Р. 1896 кн. І. Том IX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

V Jahrgang. 1896, I B. Band IX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Рік V. Р. 1896 кн. I. Том IX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА IМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакциєю

МИХАЙЛА ҐРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŚKYJ

V Jahrgang. 1896, I B. Band IX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Соборні крилоси на Україні та Білій Руси в XV—XVI в.в.

Написав

Олександер Лотоцький.

I.

Між иньшими ознаками, що характеризують житє та устрій руської церкви, звертає на себе увагу розвиток одного орґану епархияльного уряду, що відомий з іменем крилоса. Крилос не можна вважати за виключну, специфічно-характерну рису українсько-руського життя церковного. Основи сієї інституциї корінять ся в устрою початкової християнської церкви, особливі фази свого розвитку переходить вона у церквах грецькій та римській і навіть до якого часу, наче відгук початкових християнських традиций, істнує в церкві російській; але в церкві українсько-руській та білоруській крилос має дуже характерний розвиток на ґрунті місцевого життя церковного і під впливом особливих місцевих обставин. Під впливом ріжнородних факторів, що так чи иньше кермували життєм західно-руської церкви у боротьбі з усякими специяльними проявами життя, церква та дала сьому інститутови новий вид, одягла його у свої оригінальні форми, що відповідали потребам та умовам місцевого життя, і довела його до досить високого ступня розвитку. Маючи дуже просту орґанізацию, згаданий інститут обіймає дуже багато ріжнородних сфер церковного життя, стає разом з епископом репрезентантом інтересів церковних перед сьвітським урядом і взагалі відограє дуже значну ролю у руській церкві.

Форма церковного уряду, яка нагадує пізнійший інститут крилоса, істнувала, як вже попереду згадано, ще за перших

сів християнської церкви. При епископській катедрі була звичайно так звана „присвитерська рада“, що складала ся з пресвитерів, близьких до катедри. Ся „рада“ вкупі з епископом виберала кандидатів на церковні посади, доглядала церковного майна і взагалї обмірковувала усї церковні справи. Під час епископського від'їзду або смерти вся управа церковна лежала на обовязку „ради“. На чолї „пресвитерської ради“ стояв звичайно „архипресвитер“.

Сама назва крилос (власне клирос) витворилась у грецькій церкві і звідтїль перенесена на Русь з християньством. На Сходї слово **клир** чи **клирик** характеризувало спершу духовенство взагалї, яко окрему верству суспільности, виділену на служеннє церкві, — так само, як і на Заходї у такім загальнім значінню вживала ся назва — „каноник“ (canonicus). Довгий час ся назва вживалась, щоб лише взагалї зазначити обовязок церковної служби духовенства, зовсїм не зазначаючи обовязків останнього у сфері церковного уряду. Не можна установити докладно час, з якого назва „клирик“ починає приймати сей останнїй характер. Архирейські урядники характеризувались специяльними термінами — *ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες* (церковні управителї), *ἐκκλ. ἀξιωματικοί* (церковні урядники), хоча поруч з сим задля урядових корпорацций істновали назви — *ὀφφίκια ἐκκλησιαστικὰ, κληρικάτα*[1]). З XIII в. назва клирик (як сьвідчать грецькі памятники та записки, що дійшли до нас)[2]) починає вже стало вживати ся що до архирейських урядників; але з певністю можна гадати, що з таким характером істнує вона й ранїйше, у XII, XI ба навіть і в X в.в. У сей вже час назва клирик втратила свій загальний характер і замісць духовенства стала означати взагалї церковних урядників, так само, як стало ся і на Заходї з словом canonicus, що те-ж спершу означало **духовного** взагалї і цїлком відповідало назві — клирик у її загальному значінню. Окрім того у нас словом клирос (чи у народній евфоничній перестанові — крилос) називають те місце у церкві, де стоять четцї та сьпівцї. На думку проф. Голубинского ся назва повела ся у нас з звичаю називати крилосом епископських урядників. „Коли, — каже він, — виводити її від низших клириків,

---

1) Голубинский, Історция р. Церкви, т. I.; *Συνταγμάτιον περί τῶν οφφικίων, κληρικάτων καὶ ἀρχοντικίων... ἐκκλησίας* 1778 р. патр. ієрусал. Хрисанфа; Die Synoden und die Episcopal-Aemter in der morgenländischen Kirche von Ios. Zhishman, Wien 1867 p.

2) Голубинский ibid. Записки Одесск. Общ. Истор. и Древностей т. V. — Acta Patriarchatus Constantinopolitani, вид. Миклошича.

то треба-б вважати її захожою з Греції (бо у нас низшого клиру не називали клиросом чи клиром), але в Греції, скільки знаємо, місце, де стояли сьпівці, зовсїм не називаєть ся клиросом; щож до назви крилос в значінню соборних сьвященників (епископського уряду), то могло бути, що її перенесено на місце, де стоять сьпівцї, через те, що по соборах, як се подекуди принаймнї ведеть ся й до сього часу, сьвященники (соборні крилоси) самі сьпівали, стоячи на місцях, що називають ся крилосами. Значить, синекдотична назва крилосом специяльного місця у церкві пішла від крилоса чи крилошан в значінню соборних сьвященників, яко епархияльних урядників"[1]). Таким чином, на думку проф. Голубинского, незгодити ся з якою нема рациї, сама вже назва специяльного місця у церкві — крилосом сьвідчить про істнованнє у нас якогось осібного інституту церковного з специяльним (упривилейованим) призначеннєм у сфері епархияльного життя.

І справдї, коли звернемось до давнїх писаних памяток наших, то побачимо дуже раннє істнованнє крилоса, яко окремого упривилейованого інституту при епископах чи епископських катедральних соборах. Лїтописець Нестор згадує в життї св. Теодосия Печерського про „крылосъ святыя и великыя церкве Софія". Р. 1150 у грамотї кн. Ростислава Мстиславича згадуєть ся про крилос смоленської епископії, що мав удержаннє разом з епископом[2]). У Новгородській І лїтописи під р. 1156 говорить ся про крилос новгородської св. Софії. В Іпатській лїтописи (під р. 1187) кн. Ярослав Володимирович похваляєть ся тим, що „добрѣ строилъ крылосъ". Р. 1223 „избранъ бысть... Иванъ пискупъ княземъ Даниломъ отъ крылоса великое церкви святой Богородици Володимерьской"[3]). Взагалї, на протягу усього XIII в. часто згадуєть ся про крилоси: під р. 1230 (у Лаврентєвськ. лїтописи) — про крилос епископа володимирокняземського, під р. 1231 — про крилос ростовської соборної чи катедральної епископської церкви[4]), під р. 1257 — взагалї про соборних крилошан[5]), під р. 1288 — про крилос епископії володимироволинської. З початку XIV в. м. Максим, переносячи катедру свою на північ, виходить туди з своїми крилошанами[6]) і т. и.

---

[1]) Голубинский, т. I.
[2]) Додаток до „Актовъ Историческихъ" т. I N. 4.
[3]) Ипатьевск. лѣтоп." стор. 494.
[4]) „Лаврент. лѣтоп.".
[5]) Ibidem.
[6]) „Типографская лѣтопись", стор. 58; Степен. кн. 1, 378.

З поділом митрополії крилос на півдні і на північи істнує при зовсім иньших, неподібних між собою, обставинах. Тоді як на півдні політичні та церковні умови сприяли розвиткови сього інституту, на північи він спроквола усе підупадав, аж поки не зник до решти. Під час, близший до поділу митрополій, про крилос згадуєть ся на північи досить часто; але де-далі, звістки про його все меньшають а нарешті й зовсім зникають. По смерти м. Максима за якого став ся поділ митрополії з Володимира у Царьград їде кандидатом на митрополіта Геронтий, беручи туди з собою і „сановники церковныя“, се-б то крилошан — після буквального перекладу грец. ἄρχοντες[1]). У грамоті московського митр. Феогноста (1334—1353) згадано, що рязанський владика приїхав до його „съ крилошаны своими“ з приводу розділу рязанської та сарайської епархій[2]). Р. 1379 кандидат на митрополіту Мітяй їде до Царгорода з крилошанами[3]). Р. 1393 м. Киприян вихрещував трьох татар, що приїхали у Москву, „со всѣмъ своимъ крилосомъ бѣло образующимъ“[4]). У науці того-ж м. Киприяна духовенству під р. 1395 теж згадуєть ся про крилошан: „ино гды бываютъ сборныя церкви, а суть попы крилошаны съ дьяконы“[5]). Але не видко, щоб крилоси тут відогравали яку замітну ролю у церковнім життю; тут, як видко, крилоси істнують більше через традицию, не маючи майже нїякого фактичного значіння. У XV в. звістки про крилоси по Московщині уривають ся і проф. Голубинський догадуєть ся, що за м. Іони крилос зовсім перестав тут істновати[6]). Що на північи не стало крилосу, сього як побачимо далї, колеґіяльного орґану церковного уряду та суду, то се річ цїлком нормальна. Централїзация княжої власти, що відсунула орґани внутрішної самоуправи земської, безперечно повинна була сполучати ся з такою-ж централїзациєю і в сфері церковній; центральна митрополича або взагалї епископська власть спроквола відсовувала орґани колеґіяльного уряду церковного і заміняла їх окремими адмінїстрацийними институциями, що безпосередне від неї залежали. Обопільне піддержуванне сьвітської та духовної власти зовсім натурально доводить до того, що колеґіяльні орґани церковного суду та управи слабшають і навіть зовсім зникають.

---

1) Степен. книга 1. 414.
2) Акты Ист. т. I N. 1.
3) Карамзін V, увага 57.
4) Ibidem, увага 254.
5) Акты Истор., т. I N. 11.
6) Історія рус церкви т. I ч. 1.

Цілком супротилежне бачимо у церкві українсько-руській та білоруській, що істновала в границях Литовської та Польської держави. Тут з причин широкого розвитку земського права цілком можна було розвинутись внутрішній самоуправі і в церковній сфері, — промеж духовенства. Тут церква не мала певної допомоги від сьвітського уряду, і се вимагало, щоб члени „клира“ і навіть миряне брали яко мога ширшу участь у церковному життю, щоб енерґічнійше боронити інтереси церкви перед державним урядом. Наслідком сього повинен був виникнути розвиток колеґіяльних форм церковного устрою; так, тут, наприклад, виникають брацтва — найхарактернійша колеґіяльна форма церковного життя. Такий стан річей дуже повинен був сприяти розвиткови у руській церкві крилоса, яко колеґіяльної форми епархияльної власти, орґанізованої з репрезентантів церковної ієрархиї.

Поважне значінне крилоса, яко орґана епархияльної власти видно вже з перших історичних згадок про нього, які заціліли до нашого часу. Говорячи про крилоси, історичні памятки майже кожен раз відокремлюють його від простих сьвященників і вживають що до нього таких епитетів, які ясно показують, що під крилосом треба розуміти корпорацию сьвященно-служителів зовсїм особних, які стоять висше рядового духовеньства та мають у своїх руках власть: „игумени и попове и святыя сборныя церкве крилосъ“, каже лїтописець у одному місцї про крилос, ясно виділяючи його з промеж иньших орґанів церковної ієрархиї;[1]) „игумени и попове и черньци и пресвѣтлый крилосъ соборныя церкве Святыя Богородицы“, говорить таж лїтопись у другому місцї, зазначуючи особливу шанобу та значінне крилоса у церковній ієрархиї[2]). У життю св. Авраамія Смоленського протопопа катедрального архирейського соборного крилоса названо першим помеж старших: „призва (еп. смоленський) единого отъ своего честнаго крылоса перваго отъ старѣйшихъ протопопа именемъ Георгія“[3]). „Коли протопоп соборного крилоса єсть „первый изъ старѣйшихъ“, то ясно, — каже проф. Голубинский, — що всї соборні сьвященники-крилошани то старійші (поважнійші); коли-ж вони старійші, то очевидно, що вони то корпорация епархияльних урядників та начальників“[4]).

---

[1]) Лаврент. лїтоп. під р. 1230.
[2]) Лаврент. лїтоп. під р. 1231.
[3]) Правосл. Соб., 1858 р. ч. 3.
[4]) Голубинский, Історія Р. Церкви т. I ч. I.

Про митр. Максима сказано, що він, переносячи катедру митрополії з Київа до Володимира, узяв з собою і увесь свій крилос; ясно, що якби його крилошане були прості сьвященники, то йому зовсїм не було-б потреби брати їх з собою, бо таких він знайшов би і у Володимирі: як що-ж він забрав їх, то, певна річ, вони були не просто сьвященники, а разом і епархияльні урядники. З таким саме урядовим значіннєм бачимо крилос в українсько-руській церкві і за увесь час його дальшого істновання. Не знати з якої причини з XIV в. згадок про крилос в українсько-руській церкві зацілїло дуже мало, коли порівняти з попереднїм, а особливо з дальшим часом. Але що крилос тут не заникав ся і не підупадав навіть, видно з того, що у дальших віках — XV, XVI та XVII бачимо його повний розвиток та розповсюдненнє в українсько-руській церкви; за сього часу ми знаходимо в грамотах епископів, князїв, королїв, в наданнях, судових та иньших актах силу згадок про крилоси і по усїх тих документах крилос виступає з такими рисами, які характеризують його, яко орґан епархияльної власти, що разом з епископом керує надзвичайно широким кругом справ епархияльних. Широке розповсюдненнє та розвиток крилосу у сей час можливі тільки під умовою попереднього процесу міцного орґанїзованя його в XIV в.

На жаль, при усїй численности історичних згадок про крилос у руській церкві, згадки сї дуже загальні, уривкові, зазначують часто один лише факт, дуже рідко дотикаючись внутрішнього його змісту. Зпоміж усїх відомих доси історичних памяток не має нї одної, де було-б точно та докладно показана орґанїзация крилоса. Отже через се дуже трудно з'ясувати ясний та певний тип сього дуже цїкавого епархияльного інституту. Доводить ся поки що користати і з сих уривкових даних і на підставі їх по можности представити його внутрішний склад та орґанїзацию.

II.

Основний склад соборного крилосу утворив ся із сьвященників катедрального міста. Сьвященники мійських церков, групуючись біля соборної церкви входили в склад крилосу. Про таке сполученнє парохияльних обовязків з крилошанськими сьвідчать підписи членів крилосу, де поруч з іменем сьвященника-крилошанина написано імя тої парохияльної церкви, у якій він числив ся

сьвященником[1]). Такий був звичай і грецької і римської церков: епископські урядники з сьвященників були — одні при епископах та їх катедрах, а иньші — мали свої парафії; так само і в римській церкві presbyteri cardinales, що складали папську колеґію були разом і парохами парафій, від яких й до сього часу набувають свої титули[2]). Невідомо, чи всї мійські сьвященники входили в соборний крилос: в деяких памятках мійські сьвященники-крилошани наче-б-то відокремлюють ся від не-крилошан; так в одному документї говорить ся про суплїку епископа, „съ протопопою и иншими свяченъникы съ крылошаны церкви соборное Володимерское“, подибують ся і такі уваги: „протопопе и при нимъ старшимъ презвитером“, або: „крылошане каждое церкви соборное, то есть протопопы и старшіе зъ нимъ пресвитеры[3])“. Але тут під „иншими“ та низшими сьвященниками можна розуміти не мійське, а сільське духовеньство; принаймнї, немає певних доказів, що б деякі з мійських попів через що-небудь не входили у крилос: навпаки, склад соборного крилосу в змістї більшости актів ототожнюєть ся звичайно з усім мійським духовенством. Між крилошанами не було тільки брацьких сьвященників. На думку проф. Голубинського, крилошани тільки номінально лїчили ся парафіяльними сьвященниками, а дїйсно на своїх парафіях держали підручних сьвященників, що не входили в крилос. Але сієї думки зовсїм не підпирають писані памятники.

До крилосу окрім сьвященників иноді залїчувано і дияконів. Коли завважити на широкий, як побачимо далї, обсяг дїяльности крилоса, то співучасть у крилосї дияконів стає зовсїм натуральною. Дияконови можна було навчати ставлеників, брати участь у торжественній соборній службі, розпоряджати крилошанською канцеляриєю. Справдї, під відомою грамотою еп. львівского Макария (р. 1539), якою він стверджує права крилошан, поруч з крилошанами сьвященниками підписаний і диякон Захария[4]). Можна з певностю гадати, що диякони стають членами соборного крилосу вже ранїйше. Принаймнї, 50 років опісля участь дияконів у крилосї стає вже так натуральною та законною, що у грамотї Ипатия Потїя, яка мала на метї реґламентовати орґанїзацию крилоса, диякон стає вже неодмінним членом кри-

---

1) Акты Юж. и Зап. Р. т. 1. N 103.
2) Голубинский, т, І. ч. 1.
3) Архивъ Ю. З. Р. т. І. ч І N 58.
4) Акты Ю. и З. Россіи, т. І N 103.

лосу.[1]) На основі сїєї грамоти головним обовязком диякона єсть писарство; але сей обовязок, певна річ, не виключає й инших. Иноді за писаря капітули був навіть і мирянин[2]); але у такому разї трудно припускати, що б сей писар входив у капітулу, яко член її. Певно, се був нанятий писар, що не належав до числа крилошан, на нього накладались деякі канцелярські обовязки і єму доручало ся від крилоса розпоряджати деякими його справами, особливо в зносинах із світським урядом; а для сього зовсїм не треба було конче належати до крилошанського гурту.

Протопопа оббірали з промеж себе самі крилошане, а стверджував епископ[3]). Безперечно, обраннє се було до живоття і засновувалось на особливому авторитетї та заслугах обіраної особи. Єсть, правда, одина звістка з XVII в. в грамотї Ісаїї Балабана, де стверджуєть ся обраннє протопопа на один тільки рік[4]), але ледви чи можна вважати се за норму. Сей протопоп стояв на чолї крилоса Значіннє його в крилосї, як можна судити на основі документів, було велике. По актах дуже часто, коли згадуєть ся про крилос, імя соборного протопопа виступає окремо поруч з іменем крилоса. Иноді, в особливо важних випадках, що належали до всїєї церкви, як наприклад, на Віленському соборі р. 1509, замісць крилоса підписуєть ся протопоп, яко репрезентант останнього[5]). Иноді під актами бачимо тільки підписи епископа та протопопа, а крилошан зазначено взагалї[6]). Протопоп, мабуть, був головою на крилошанських засїданнях, керував ними, ставив чергові питання, які була потреба обміркувати та ин. Серед суспільности авторитет його стояв дуже високо, навіть у порівнянню з иньшими членами крилосу; так, його, яко поважну людину, часто обірають опікуном[7]).

Значіннє протопопа розвиваєть ся повагом, разом і поруч з тим, як зростає значіннє самого крилоса. Кульмінацийним фактом, що показує вагу як самого крилосу, так і його голови — протопопа, стає право намістництва. Відомо, що крилоси істновали і не по катедральних містах. Так, напр., крилос був при соборі у Вільнї,

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Р. т. VI, ч. 1, N 84.
[2]) Архивъ Ю.-З. Р, т. I. ч, I. N 39.
[3]) Акты Ю.-З. Р. N N 103 та 118.
[4]) Истор. Акты, т. I. N 289, Русск. Ист. Библіотека, т. IV.
[5]) Архив Ю-З. Р. т. I. ч. I. N 55.
[6]) Вил. Арх. Сб. VI. N 39.
[7]) Акты Петрушевича, N 3.

тодї як митрополїт, до епархиї якого належало се місто, жив у Новогрудцї. Для урядування крилосом, яким не може керувати сам епископ, звичайно, настановляв ся епископський намістник, який заміняв собою, що до крилосу, особу епископа. Розумієть ся, що намістник, що не належав до гурту крилошан, міг ставити значні перешкоди крилошанам у їх звичайних справах і навіть обмежовувати сферу дїяльности крилоса. Тодї роля крилоса була дуже невеликою. Такі факти і справдї трапляють ся в XIV, XV і навіть з початку XVI в. Так р. 1498 вел. кн. Олександер видає грамоту, де сказано, що „священницы мѣста Виленскаго“, се б то крилошане, скаржать ся на те, — межи иньшим, — що м. Макарий „далъ былъ отъ себѣ въ мѣстѣ Виленскомъ намѣсничьство архимандриту святоѣ Троицы; а за первыхъ митрополитовъ, они, крылошане, намѣсничьство отъ митрополитовъ держали, а Троицкіе архимандриты намѣсничьства не держивали“. Кн. Олександер ухвалив, щоб намісництво у Вільнї належало до одного з членів крилосу, — „бо мы, — як каже він, — старины не рушаемъ (не відкидаємо), а новины не вводимъ“[1]) Таким чином намісництво, як видко з наведеної грамоти, належало звичайно до самого крилосу і, коли так бувало, то се, певна річ, було найпридатнїйшим часом задля розвитку його дїяльности. Але трапляло ся, як бачимо, й так, що намісництво через якісь там заходи епископа переходило до рук ченців; се було дуже незручно крилошанам і викликало ремствовання та скарги з їх боку. Але скарги сї не завжди мали одинаковий успіх. Траплялось, що за допомогою епископа архимандрити-намісники задержували своє становище і навіть дозволяли собі значні утиски. Се викликало великий антагонїзм між крилошанами та намісниками ченцями. Про се дуже виразно говорить „пункта одъ... священниковъ собору Виленскаго“, подані, як треба думати, р. 1511 митрополїтови Йосифови Солтану[2]). Утиски архимандритів-намістників дїяльности крилосової виявляли ся втрученнєм у судово-адмінїстрацийну дїяльність його, нехтованнєм його прав та привелеїв і нарештї, безпосередною властию над крилошанами, простими утисками що-до самих членів крилосу. Як великі бували сї утиски, свідчать ті ж самі „пункта“, що виразно згадує „о розныхъ зневагахъ и долегливостяхъ, которыхъ значне зъ ущерпкомъ здоровья нѣкоторыхъ зъ насъ (крилошанъ) на себе отъ отцовъ законниковъ (ченців) дозналысьмы и поносимъ“. Через се сьвященники

[1]) Акты Зап. Р. т. I. N 152.
[2]) Вилен. арх. сб. т. VI, N 3.

віленські просять, „абы ординацыя, одъ в. м. пана намъ споряженая, межы нами была подъ таковою однакъ кондыцыею, жебы чесные отцеве законники жданое владзы ани юрыздыки надъ нами не роспростирали, ани въ жадные справы, суды, ряды, такъ зверхніе, яко и церковные, до насъ належачые, не уступовалисе; кгдыжъ подъ претекстомъ намѣсництва звыкли насъ частократо зневажать, что подъ часъ не безъ горшення великого свѣцкихъ особъ бываетъ". Укупі з тим соборні крилошане просять, щоб під їх заряд віддано було фундуші на соборну і иньші церкви, титул, книжки та печать капітули і взагалї, щоб вони, крилошане; „не только назвискомъ, але въ речы самой соборовыми были". І в XVI в. крилоси взагалї й досягають незалежности від втручення в їх справы чорного духовенства. На протягу сього часу намістництво протопопа так стає звичаєм та входить у силу, що з початку XVII в. назва — намістник та протопоп — стають синонїмами[1]). З другої ж половини XVI в. значіннє крилоса та протопопа крилошанського виростають так вже, що крилошане встоюють за свої права та привелеї вже не супроти архимандритів, а супроти самих епископів. Тепер на черзї стає розвязаннє питання про урегульованнє відносин крилоса до епископа. І треба признати, що, не вважаючи на всї неприхильні обставини, крилосови вдалось не тільки встояти за своє істновання та свої права. але ще й значно розширити їх та досягти у самому кінцї XVI в. можливо докладного юридичного сформулювання своїх прав та орґанїзациї. Під кінець XVI в. у сьому допомагають крилосови самі епископи, що ранійше вели потайну боротьбу з ним, а тепер стають на його сторону, бо побачили у ньому певну силу й захтїли скористати з неї. Взагалї XVI в. єсть епохою найширшого розвитку дїяльности крилоса.

III.

Крилос, як орґан епархияльної власти, натурально, мусів, на основі формальних реґламентаций крилошанської орґанїзациї бути у згоді з головою епархиї і признавати єписькопську власть в епархиялъних справах: крилошане повинні „вѣрность и вшелякое послушенство повинное епископу... яко пастырю своему,... завше во всемъ отъдавати".[2]) В справах божої служби крилошане корились епи-

[1]) Акты Петрушевача NN 3 та 4.
[2]) Арх. Ю-З. Р. т. VI, ч. I N 84.

скопови безумовно, навіть тоді, як епископ, очевидячки, був несправедливим, і коли крилошане одночасно в иньших справах перечили та не корили ся епископови. Тут бачимо дуже докладне розмежуваннє церковної служби та урядовання. Р. 1583 луцький епископ Іона Борзобагатий звелїв запечатати у Луцькім усї сїм церков парафіяльних, дозволяючи крилошанам відправляти службу тільки у соборі. Крилошане неодмовно підлягають такому розпорядкови, хоч і розуміють, що „ни для чого иного то намъ вчинилъ, хотячи на насъ подачки якие собе вытягнути, што есмо не повинни"[1]). Р. 1595 м. Михаил заборонив віленським сьвященникам на півтора місяця відправу служби божої за те, що вони йшли супроти унїї, а другого року (1596) Игнатий Потїй видав росказ до протопа за усїх сьвященників берестейських, що б вони, під страхом клядби та відлучення від церкви, не відправляли „треб" для берестейських братчиків теж за те, що ті змагали ся проти унїї[2]). У тім і другім разї крилошане не переступають наказу епископського хоча, як видко, особисто не згоджують ся з його переконаннями. Така покірливість крилошан своему духовному голові тим більш характерна, що одночасно з сим вони виявляють рішучу опозицию епископови, коли справа дотикаєть ся інтересїв усїєї епархиї та церкви і входить в обсяг їх компетенциї. Р. 1595, три місяцї після заборони м. Михайлом відправи, віленське духовенство подає протест супроти митрополїта та епископів за те, що вони згодились на унїю, не порозумівшись з патриярхом, духовенством та народом, і відмовляє корити ся волї епископів.[3]) Так само рішучо встоюють крилошане і за права свої, яко парафіяльні сьвященники. Р. 1542 протопоп і всї сьвященники віленських церков „обтяжливе велико" скаржать ся королеви, що бурмістри, радцї та міщане віленські, грецького закону, випросили собі від митрополїта грамоту, і на основі її всїх духовних підбивають під свою справу та власть і хотять їх зробити у всїм підлеглими собі; а як хто не корить ся їм, то вони відставляють таких від церков і за згодою митрополїта віддають церкви иньшим. Король двома грамотами на імя митрополїта та міщан віленських спинив се надуживаннє, задовольнивши таким чином скаргу віленських сьвященників і отверто зазначивши митрополїту: „не есть рѣчь имъ подобная, и абы ты священниковъ,

---

[1]) Архивъ Ю-З. Р. т. I, ч. 1 N 33.
[2]) Макарий т. IX, стор. 599 та 649.
[3]) Акты З. Р. т. IV, N 90.

богомольцевъ нашихъ, листы своими записывати, або кому въ моцъ ихъ подавати мѣлъ."[1]) У сїм разї митрополича грамота, якою піддавав ся крилос під суд мійський, була тим більш незаконною, що й сам митрополїт не мав права особистого суду над крилошанами, а через те й не міг передавати такого права нїкому другому. У грамотї еп. Макария до львівського крилосу, — яка опираєть ся на звичай по иньших епархиях, — виразно говорить ся: „еслибы был который крылошанинъ виступный напротивъ владыцѣ, не маетъ его жадною казнью владыка карати, едно отлучити отъ служенія", і далї: „крылошанина не маетъ нѣкто судити, едно суд духовный".[2]) З сього виходить, що безконтрольну власть над крилошанином епископ мав тільки в сфері церковної відправи. Суд же над крилошанами за провини, що виходять за сфери церковної відправи, належав не до епископа, а до „суду духовного". А що не було другого епархияльного орґану з ширшою, ніж яку мав крилос, судово-адмінїстрацийною компетенцією, то треба думати; що суд над крилошанином належав до самого ж крилосу. Розуміеть ся, що у склад сього суду входив і епископ; останньому, може, у більшости випадків навіть належала ініциятива самого суду. Відомо, наприклад, що р. 1595 митрополїт покликав до себе на суд у Новогрудок віленського протопопа з усїма крилошанами[3]); сей суд складав ся, мабуть, з новогрудських крилошан з митрополїтом на чолї.

З материяльного боку відносини крилоса та епископа означали ся податками крилошан на епископа, обопільною участю у доходах за деякі церковні відправи та в ріжних церковних жертвах. Крилошане платили катедральному епископови малий податок — „сборныя куницы" та „подъѣздное"[4]). Крилошане хотїли раз на завжди урегульовати сей податок, покликуючись на давні звичаї та шукаючи в тім допомоги у державного уряду. Нормою платнї наприклад віленські священники лїчили за „куницю" 20 грошей, а „подъѣздное" — по золотому та по бочцї меду раз на рік.[5]) Епископи ж, навпаки, иноді дбали збільшити сей податок як напр., м. Макарий, на якого скаржили ся віленські сьвященники[6]), або еп. Іона Борзобагатий,

---

[1]) Акты З. Р. т. II, N 219.
[2]) Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.
[3]) Исторія Р. Ц. Макария IX, 599.
[4]) Акты З. Р. т. I. NN 152 та 204.
[5]) Акты З. Р. т. I. N 152
[6]) Ibidem.

що навіть заборонив крилошанам правити у церкві за те, що ті зрекли ся виплачувати, що він хтів. Иноді також епископи виявляли претенсиї обкласти податками деякі з крилошанських доходів; так, той самий м. Макарий почав був брати з соборних сьвященників половину платні за молебні, частку за похорон. Та в такім разї крилошане рішучо протестували, признаючи за митрополїтом одно лишень право на платню за місце для могили біля соборної церкви[1]). Але иноді епископи цїлком законно брали участь укупі з крилошанами в подїлї церковного доходу. Так, грамотою львівського еп. Макария установляло ся, що б епископ укупі з крилошанами користував ся з доходу від церкви св. Юрия у Львові, з десяти одразу замовлених сорокоуствів, за посвяченнє нових церков по львівському повітї, за висьвяченнє клириків.[2]) Часто також епископ та крилос дїлять ся жертвами, призначеними на обопільну користь їх[3]). Але подарунки на самий крилос зостають ся непорушними для вжитку епископа, иноді під страхом значної грошової кари[4]). Певна річ, бували й надужиття, але се вже виходило з законної норми. Так же саме крилошане не залежали від епископа і що-до майна своїх парафіяльних церков. Ось що відповідав, напр. митрополїт, коли віленські бурмістри та радцї подали йому суплїку на деяких віленських сьвященників, що, не сповістивши нїкого з парафіян, позаставляли церковні будинки: „ми в тому неповинні перед вами; ви самі вибіраєте сьвященників, а не ми; ми тільки з вашої волї благословляємо їх до тої чи сеї церкви, яку їм даєте, — тож самі й стережіть церковні будївлї від таких своєвольних сьвященників“[5])

Таким чином, бачимо, що крилос з правового та материяльного боків у значній мірі не залежав від епископа. Ся незалежність иноді давала крилосови спромогу ставити епископови деякі рішучі умови, — sine qua non. Ось як напр. пише під проводом крилосу галицько-руське та подільське духовенство до м. Макария: „преосвященний господине!... Еслижъ бы ваша милость теперь про насъ подданыхъ вашей святыни и дѣтей своихъ не рачилъ стати моцно до короля его ясности и съ князьми и паны ихъ милостію христіанскими; тогды-бъ трудно ся вашей милости было писати галицкимъ

---

1) Акты З. Р. т. I. N 152.
2) Акты Ю и З. Р. т. I, N 103.
3) Акты З. Р. т. II. N 101.
4) Вил. Археогр. Сборн. т. VI, N 6.
5) Вил. Арх. Сб. т. IV. N 34.

митрополитомъ"[1]). А з самого початку XVII в. залежність крилосу від епископа була так незначною, що нареченний епископ львівський Евстафій Тиссаровський дає крилосови таку невигідну для себе обіцянку: якби „противъ правилъ святыхъ богоносныхъ отецъ и ихъ праву клероскому безъ притомности зданя и позволенія ихъ сполного засѣдати и отправовати справы (а звлаща головнѣйшіе, важился, альбо въ ихъ рядахъ, доходахъ церковныхъ самъ черезъ себе прешкоду чинилъ, альбо кому чинити допустилъ, альбо по змерломъ епископѣ передъ выстямъ зуполного року, альбо и будучи на епископства степень хиротонисаный на епископѣю въѣхалъ и чиненія личбы отъ нихъ вытягалъ: доброволне самъ то на себе и на потомки мое зоставую и вкладаю"[2]). Певна річ, що ся грамота нареченного епископа, написана для того, щоб здобути прихильність духовенства і особливо крилоса, могла багато дечого наобіцяти. Але вже-ж таки вага крилосу в той час повинна бути дуже великою, коли епископ перш за все дбає запобігти його прихильности. І справдї, коло сього часу права крилосу стають вже так широкими, адмінїстрацийні та судові обовязки його — так значними, а материяльне становище так вже забезпечене, що можна з певністю установити факт дуже незначної залежности від епископа та взагалї великого значіння крилосу перед початком XVII в.

IV.

Обсяг справ, що доглядав крилос, дуже широкий. Крилошане, як ми вже завважали, приписувались до соборної церкви якогось міста і складали з себе штат соборних сьвященників, будучи одночасно парафіяльними сьвященниками і справляючи ріжні епархияльні обовязки. По деяких містах Московської держави (як, напр., в Москві або Новгородї) було по кілька соборів, до яких приписувались парафіяльні церкви якогось міського району. А в Литовській митрополїї було навіть і по великих містах завсїди по одному собору, до якого й приписувались усї иньші парафіяльні церкви мійські. Се залежало, певна річ, від ріжного призначення, яке мали собори у Московській та Литовській Руси. У першій собори були осередком тільки для справ церковної служби у якому-небудь (мій-

---

[1]) Акты З. Р. т. II. N. 197.
[2]) Акты Петрушевича, N. IV.
[3]) Акты Петршевича, N. IV.

ському) районї, бо часто-епархияльні дїла належали до специяльних судово-адмінїстрацийних орґанів; у Литовській Руси, де таких орґанів не було, собор був загально-епархияльним осередком, навколо якого купчились усе церковно-адмінїстрацийне й судове життє та дїяльність епархиї. На основі відомої грамоти еп. львівського Макария, крилосу підлягають взагалї „справы духовныи"[1]. У склад сих „справ духовних", як видко з тієї-ж грамоти, входили справи церковної служби, адмінїстрациї та суду, так — до крилошан належить право сьвятити церкви укупі з епископом, правити епископією цїлий рік після смерти епископа, обірати намістника, видавати позви до духовного суду, судити членів крилосу й т. и. У сїх сферах епархияльного життя крилос стає живим, дїяльним орґаном, що разом з епископом і під його проводом кермує всїм життєм епархияльним. Епископ у церковно-адмінїстрацийних та судових роспоряженнях своїх, майже що разу вважає за потрібне оговоритись, що розпорядження ті видано „сполечно" або „весполъ съ капітулою, або крилошаны", або-ж принаймнї прямо нотує, що при обміркованню якої-небудь справи був крилос. О скільки участь крилоса у судово-адмінїстрацийнім життю епархиї була звичайною і як сей звичай з часом набув юридичної сили, — видно з дуже характерної що-до сього обіцянки львівського епископа Евстафія Тисаровського „противъ... ихъ праву клероскому безъ притомности зданя и позволенія ихъ не засѣдати и не отправовати справи (а звлаща головнѣйшіе)".

Обовязком крилошан, яко соборних сьвященників, була перш за все відправа служби божої у соборній церкві. Звичайно не усї крилошане разом відправляли у соборі службу божу; у грамотї львівського еп. Макария з приводу платнї крилошанам від ставлеників говорить ся: „а што будутъ нѣкоторыи крилошане со владыкою служити, тымъ маетъ новосвященый дати по грошу", — себ то у звичайній відправі брали участь лишень деякі крилошане по черзї чи власній охотї. Увесь крилос правив у соборі, певне, тільки у особливо-значних випадках (напр., у недїлю православія); иноді навіть деякі приватні треби, як, напр., похорон, відправляли усї крилошане „соборне" але се робилося з власної охоти самих парафіян і на основі особого кожен раз порозуміння їх з крилошанами; була навіть особа такса за відправу похорону „соборне" — усїм крилосом[2]). Для обовязкової відправи в соборі ставлено чергу.

---

[1]) Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.

[2]) Акты З. Р. т. II., 231.

Кожний крилошанин, як знати з грамоти львівського еп. Макария[1]), мав свій тиждень, і протягом його повинен був служити в соборі обовязково. Участь у відправі иньших, нечергових крилошан була більш меньш припадкова. Окрім обовязку звичайної церковної відправи на чергового крилошанина звичайно накладались ще деякі специяльні обовязки. Так, він був духовником ставлеників, навчав їх служби божої[2]), поминав душі жертвователїв на собор[3]). Окрім того один з крилошан обовязково повинен брати участь у посьвяченню епископом церкви[4]).

V.

Відправа у соборі не була специяльним обовязком для крилошан; навпаки навіть, — саме причисленнє крилошан до собору й відправа у ньому служби божої були лишень необхідним наслїдком иньших специяльно-крилошанських обовязків їх, для виконання яких треба було скупчити крилос біля одного якого-небудь осередку, у сїм разї — собора. Обовязки, що характеризували специяльну дїяльність крилоса, були адмінїстрацийно-судові.

До крилошан перш за все належить право голоса у справах, що дотикають ся усїєї епархиї і навіть церкви. Крилошане та репрезентанти крилоса, протопопи, беруть участь на соборах епархияльних та загально-церковних і підписують ся під соборними ухвалами; так, напр., було на соборі р. 1509[5]). Як на дуже важний факт, що сьвідчить про велике значіннє крилосу у справах загально-епархияльного характеру, слїд завважити на участь крилосу в розмежованню епархий. Відомо, що владика рязанський приїздив до м. Феогноста (1334—1353 рр.) з „крылошаны своими“ з приводу розмежовання епархий рязанської та сарайської[6]). Як що так було в державі Московській, де значіннє крилосу було взагалї невелике, то тим більш треба допустити компетенцию крилосу у таких справах на Українї та Білій Руси, де взагалї було більше простору для дїяльности крилосу. В епархияльних справах дїйсне значіннє крилоса

1) Акты Ю. и З. Р. т. I. N. 103.
2) Ibidem.
3) Акты З. Р. т. I. N. 114.
4) Акты Ю. З. Р. т. I. N. 103.
5) Акты Истор. I. N. 1.
6) Ibidem.

ясно вже виступає з того факту, що після смерти епископа крилошане мали право більш-меньш довший час держати епископію під своїм зарядом. Спершу, мабуть, термін урядовання епископією не був точно визначений. Згодом, у XVI в., еп. Макарий установляє сей термін вже певно — протягом одного року: „а если владыка умретъ, крылошани мають держати рокъ цѣлый у своей моцп епископію"[1]). Коли у сїм разї зазначаєть ся найдовший термін крилошанського урядовання епископією, що не виключає все-ж ранїйшого висьвячення епископа, — то вже з початку XVII в. крилошане набувають право держати у своїх руках епископію щонайменьше рік[2]). За сей час усї епархияльні справи в сфері адмінїстрациї та суду були в руках крилошан, виключаючи, певна річ, такі справи, де потрібна була участь епископа з боку його сьвященноієрархичного стану. Розумієть ся, що участь крилосу у епархияльних справах не могла цїлком урвати ся, коли вступав на катедру епископ, а повинна була функционовати у більшій чи меньшій мірі й за нього. Принаймнї, зі вступленнєм на катедру епископа не бачимо біля нього нових судово-адмінїстрацийних орґанів; а з сього виходить, що усї функциї епархияльного суду та адмінїстрациї, як і попереду, зоставали ся за крилосом. Крилошане разом з епископом обмірковують, скільки участи мають брати парафіяне у церковно-парафіяльних справах (про що в актах завважаєть ся, що се питаннє великої ваги і що розвязання його нема в соборних правилах[3]), укупі подають зажаленя на випадок наруги над сьвятинею[4]) або сьвященною особою[5]), разом роспоряджують справою розводу[6]). Спільно з епископом крилошане піклували ся теж про удержаннє при соборній церкві дяків, дияконів, сьпівцїв, про кошти на проповідника, про відкриттє шкіл та настанову учителїв, про заведеннє шпиталїв, обравши для заряджування сим осібну комісию[7]). У ставропігіяльній грамотї царгородськ. патр. Максима, виданій Київо-печерському манастирю, говорить ся: „а въ тотъ монастыръ Печерскій ничимъ не вступатись митрополитомъ кіевскимъ, а ни клирыкомъ софейскимъ, никакимъ деломъ вѣчно, и никому иному"[8]).

[1]) Акты Ю. и З. Р. т. I N 103.
[2]) Акты Петрушевича N 4.
[3]) Вилен. Археогр. Сборн. IV N 4.
[4]) Архивъ Ю. З. Р. т. I ч. 1. N 63.
[5]) Ibidem N. 69.
[6]) Макарій IX., N 438.
[7]) Архивъ Ю. З. Р. т. I. ч. I N 55.
[8]) Див. у Голубинського в редакції житія XV в. що має в основі сю грамоту.

Виходить, що ранїйше справами сього манастира, як і взагалї усїх иньших манастирів орудовали і митрополїт, і крилошане, й тільки тепер, після ставропігіяльної патрияршої грамоти, його виключено з епархияльного догляду[1]). І справдї, митрополїт та взагалї епископи враз з крилошанами доглядають манастирських справ, регулїрують материяльний та юридичний стан їх і розсуджують їх позви. Так, митрополїт Йосиф р. 1514 враз з крилосом видав супрасльському манастирю, який „сталъ ново“ (себ то заново відбудовав ся) грамоту, де увільнено сей манастир від усякої власти над ним митрополїта та його урядників і надано йому право внутрішної самовправи[2]). Значить, манастирі взагалї підлягали митрополїтови та його урядникам, і митрополїт разом з сїми останнїми мав право увільнити який небудь манастир від сїеї залежности. І з королевських грамот, які давались крилосови, справдї, знати, що крилос мав право, після смерти архимандрита, описати манастирське добро та роспоряджати ним аж поки не настановлено буде нового архимандрита[3]).

Надзвичайно важною і досить комплїкованою функциєю дїяльности крилоса єсть настанова сьвященників на парафії. Що сьвященники парафіяльних церков підлягали адмінїстрациї крилоса – се річ цїлком певна. Се видно, напр., з записей собора 1509 р., де було ухвалено, що епископ враз з крилошанами має право одлучати від церкви сьвященників за відомі провини. Коли при кінци XVI в., власне р. 1592 намістник віленського митрополїта, крилошанський протопоп Іван Парфенович вимагав справоздання від брацьких віленських сьвященників про заведені ними новиний, то сьвященники брацькі відповіли йому: „ми сьвященники брацькі і від тебе незалежні, але маємо своїх панів-братчиків, і їх одних повинні слухати; на се єсть у брацьтва лист, що дано нам самим митрополїтом“[4]). Коли згадані сьвященники, як на підставу своєї незалежности від голови крилошанського, покликують ся тим, що вони — брацькі і що єсть у них лист, яким забезпечена їх незалежність, то, значить, усї иньші сьвященники взагалї підлягали крилосови і, щоб уникнути від сїеї залежности, повинні були старати ся про такі грамоти увільнення. Звичайно через крилос переходила сама па-

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Р. т. І. ч І N 1.

[2]) Акты Вил. ком. т. І N 10.

[3]) Архивъ Ю.-З. Р. т. І. ч. І N 58.

[4]) История Макарія IX, 539.

станова сьвященників на парафії; до крилосу-ж належав контроль над моральністю сьвященників, регляментация парафіяльних їх доходів й т. и. У перехованих „чиновника́х" архиерейських того часу порядок назначення на сьвященницьку посаду звичайно був такий. Дяк, що хтів висьвятитись на сьвященника, прибував до свого архирея і подавав йому, через його архидиякона-крилошанина свою суплїку з атестациями від рідні та сусїдів, а иноді такі справки архирей доручав зібрати свому „ряднику", за-для сього й приставленому. Як що „рядник" сьвідчив за ставленника, то владика видавав наказ тому-ж рядникови зробити йому іспит з читання. Як що ставленник не складав добре іспиту, — то йому радили довчить ся і призначали за-для сього термін; а як „рядник" сьвідчив, що той „умѣетъ грамотѣ гораздо", то владика ще й сам робив іспит з читання по псалтиру, апостолу та евангелії і відсилав до духовника, — як довідуємо ся про се з грамоти еп. львівського Макария, — теж крилошанина, і той повинен був видати по формі „поручальный листъ", що ставленник на сповіди виявив ся достойним сьвященства, а „не холопъ", не тать, не разбойникъ, не измѣнникъ, не душегубецъ, не двоеженецъ и не долженъ никому". Перед служобою божою, на якій висьвячувано ставленика на диякона або сьвященника, сей лист духовника, з наказу владики, читано у присутности сьвященників-крилошан, що мали собором служити. Після сього духовник повинен був ще тричі вже на словах ствердити, що ручить ся за гідність ставленника, і сей відзив, посьвідчений усїма присутними сьвященниками, диякон записував у книжку[1]). З „благословенної грамоти" митр. Іони (р. 1571)[2]) видко, що такий саме порядок був обовязковим і для міських парафій. Парафіяне подавали епископови через крилос суплїку про ствердженне обраного ними ставленника; епископ, уважаючи на обставини, давав „благословенну грамоту" самому ставленнику, а „до протопопы и до своихъ свещенниковъ тамошнихъ листъ... росказалъ... писати, жебы его за брата собѣ мѣли и ему недѣли въ церкви соборной служити поступили". На випадок, як би парафіяне завчасу не обрали кандидата на сьвященничу посаду до своєї церкви, то епископ з крилошанами мають право самостійно назначити у таку церкву сьвященника: „а мы (епископ) зъ нашими духовными водле церковное уставы обравши котораго попа доброго, къ той церкви годного, ему

[1]) Истор. р. ц. Макарія т. IX. стор. 298—299.

[2]) Вил. Арх. сбор. т. VI, N. 33.

церковъ дадимъ" [1]). Самі вводини до парафіальної церкви відбували ся через особого „увязчого", яким у соборному місті бував один з крилошан, частійше-ж сам намісник-протопоп. Одержавши наказ від митрополіта, щоб видати якому-будь кандидатови та „увязать" його, „увязчий" оповіщав парафіян, щоб вони прислали у ту церкву двох чи трьох депутатів, якіб укупі з ним, „увязчим", переглянули церковні річі і передали новому сьвященникови за своїм підписом. Як же парафіяне не приходили до церкви після оповіщення „увязчого", тоді останній міг „увязати до церкви сьвященника й без них [2]). Те-ж саме бувало і при обранню диякона, уставника або паламаря [3]). Епископ з крилосом, назначаючи сьвященника на парафію, уставляють для його певний наділ поля [4]) і кількість платні з парафіян за ріжні треби (так зване „епитрахильное жалованье") [5]). На випадок же злочинств сьвященника, що не відповідають його станови, епископ з крилосом відбирають у нього право служити [6]). На випадок що сьвященник занедужає, то протопоп сповіщає про се бурмистра [7]), або просто міщан [8]), і ті посилають своїх заступників, щоб описати церковне добро укупі з протопопом. Ключ від такої описаної церкви заховує у себе один з крилошан [9]). Вичунявши, сьвященник знов відбірає ключ назад; на випадок же смерти сьвященника парафія його й церква доручають ся одному з крилошан, щоб той відправляв службу та треби, поки не буде висьвячено туди нового сьвященника.

VI.

Крилос був не тільки адміністрацийним але й судовим епархияльним органом. Практика західно-руської церкви вимагала, щоб репрезентант епархияльного суду був з духовенства. У грамоті м. Михайла видомому Степану Зизанію, яко основа для доказу його некомпетентности у справах духовного суду, виставляєть ся те, що

---

1) Вил. Арх. Сбор. VI. N. 4.
2) Ibidem.
3) Ак. З. Р., т. II., 231.
4) Акты Петрушевича N. 33.
5) Ibidem N. 34.
6) Р. Ист. Библ. IV.
7) Ар З. Р. II., 231.
8) Вил Арх. сбор VI. N. 4,
9) Ibidem.

він не має духовного „сану“[1]). Такими компетентними суддями у духовній сфері називають ся звичайно по ріжних актах крилошане. Иноді у суді враз з крилошанами беруть участь сторонні, не-соборні сьвященники, а також игумени, архимандрити і навіть сьвіцькі особи; але участь усіх згаданих осіб у суді завжди бувала більш-меньш випадковою, а сталим орґаном суду епархияльного історичні памятки називають тільки крилос. Нареченний епископ львівський Ісаія Балабан каже у своїму посланії до пастви, що він „пришедъ во Львовъ, усердно въ любвѣ Христовѣ собрахъ священное братство и каноникъ, сирѣчь правильныхъ священникъ, иже въ священнѣмъ церкви судилищѣ со епископомъ председятъ“ та пообіцяв їм „каноны утвердити и чинъ клириковъ росписати опаства дѣля судовъ“[2]). Точних основ крилошанського суду по ріжних грамотах та иньших актах не показано. Окрім загальних основ — кормчої, так званого „свитка Ярославового“, статута та ріжних поодиноких грамот і постанов, суд засновувався ще на звичаєвому праві. Остання основа суду була найбільш популярною. Більшість королевських, митрополичих та ин. грамот вказують власно на звичай, як на головну основу суду[3]). Звичайове право духовного суду не мало сталої юридичної формулїровки, не маючи певних спільних для усієї митрополії норм; було багато місцевих відмін у способі духовного суду, через що потрібно було осібних ґарантий королевськими грамотами, щоб державні урядники „судовъ... поповскихъ... ниякимъ способомъ не перелажали, хотя бы тежъ и ни вѣсть якіе звичаѣ въ земляхъ помененыхъ (що входили у склад литовсько-руської митрополії), противные досѣля заховалися, ино тому противни быти не маютъ“[4]). Через таку фактичну ріжницю у способах звичайного духовного судівництва і не заціліло ніде по грамотах точного означеня юрисдикциї духовного суду, а одні лишень глухі покликування на звичай.

Обсяг духовного крилошанського суду, скільки можна судити був досить значний. Сьому судови підлягали не одні тільки духовні, але й сьвіцькі особи у духовних справах. Самий обшир „духовныхъ“ справ, якими розпоряджав суд духовний, був дуже широкий. В половині XVI в. митр. Сильвестер подає королеви зажаленнє на слуцького князя Юрия Юрьевича за те, що „врядники“

[1]) Истор. Макарія т. IX., 612.
[2]) Акты Петрушевича N. 3.
[3]) Вил. Арх. Сбор. VI NN.: 4, 8, 12, 18 та ин.
[4]) Ар. З. Р., т. I 42.

князя втручають ся у духовні справи, чинять розводи, самі складають духовний суд і одбирають на себе ріжні кари, не допускаючи до сього членів духовного суду[1]). З сього видно, що до духовного суду належали розводи повінчаних; сюди-ж належали, як показує „свиток Ярославів", і справи роспустні. У сферу духовного суду входили також справи з заповітами між духовеньством, як видно її з процесу игумен вітебського Пречистенського Манастира Марпамии з вітебським сьвященником Йосифом Жижчиком[2]).

У „пунктах" митр. Йосифови Солтану віленські соборні крилошане просять, „жебе чесные отцеве законики... ани въ жадные справы, суды, ряды, какъ зверхніе, яко и церковные, до насъ належачые не уступовалисе"[3]). Значить, крилошане, окрім властиво-церковних справ, доглядали ще й справи, що входили властиво у сферу права цівільного. Одна грамота вел. кн. Олександра (кінця XV в.), що стверджує автономію духовного суду, заводить до справ, яких мусить доглядати сей суд, і справи чисто карного характера під умовою, коли в одній з сторон, які підлягають суду, єсть духовна особа: „тежъ священника Рускаго еслибы хто соромотилъ, або збилъ, такъ отъ Римскоѣ вѣры какъ отъ греческоѣ, мастъ того дѣла смотрѣти митрополитъ або епископъ: бо то есть судъ духовный"[4]). (У сьому разї митрополїт чи епископ називають ся, як головні репрезентанти духовного суду без покликування на иньші судові органи). Крилошане теж судили селян з маєтностий, приписаних до собору: „судити маютъ ихъ, — сказано в одній грамотї, — крылошане и зъ старцы тыхъ волостій,... а владыцѣ... въ тыи села и люди софѣйскіи не надобѣ ся вже вступати"[5]). Самий порядок духовного суду, — у склад якого входили епископ та крилошане, — показано у актї р. 1583 з приводу одного розводу. У такому разї епископ засїдає враз з крилошанами, розпитують підсудних або їх репрезентантів, читають усї документи, що належать до справи дїла, і тодї вже укупі покладають свій рішенець, — „крылошане весполъ зъ владыкою на... декретъ позволяютъ"[6]).

---

[1]) Истор. Макар. т. IX. 335.
[2]) Ibidem, стор. 269.
[3]) Вил. Арх. Сбор. т. VI N. 3.
[4]) Ар. З. Р. т. I N 166.
[5]) Ibidem N. 174.
[6]) Арх. Ю-З. Рос. т. I ч. I N. 35.

VII.

Окрім функций богослужебної та адмінїстрацийно-судової, дуже значною функциєю дїяльности крилоса було пікловання про материяльні інтереси церкви. Крилошане що-до сього суть переважними репрезентантами та оборонцями інтересів церкви[1]). Більшість усїх жертв, призначених для церковних інтересів, переходить звичайно до рук крилошан. А з ріжних історичних памяток видно, що вони, справдї, були найдїяльнїйшим органом у сїй сфері життя церковного. Дїяльність крилошан у сьому напрямі цїлком схарактеризована тим технїчним терміном, що звичайно прикладали до крилошан, коли хтїли зазначити обовязки їх що-до материяльних інтересів церкви: у сьому разї крилошан називали „дедичами добръ и именей церковныхъ"[2]). О скільки значіннє крилоса у сїй сфері було уставленим та авторитетним, видно з того, що часто жертви доручають ся крилошанам без докладного подїлу часток самих крилошан і на церковний ужиток: „маютъ протопопъ и вси попы тоѣ соборноѣ церкви, — просто говорить ся у грамотї, — тую дань... на себе брати, и къ хвалѣ Божой и пожитку церковному и своему то мѣти, и держати, и уживати"[3]); взагалї богато фактів, що сьвідчать про спільне пожиткованнє усяких жертв крилосом і церквою[4]). Маючи під своїм зарядом материяльні інтереси церкви, крилошане перш за все стають оборонцями останнїх перед державним урядом. Вони подають урядови скарги, коли хто силоміць забере церковні маєтности[5]), або станеть ся яке надужиттє що-до сього від якого уряду[6]), взагалї „одыковаютъ и правне доходятъ" усякого добра церковного[7]). Як великим було право крилошан в урядованню церковним добром видно з скарги еп. Луцького Кирила Терлецького на крилошан з приводу надзвичайної розтрати майна церковного „ку шкоде церкви Божой"[8]). З сього дукументу видно, що крилошане після заклику епископа, враз („сполечно") з ним порадившись („змовившись"), прикладаннєм печати та власноручними

---

1) А. З. Р., т. І.; N. 174.
2) Арх. Ю.-З. Рос. т. І ч. 1. N. 58.
3) А. З. Р. т. І. 232.
4) Ibidem 234 та ин.
5) Арх. Ю.-З. Рос. т. І. ч. 1, N. 67.
6) История Макария т. IX. 343.
7) Вил. Археогр. Сбор. т. VI N. 4.
8) Арх. Ю.-З. Рос. т. І. ч. 1 N. 49

підписами на офіцияльних документах („листах“) давали свою згоду та дозвіл на те, щоб церковні маєтности або зовсїм переходили у приватні руки через продаж або запись („людемъ светскимъ въ руки позволяти заводити и записовати“), або щоб їх можна було заставити, проміняти і взагалї проробляти над ними усякі фінансові операциї („розмаитыми практыками и причинами“). Еп. Кирило Терлецький обвинувачує крилос не за надужиттє власти, а за недогляд; і сам крилос не думає зрікати ся своїх прав на всякі фінансові операциї з церковним добром для інтересів церкви, а виправдуєть ся лише тим, що всї документи, на які здаєть ся еп. Терлецький, написані без участи крилоса й навіть без його відомости, а через те й не мають сили: „естлибы показывали где колвекъ якие колвекъ листы, где бы было написано и споминано наше соборное позволене, або печати и подписи рукъ нашихъ, таковые естли суть, тогды змышленые, фалшивые, безъ ведомости нашое чиненые“[1]). І ми, дїйсно, бачимо, що крилос фактично порядкує церковним добром на власну руку. Так, той самий епископ Кирил Терлецький вважає за необхідне просити згоди крилосу, щоб заставити церковний маєток і на сї кошти вирівняти страти на подорож до Риму[2]), хоча й мав на се королївську згоду: заставного листа видано „весполкъ съ капитулою або крылошанс“. З більш дрібних подій крилосу в розпорядженню церковним добром треба зазначити поправку церкви та цвинтара[3]); останнїй обовязок так реґулярно належав крилошанам, що коли епископ одіймав його в крилоса, то звичайно вважало ся, що робив тим чином „кривду“ самим крилошанам. Разом з епископом крилошане старали ся про кошти на купівлю церковних сосудів, на утриманнє дияконів, дяків, сьпівцїв, „казнодіїв“, н азаснованє шкіл та удержаннє „бакалаврів“, що вчили дїтей грецької та славянської мови, на заведеннє та утриманнє при соборній церкві шпиталя[4]). В останньому актї, на який ми здали ся, кошти на задоволеннє усїх згаданих потреб брали ся з маєтків епископа (Теодосия Лазовського), а крилошане все таки беруть участь у нарадах з сього приводу; виходить, що коли які-небудь кошти призначалися на чисто-епархияльні потреби, то крилошане неодмінно брали участь у нарадах з сього приводу, не зважаючи на те, звідкіль йдуть сї кошти; треба завважити ще те, що

[1]) Ibidem N. 101.
[2]) А. З. Р., т. I N. 174.
[3]) Ibidem.
[4]) Арх. Ю.-З. Рос. т. I ч. 1 N. 53.

у згаданім в останнє разї обмірковаввє усїх показаних справ відбувало ся враз з епископом Теодосием Лазовським, людиною, що не любила ставити краю своїй своєволї і взагалї мало шанувала чиї небудь права; і коли вже й він визнає потрібною участь крилошан у таких справах, то значить се вже було нестеменною практикою.

До діяльности крилосу що-до материяльних інтересів церкви належить ще одна досить трудна і важна сторона — догляд за церковним добром після смерти епископа. У такім разї крилошане повинні були описати все майно церковне („вси именя, наданья и скарбы церковные“) та приняти під свій догляд („до рукъ своихъ брали“) і розпорядок („въ моцъ, справу і въ заведане свое“), аж поки не наставлено буде нового епископа[1]); инколи ся загальна постанова, підперта звичаєм та королевськими грамотами, у деяких виключних обставинах вимагала специяльного ствердження; так, напр., було після смерти Теодосия Лазовського еп. володимерського[2]). І крилошане справдї беруть участь в такій описи з добра церковного, як видко се з справоздань, що давали опісля крилошане[3]). На випадок що між церковним добром знаходилась чужа власність, — крилошане мали право звернути її власникови[4]).

VIII.

Удержаннє крилосу йшло з дуже ріжнородних джерел і, треба думати, що воно було досить велике. Крилошане одержували платню, як епархияльні урядники і як соборні та парафіяльні сьвященники. На удержаннє крилосу часто даровано маєтки, і дохід з них ішов на крилошан. Право крилошан користати ся з таких жертв рівняло ся з правом володїння: „какъ на насъ въ замку нашóму держаны были, — говорить ся у одній грамотї жертвователя, — потому и крылошане тые люди и земли маютъ держати; и тежъ моцни они прибавити къ своему лѣпшому и вжиточному обернути“[5]). Часом на удержаннє крилосу на основі заповіту жертвователя регулярно видавано певну частину зиску з якого небудь

[1]) Архив Ю.-З. Р. т. I. ч. I. NN.: 58 та 61.
[2]) Ibidem N. 15.
[3]) Ibidem N. 81.
[4]) Ibidem N. 84.
[5]) Ак. З. Р. т. II. 99.

маєтку, — чи то грішми чи збіжем[1]). Часто записувано маєтности просто на собор і до того крилошанам надавалось право тратити прибутки з сїх маєтків на церковні чи власні потреби. Дохід взагалї міг братись натурою або грішми (подать)[2]). Митрополїт і взагалї епископи звичайно не вступають ся до специяльного доходу крилосу. Хоча бувало й так, що з доходів з маєтностий однаково користали і крилошане і епископ[3]); не завжди точно зазначало ся, як мають подїлятись такі доходи[4]).

Окрім доходу з маєтностий крилошане користали з платнї, яку отримували за справленнє епархияльних та церковних обовязків. Так, на крилошан йшли пенї за суди „в духовних справах" взагалї[5]), пенї за суди над селянами[6]), инколи половина доходу з соборної церкви (напр. з церкви св. Юрия у Львові[7]). В грамотї еп. Макария крилошанам йде платня за сповідь та висьвяченнє ставленників[8]). Крилошане теж мають деякий дохід з брацтв[9]). Як соборні сьвященники, крилошане відберають платню за молебнї, поминання[10]) (за запис душі на вічне поминаннє призначено сталу платню — 10 грошей), за маслосьвяттє, за похорон. За „соборний" похорон, коли правлять усї крилошане, теж була уставлена платня, колиж ховає один, чи кілька сьвященників, то тут умовлялись за платню осібно[11]). Акти інодї показують і дуже дрібні крилошанські доходи; так, напр. показано, що покривало з труни йшло сьвященникови, а за церковне покривало відбиралась особа платня[12]). До сього треба додати, що крилошане часом увільнялись від обовязкової для иньших сьвященників платнї, — напр. на випадок посьвящення крилошанської церкви або висьвячення на сьвященство сина кого небудь з крилошан[13]). Окрім того, певна річ, крилошане одбирали частину доходу і з мійських церков, де вони були сьвященниками[14]).

---

[1]) Вил. Арх. Сбор., VI, 2, 6.
[2]) А. З. Р., т. I, 174
[3]) Ibidem, т. II, 101.
[4]) Собр. грам. гор. Вильны, II, 33.
[5]) А. З. Р. т. II, NN. 22, 31.
[6]) Ibidem, I, 174.
[7]) Ар. Ю.-З. Рос. т. I ч. I, 103.
[8]) Ibidem.
[9]) Вил. Ар. Сб., VI, 3, 8.
[10]) Ар. З. Р., I, 152.
[11]) Ibidem, II, 231.
[12]) Ibidem.
[13]) Ак. Ю. З. Р. т. I N. 103.
[14]) Вил. Арх. Сбор. VI 3, §. 5.

Усе се взагалї повинно було складати досить добре удержаннє, одначе материяльний стан крилошан, яко епархияльних урядників не було урегулїровано докладно. Їм можна було одержати, вважаючи на обставини, то більше, то меньше; що головнїйш за все, через таку материяльну несталість вони повинні були відриватись від своїх епархияльних обовязків і піклувати ся про материяльні засоби життя. Іпатій Потїй постановив дати крилосови певне удержаннє — „певные добра“, — мотивуючи свою постанову тим, „ижъ бы (члени крилосу) такихъ (властиво епархияльних) повинностей своихъ и того уряду капитулъного пильнейшие были и верность повинъную завше полнили“[1]).

IX.

Як видно, крилос представляв з себе епархияльний орґан духовного суду та адмінїстрациї з більш або меньш уставленим обсягом дїяльности у сфері переважно церковній; переважно-духовну сферу його дїяльности зазначають і склад і кошти на його удержаннє, що безпосередне дотикають ся церкви та епархиї. І яко орґан церковної, — у широкім значінню, — дїяльности, крилос виявляє з себе в загальній течиї епархияльного життя, як можна думати, величину досить певну. Яке-ж було його становище — з погляду юридичного що-до сьвіцького уряду? Оскільки він був орґаном самостайним, незалежним у своїй дїяльности і як визначились правні відносини його до других галузей життя загально-державного?

Крилос, як епархияльний орґан, з'являєть ся перш за все юридично-самостайним в забезпеченій від стороннього втручення сфері державного життя. Держава нераз признає його самостійність та незалежність у своїй сфері, гарантуючи юридичну непорушність ріжних сторін його дїяльности; з сього приводу зацїлїла величезна сила охоронних грамот, виданих духовеньству в ріжні часи. Як видко, то й сам крилос добре тямив твердий юридичний ґрунт для своєї незазежности від ріжних функций державної власти. Крилошане вирікають ся, напр. прибути на королевський суд з приводу одного розводу повінчаних, покликуючись на „незалежність суду, яко о речъ духовную, маючи надъ собою судью и пастыра своего старшого духовного“, а посиланнє до королевського суду свого ре-

[1]) Арх. Ю.-З. Р. т. VI ч. I, 84.

презентанта розуміють, яко лишень вираз шаноби до володиря та державних законів, а не як свій обовязок[1]). Певна річ у дійснім життю сю незалежність епархияльного орґану дуже часто нехтувано з боку державного уряду. Часто державні урядники своєвольно втручались в духовні справи, а часто також незадоволена чим небудь сторона підсудних звертала ся з духовними справами просто до короля, минаючи інстанциї, до яких такі справи належали безпосередно; усе се, звичайно, псувало нормальний порядок справ і перешкаджало нормальній течиї усіх функций епархияльної діяльности. Але всї отсї перешкоди залежали від причин загального характеру, — від загального фактично-невпорядкованого ладу в литовсько-польській державі. Крилос та сфера його діяльности зостали ся принципіально непорушними, і факт сей державний уряд охоче стверджує що разу, коли до него звертають ся за сею справою.

Що до взаємних фактичних відносин крилосу, яко орґану епархияльної влади, та державного уряду, то крилос, як здаєть ся, не мав ніяких особливих прероґатив що до держави і його прирівнювано до иньших інститутів суспільних, що поруч з ним істновали у загальних умовах державного життя. У всїх випадках, коли крилос звертав ся до уряду, він ставав перед останнїм, яко звичайна юридична особа, без яких небудь аттрибутів свого особливого достоєнства та значіння; назва крилос, як видно з судових та иньших актів, вживаєть ся, звичайно, без всяких натякань на яке небудь упривилеєване становище що до властей полїтичних.

Яко орґан судово-адмінїстрацийний, що представляв з себе сталу інституцию в загальному ладї життя державного, крилос мав і всї зверхні аттрибути такого свого значіння: канцелярию, печатку, архив. Про печатку капітули, яку, звичайно, прикладали крилошане до виданих документів, по актах згадуєть ся досить часто[2]); згадуєть ся також і про „аппарати вшелякі“ та „книги“, що були в розпорядженню крилоса[3]). При соборі-ж був крилошанський архив, де заховувались ріжні документи, що дотикались справ епархияльної адмінїстрациї та суду, а також і ріжні „справы“, фундуші її иньші документи, що дотикались спецыяльно до

[1]) Арх. Ю-З. Рос. т. I ч. N 39.
[2]) Наприклад, Арх. Ю.-З. Р. т. I. 49, 81.
[3]) Вид. Арх. Сб. VI, 3.

соборної власности[1]). Крилошанський архив при соборі був навіть так популярним, що часто сюди на схованку віддавано приватні документи[2]) і навіть мійські грамоти.

X.

Соборний крилос, як ми бачили, представляв з себе епархияльний інститут з певним складом членів, з більш чи меньш визначеним обсягом діяльности, з певним становищем серед загального ладу державного та з специяльними доходами. Яким же чином сей юридично визначений, з зверхнього боку, інститут переводив свою практичну діяльність? Яка була внутрішна орґанізация його? Чи був він неподільною корпорациєю, діяльність якої мала вагу тільки у „цілому складі крилосу, чи був інститутом з специяльно поділеним для кожного члену обсягом діяльности?

На думку проф. Голубинского, крилос був неподільним собором пресвитерів, що цілою своєю корпорациєю складав реґулярну раду епископа в справах адміністрациї та суду. По сїй думці, кожний член катедрального крилосу немає нічого окремо та стало визначеного у своїм заряджуванню; має тільки значіннє, яко член, що бере участь у всьому враз з иньшими, яко член цілого. На випадок коли треба поділити справи помеж членів або коли доконьче треба доручити які справи окремим членам, то се відбувало ся не по певному раз на завжди ухваленому правилу, але що разу відповідно волї епископа та усієї решти крилошан.

Але перш за все крилос істнує і функционує не тільки тодї, як в справах його безпосереднїм чином бере участь епископ, але й без нього. По деяких містах, де був крилос, не було епископської катедри. Так, напр. було у Вільнї, — містї, що належало до митрополїчої епархиї. Епископ часто не міг бути присутним на засїданнях таких некатедральних крилосів та безпосередно керувати ними; відомо, напр. що до Вільни митрополїт приїздив звичайно раз на рік[3]); майже так само було і в Могилівській епархиї[4]). Як що епископови инколи й не можна було що разу самому подїлити промеж членів крилосу ріжні обовязки, то в иньших випадках та-

---

1) Ibidem.
2) А. З. Р., II, 232.
3) А. З. Р. т. I, 152.
4) Макарій Ист. Рус. Цер. т. IX стор. 441.

кий специяльний що разу поділ ледви чи був можливий через те, що епископська катедра бувала далеко. Та й взагалї, як завважити на широкий обсяг крилошанського урядовання, що обіймав усї „духовні справи“, куди входять церковна відправа, суд та адмінїстрация, — то такі що-разу специяльні призначення повинні були викликати великі трудности та незручности; у такому разї кожному поодинокому членови доводилось би доглядати справ найріжнїйшого характеру, а се повинно було-б у значній мірі запутувати та затягати урядованнє. Далеко натуральнїйше гадати, що в крилосї звичайно дїлили ся окремі галузи справ, що тут була певна специялїзация обовязків промеж поодинокими членами крилосу, а самий подїл обовязків між ними залежав від характеру епархияльних справ, а не особистою волею епископа. Найбільше, що можна допустити тут, так се те, що епископ у кожному поодинокому разї лишень санкционував своєю згодою той подїл справ межи членами, який виникав з самого їх внутрішного змісту, та доглядав за відповідністю самого подїлу. Як би не було, а у всякому разї факт специялїзациї обовязків меж усїма членами крилосу, на нашу думку, можна вважати у значній мірі певним і неэстеменним. За таку догадку говорить ще й те, що крилошанам, по смерти епископа, можна було цїлий рік держати під своєю властию епархию. Розумієть ся, що адмінїстративно-судове життє епархиї за сей час було у руках крилошан, але се, як видно, їх не обтяжало, бо вони з завзяттєм встоюють за право не віддавати епархиї новонастановленому епископови ранїйш річного терміну. Як що так, то не можна згодитись, щоб дуже комплїковане життє епархиї переходило при відсутности епископа через одну загальну безподїльну за для всяких справ інстанцию колеґіяльної ради. Се було-б просто навіть фізично неможливо для одного безподїльного інституту, де всї справи розвязувались лишень колеґіяльним способом. Безперечно, колеґіяльний характер крилошанського урядовання виявляв ся лише в колєктивному обмірковуванню загальних норм епархияльної управи та більш важних справ життя епархияльного та ще в заведенню загального контролю над правильною течією урядовання; ріжні-ж поодинокі функциї управи повинні були більш меньш специяльно подїлятись промеж окремих членів крилосу. Правда, відомі до сього часу історичні памятки цїлком замовчують про се і на жаль, треба згодитись, що поки-що зовсїм не можна з певністю розгадати справдїшне значіннє сього промовчування. А все-ж таки се промовчуваннє памяток зовсїм не сьвідчить про брак якоїсь орґанїзациї в крилосї. Далеко більше причин розуміти се замовчуваннє

зовсїм иньше. Більш певно можна гадати, що звичайний лад крилошанського устрою кожен раз, як доводилось говорити про внутрішню орґанїзацию, був що-разу так добре всїм відомий, що цїлковито непотрібно було тут яких небудь уваг специяльних. Ріжні історичні документи дуже дрібязково передають нам порядок описи церков, на випадок коли занедужає або вмре сьвященник, вказують на платню за треби, виясняють материяльні відносини епископа та духовеньства; — бо в сїм разї справа дотикалась або сторонніх, сьвіцьких елементів, що не могли напевно знати подробиць духовного урядовання, або примішано тут було які материяльні інтереси, що викликали часто непорозуміння і через те вимагали точної юридичної реґламентациї. В сфері-ж церковної адмінїстрациї та суду хоч і можливі були які непорозуміння, незадоволення, претенсиї, то лишень на самі результати крилошанської дїяльности, а не на тогочасну його орґанїзацию. Орґанїзация крилосу цїлковито укладала ся в норми свого звичаю, що виробив ся довгочасною практикою, і не могла викликать нїякого непорозуміня. От через се-то ми, певно, і не подибуємо по історичних памятках детальних дат що до внутріщної орґанїзациї крилосу. З другого боку, й промеж самою епархияльною ієрархиєю, з членів якої складав ся контингент крилосу, теж могло і не виникати нїяких непорозумінь в справах епархияльного суду та адмінїстрациї. Епископ, справдї не міг тут обійти ся без крилосу і, певна річ, не мав поводів перешкаджати йому у звичайній його, осьвяченій віками та традициєю дїяльности. Він міг чинити утиски чи обмежувати права цїлому крилосови in corpore, а не поодиноким його членам. З поодинокими членами крилосу епископ міг входити у неприємні відносини хіба через одні материяльні інтереси в тій сфері дїяльности, яка звичайно доручала ся одному чи цїлій окремій ґрупі крилошан. Один такий випадок, що міг викликати непорозуміння через материяльні інтереси, зауважали обидві сторони і погоджали ся в йому заздалегідь: власне грамотою еп. львівського Макария було ухвалено, що намісник має право в відсутности епископа видавати позов і одбірати за се встановлену плату. Таких фактів, щоб зазначали хоч-би з цїлком стороннього приводу, специяльні обовязки поодиноких членів крилосу дуже мало. А всеж деякі заховались. Так той самий протопоп-намісник мав переважне право робити описи майна церковного на випадок хороби або смерти сьвященника. Окрім того з більш-меньш сталим обсягом дїяльности були посади писаря, соборного протодиякона, рядника та увязчого; можна догадуватись, що були ще специяльними обовязки соборного архиваріуса та каси-

єра[1]). Про поділ иньших епархияльних обовязків можна, на нашу думку, догадуватись з анальоґії між інститутом крилоса та католицької капітули.

В розгляданий нами час при епископських католицьких катедрах істновали вже осібні духовно-урядові інститути, що називали ся капітулами. Капітули сї мали докладно зазначений обсяг діяльности та на все уставлену орґанїзацию з точним подїлом єпархияльних обовязків промеж членів капітули. Капітули таким чином були інститутами, відповідними пізнїйшим крилосам грецької церкви, що теж складали ся з певної ґрупи урядників. Але пізнїйші крилоси грецької церкви через те, що були дуже далеко, не могли мати безпосереднього і певного впливу на орґанїзацию крилосів на Українї. Далеко більший вплив на руські крилоси мали римсько-католицькі капітули, що в основі мали одну з ними ідею, майже однакове значіннє в життю епархияльнім та істновали в Литовсько-польській державі поруч з крилосами православної церкви. Що латинські капітули, яко більш стало зорґанізовані, дійсне впливали на устрій крилосу, видно вже з того, що ще з XIV в. крилос починає приймати по історичних памятках назву капітули і вживає її або поруч з назвою крилоса („крилосъ або капитула"), або просто заміняє назвою капітули назву крилоса. Сей вплив латинської капітули на крилос не обмежив ся одною назвою. Крилос нераз виявляє нахил до придбання тих самих прав, „яко духовенство закону римского" і властиво „прикладомъ правъ, волностей и достоинства капитулы костела Римского"[2]). Така тенденция до наслїдування католицькому інститутови практично могла виявляти ся не тільки у придбанню юридичних прав, але й у внутрішній орґанїзациї та в устрою на взір римської капітули. Якже звернути тут увагу на докладну внутрішню орґанїзацию сїєї останньої, на докладний подїл в нїй відомого обсягу обовязків межи поодинокими членами, то ми можемо припустити щось анальоґічне і в устрою крилосу руської церкви. Ся анальоґія в устрою капітули а крилосу виявлеть ся вже з листа еп. володимерського Ипатия Поґія (у самому кінцї XVI в.), з приводу заснования капітули при його катедрі „прикладомъ духовеньства Римъского", де докладно показуеть ся, що духовеньству грецького обряду надають ся „права и порядокъ... такимъ правомъ и порядкомъ, яко духовенству Римъскому",

---

[1]) Віл. Арх. Сбор., VI N 3.
[2]) Арх. Ю. З. Р. т. I ч. I N 58.

і тут додаєть ся, що „капитула то есть крылошане при каждой церкви столечной въ уживанню тыхъ правъ, порядковъ и волностей ажъ до того часу бывали“, се б то до р. 1598, коли видано сього листа. З сього вже ясно можемо бачити, що в крилосї руської церкви був той самий „порядокъ“, се б то, таж сама орґанїзация з певним подїлом ріжних частин епархияльного урядовання межи поодиноких членів крилосу, як і в латинській капітулї. Органїзация, яку Ипатій Потїй надає своїм листом Володимирській капітулї, цїлком стверджує сю думку. Сим листом, маючи на увазї силу ріжнородних обовязків крилошанських („а ижъ крылошане немалые и розные повинъности свое во отправованню хвалы Божое съ працою не малою на собе поносятъ“), уставляєть ся для крилосу „певный порядокъ“ і видїляють ся з промеж крилошан „певные особы“. „Певный порядокъ“ показує на уставлену вже органїзацию крилосу, на бажаннє перевести сей інститут з простого звичаю у докладні, юридично визначені форми істновання з певним внутрішним устроєм. За-для сього обірають ся „певные“, себ то обовязкові члени, які „справы имъ належачие отправовати маютъ и повинни будутъ“. Такими обовязковими членами стають: протопоп, обраний крилосом, один найздібнїйший крилошанин („человѣкъ годный и до таковыхъ справъ умиетний“), що єго настановляє вже епископ, і той повинен між иньшим нести на собі „писарскій урядъ“, та соборний архидиякон. Сї три члени являють ся вже хоч і з загальними, але все-ж більш-менш визначеними обовязками. До протопопа, як голови крилосу, належить загальне урядуваннє крилошанськими справами; він виконує, як ми вже знаємо, і деякі поодинокі, більш важні функциї епархияльного урядовання (видає напр., позов, описує майно церковне); другий неодмінний член був дїловодцем та секретарем капітули, а архидиякон завідував, мабуть, справами ставлеників. Усї ж три вкупі стають доконечними репрезентатами та оборонцями епархияльних інтересів у „справахъ урядовыхъ вшелякихъ, кгродскихъ, подкоморскихъ, комисаръскихъ, на трибунале и у двору его королевское милости“. Ся більш специяльна орґанїзация в крилосї не тільки не виключає дрібнїйшого подїлу епархияльних обовязків промеж иньшими членами капітули, але й була певною основою до такого подїлу. Три неодмінних члена стають тепер тим осередком, де має свою основу та центр ся специяльна дїяльність усїх иньших членів. Що круг него дїйсне розвиваєть ся поодинока дїяльність крилошан по ріжним специяльним галузям життя епархияльного, видко з того, що кандидат на львівського епископа Исаія Балабан обіцяє р. 1607 дати крилосови право, „да избе-

рутъ пятерицу на оффѣкія церкве: великаго иконома, великаго скиофилака, великаго хартофѣлака, протедика, протонотарія", і докладно визначає сферу діяльности кожного з них. Яке б не було проблематичне виконаннє сієї обіцянки, а все ж така обіцянка повинна була опирати ся на якісь справжні факти самого життя, — инакше вона зовсім не мала нїякого значіння. Що б ся обіцянка мала якесь значіннє і була крилошанам пожаданою (а вона й давала ся на те, щоб заманути їх), неминуче потрібно, щоб ся обіцянка відповідала справдї якомусь фактично вже заведеному порядкови, що хоч би скільки небудь нагадував наведений у грамоті Исаиї Балабана подїл епархияльних обовязків промеж членами крилосу.

Таким чином доконче треба, на нашу думку, припустити, що епархияльний колеґіяльний орґан руської церкви, відомий під назвою крилоса, представляв з себе інститут з специяльно уставленим для кожного члену або для якої ґрупи членів кругом дїяльности. Певна річ, не можна довести, що тут був повсечасний і цїлком певно визначений подїл обовязків. Сей подїл, певнїйше, не мав уставлених, точно визначених меж і залежав здебільшого від самих крилошан, — від більш чи менш дїяльного встоювання їх за права свої перед епископом. А все ж більша чи меньша специялїзация ріжнородних обовязків епархияльних між поодинокими членами крилосу доконче повинна була істновати, — принаймнї в епоху найбільшого розвитку діяльности крилосу.

Слово Данила Заточника.

Памятка староруської літератури з кінця середних віків.

Написав Василь Щурат.

I.

Між памятками староруської літератури з кінця середних віків, що не знищив доси безслїдно зуб часу, заховало ся під многими взглядами інтересне „Слово Данила Заточника". Від 1821—1889 р. нераз і не з одної рукописної копиї перепечатували его російські вчені, а загадочний характер твору був головною причиною до ще численнїйших коментарів і студий. Вісїм віднайдених доси копій сеї памятки і звиш двайцять посьвячених ему праць викликали так много спірних питань що-до лїтературного походженя твору, особи автора і часу, в котрім сей твір міг повстати, що той, хто хотїв би відповісти на них, мусїв би відповідати передо всїм на кожду з окрема. Вважаючи першою і найважнїйшою умовою такої працї вияснене лїтературного підкладу твору, я на се зверну нинї всю свою увагу, зачепляючи иньші питаня лиш на стілько, на скілько перша буде в силї причинитись до вияснення їх.

Копії „Слова Данила Заточника" появлялись в печати в тім порядку, в якім їх відкривали, а то:

1) Копія Толстого, захована в рукописи імп. публ. Біблїотеки N: 73, p. 251—256) з XVII в., надрукована К. Калайдовичем в „Памятникахъ Россійской Словесности XII в." (Москва, 1821, p. 227—240) з відмінами затраченої Карамзинської копії.

2) Копія Д. Н. Толстого, скорочена перерібка з XVII в., надрукована в „Отечественныхъ Запискахъ" (1842 р., т. XXII, p. 57 - 59).

3) Копія Ундольского (тепер Румянцевського музея, N. 195, р. 150—161) з XV в., надрукована в „Русской Бесѣдѣ“ (1856 р., т. II, р. 101—122) і окремо п. з. „Новая редакція Слова Данiила Заточника“ (М. 1856 р.).

4) Морозовська копія з XVII в., надрукована І. П. Сахаровим в „Сказаніяхъ русскаго народа“ (т. I, IV., р. 59—60).

5) Копенгаґенська копія (захована в Копенгаґенській публичній бібліотеці, N. 553, р. 229—240) з XVII в., надрукована І. І. Срезневским в „Извѣстіяхъ Имп. Академіи Наукъ по отдѣл. русскаго языка и словесности“ (СПБ., 1862, т. X, ч. III, р. 263—272).

6) Соловецька копія (N. 913, р. 457—466) з XVI—XVII. вв., надрукована П. Я. Порфиревим в „Православномъ Собесѣдникѣ“ (1882 р. липень, р. 223—234).

7) Чудовська копія (N. 53—355, р. 124—140) з XVII в., писана письмом XVI в., надрукована Е. В. Барсовим з копії Попова в „Чтеніяхъ Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ“ (1883 р., т. II) і окремо (М. 1884). Перший відкрив єї П. Н. Петров (гл. в „Памятникахъ древней писменности“ з 1879 р., т. IV, р. 195, статю „Книгохранилище Чудова Монастыря“).

8) Академична копія (захована в бібліотеці Петербурґської Духовної Академії, N. 43/1120, р. 283—288) з XVII в., надрукована Шляпкиним в „Памятникахъ древней писменности и искусства“ (СПБ., 1889, т. LXXXI, р. 3—31).

Для лекшого перегляду А. П. Безсонов поділив ті копії, що появили ся до 1856 р., на три ґрупи або редакциї. Першою редакциєю XII в. він назвав копію Толстого з XVII в. тому, що вона видалась єму списаною з копії XII; другою редакциєю XIII в. — копію Ундольського з XV в.; третою редакциєю найновійших часів — копію Д. Н. Толстого з XVII в. Однак критичне порівнанє тих копій спонукало єго найбільшу схожість з затраченим оріґіналом признати копії другої редакциї XIII в., а по ній доперва поставити копії першої і третої редакциї. Тим то й назвав він копію Ундольського другою редакциєю першої катеґориї, копію Толстого — першою редакциєю другої катеґориї, а копію Д. Н. Толстого — третою редакциєю третої катеґориї. Сей поділ копій приймили і иньші вчені, а в останнім часї й Шляпкин, придержуючись того самого поділу при виданю всїх восьми копій „Слова Данила Заточника“ надрукував копії однакових редакций побіч себе, так що порядок їх виходить остаточно такий: до першої редакциї XII в. другої катеґориї належать чотири копії з XVII в. — Толстого, Копенгаґенська, Академична і Морозовська; до другої редакциї XIII в. пер-

шої катеґориї — копія Ундольського з XV в. і схожа з нею Чудовська з XVII. в.; до третої редакциї третої катеґориї — Соловецька копія з XVI—XVII вв. і копія Д. Н. Толстого з XVII в. Хоч основа сего поділу копій є дуже хитка, — бо-ж приписувати текстам з XVII в. більше схожости з ориґіналом як текстам з XV в., не знаючи, який був сей ориґінал, є по трохи й дивно — я лишаю тут сей поділ тільки для того, щоби при передачи чужих поглядів уникнути формальних пояснень.

II.

Основний мотив є в усіх копіях „Слова Данила Заточника" один і тойже: Данило Заточник звертаєть ся до свого князя з проханнєм, щоб той зглянув ся над ним і єго незавидною долею, простив єго і вернув з вигнаня до вітчини. Та тому що автор раз-по-раз прикрашує свої слова реченями з Сьвятого Письма і сьвітськими приповідками та сентенциями, тому що він дальше не обмежуєть ся на одні слова прохання, але при кождій нагоді стараєть ся приєднати для себе князя, хоча-б навіть з огляду на власний інтерес того-ж, то й ціла єго просьба визначуєть ся сильно ґномічним характером. Сей ґномічний характер саме подавав пізнїйшим переписувачам і перерібникам „Слова..." дуже добру нагоду до показу своєї начитаности; кождий з них, як вмів, так і розширював ґномічні місця твору найрізнороднїйшими вставками на тему фільозофії й моралї, що почасту з властивим змістом „Слова..." не стояли у нїякім звязку. Розуміеть ся, що таким перерібкам і змінам підпадав не лиш зміст ґномічних уступів але й назва князя і характеристичні знамена часу та осіб. Коли-ж тепер при браку ориґіналу „Слова Данила Заточника" трудно означити, що в нїм є первісне, а що пізнїйше додане, кілько в нїм історичних дат, а кілько поетичної прикраси, коли й сам автор „Слова..." і час єго повстаня незвісні, то перед кождим вченим мусїли виринути передовсїм такі питаня: 1) Чи вважати „Слово Данила Заточника", що в иньших копиях має ще назву „Моленія" справдїшним проханнєм дійсного заточника, чи може форма прохання є тут лиш поетичним тлом різнородних ґном і сентенций? 2) Колиб згодитись на те, що „Слово Данила Заточника" належить вважати справдї просьбою до князя, — так хто-ж був той Данило Заточник, в якім часї він жив, за яку провину пійшов на вигнанє і хто був той князь, до котрого звернена єго просьба? 3) Коли-ж в „Слові Данила Заточника" форму просьби до князя треба вважати поетичним способом до

висказаня поодиноких поглядів і думок, то хто-ж був автор сего твору, коли і де він жив, з якою метою писав „Слово Данила Заточника“, а вкінци знову таки хто був той Данило — чи справді який небудь заточник, чи може й він як і цїла форма прохання змістифіковані?

На ті питаня багато вчених всїляко відповідали. Та коли поминути спірні точки в дрібницях, а зауважити лиш найважнїйше, то погляди всїх вчених розпадуть ся на дві головні ґрупи. Одна ґрупа вчених бачить в памятцї справдїшну просьбу дїйсного заточника і пробує означити близше особу автора, причину єго заточеня і князя, що до него звернена та просьба. Друга ґрупа вчених оспорює той погляд і каже, що такого Данила Заточника, який би писав подібне проханнє до князя може й не було нїколи на сьвітї, та що „Слово Данила Заточника“ належить вважати попросту морально-фільозофічним або социяльно-полїтичним трактатом, а може навіть полїтичним памфлетом. Перший погляд заступають: Калайдович, Бєлїнський, Шевирйов, Безсонов, Буслаєв, Щапов, преосьв. Філярет, Срезнєвский, Міллєр, Арістов, Ґолубінский і Шляпкин. Заступниками другого погляду є: Яхонтов, Модестов і Строєв. В представленю поглядів учених одної і другої ґрупи з окрема я буду держатись по можности хронольоґічного порядку, а зачну з поглядів другої ґрупи вчених тому, що всї вони не багато завдавали собі праці, щоб свої по більшій части аподиктичні вискази як небудь мотивувати, із-за чого й передача їх поглядів не представляє трудности.

І. Яхонтов („Собраніе духовно-литературныхъ трудовъ“ СПБ., Т. I, p. 403) вважає „Слово Данила Заточника“ дидактичною поемою, де цїлий нарід представив свою теорию великоруської історії. І є се, по єго думцї, поема не лиш з огляду на зміст, але й по формі, — поема з прольоґом і епільоґом, з одною провідною думкою і одним героєм, князем. (Дальше побачимо, що иньші вчені не годні добачити в „Слові...“ найменшого пляну). Модестов („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ 1880, т. X, p. 165—196 „О посланіи Даніила Заточника“) зібрав сам результати своєї студиї в таких тезах: 1) Данило Заточник — особа видумана. 2) Слово Данила Заточника написане одним з членів княжої дружини і то молодшої. 3) Для того на „Слово Данила Заточника“ ми можемо дивитись як на вираз поглядів, що панували між членами дружини, принаймнї, між найбільше осьвіченими і поступовими в удїльно-вічевій добі. 4) Дивлячись на „Слово..“ з тої точки погляду, ми замічаємо дивну схожість поглядів поступових князів

з поглядами поступових дружинників згаданої доби (Данило Заточник і Володимир Мономах). 5) Написане якимось дружинником на поучене князям „Слово Данила Заточника“ в різних часах різно перерабляли знову-ж члени дружини. 6) Хоч в наслїдок того годї ще перечити тому, що первісна редакция могла появити ся раньше XII в., то все таки загальний зміст твору не противить ся тій гадцї, що редакция XII в. призначена, правдоподібно, для Юрия Долгорукого, є теж первісна, та що вона пізнїйше улягла переробкам. Строєв висловив ся про „Слово Данила Заточника“ дуже коротко. Він назвав єго в своїм словари виданім 1882 р. попросту містифікациєю найновійших часів, не мотивувавши нїчим свого суду.

Значно численнїйша є та ґрупа вчених, що заступає відмінні погляди. Думки Карамзина, Румянцева, а пізнїйше й Максимовича згожують ся з поглядом Калайдовича („Памятники Россійской Словесности XII в.“ М. 1821 р. 227—228). Калайдович каже, догадуючись по більшій части з самого тексту „Слова“, що Данило жив справдї в XII в., був князем прогнаний, а потім знову відкликаний до вітчини. Князем, що до него Данило Заточник звертає ся зі своїм проханнєм міг бути лише Юрий Долгорукий, бо титул „великаго царя“ в XII в. належав ся одному Володимирови Мономахови, а потім і єго синам. Тим доказом покористував ся пізнїйше і Модестов. В. Г. Белїнский („Сочиненія“, СПБ. 1860, т. V, р. 93) бачить в „Слові...“ взорець практичної фільозофії і вченої вимови XIV в. Сам Данило, може бути, пійшов на вигнанє за свою правдомовність. Трохи иньшої причини вигнаня догадуєть ся Шевирйов („Исторія русской словесности, преимущественно древней“, М. 1846, т. I р. 210). Може се була крадїж — каже він зовсїм безосновно, на основі одного хиба натяку в „Слові..“ (аще быхъ умѣлъ украсти, только бы не скорбѣхъ) а може й справа якого подружя, тому що Данило так остро виступає против женщин(!) Хто був той Данило, хто той князь, що єго прогнав, про се Шевирйов не знає сказати нїчого певного. Цікавійші але мало чим певнїйші погляди П. А. Безсонова („Москвитянинъ“, 1856, т. II., N. 7. р. 319—351 і N. 8 р. 389—416). Оригінал другої редакциї знаний був, по єго думцї, ще до кінця XV в. Що Данила уважано тодї автором „Слова...“, на се наводять єго: по перше слова другої редакциї „Даніилъ рече: храбра княже“ і т. д.; по друге лїтописна замітка під роком 1378 („Полное собраніе Русскихъ Лѣтописей“, СПБ. 1859, т. VIII), де сказано: „Изымаша же тогда на войнѣ той нѣкоторого попа отъ орды пришедша Иванова Василіевича, и обрѣтоша у него злыхъ и лютыхъ зѣлей мѣшокъ; и(ж)

истязавше его много, и послаша въ заточеніе на Лачь озеро, идѣже бѣ Данило Заточеникъ"; по трете народня традиция про Данила в оповіданю про „Дворянина Безсчастного Молодца", що має багато схожих місць з „Словом Данила Заточника" („Пѣсни Собранныя П. Н. Рыбниковымъ" М. 1862, ч. II p. L—LXII). Писатель Данило, автор „Слова Данила Заточника" в копіях XV, XVI і XVII. вв., Данило Заточник літописця і Данило „безсчастный" народного оповіданя — всї вони по думцї Безсонова — одна і та сама особа. Про єго поділ копій я вже згадав. В усїх тих копіях — каже Безсонов — видко льокальний кольорит Переяславщини, з відки й походив мабуть Данило. Хто він був — сего він не рішає, — правдоподібно княжий дружинник. Що до особи самого князя то Безсонов перечить рішучо здогадам Калайдовича. Прохання не могло бути звернене до Юрия Долгорукого, бо той не княжив нїколи довший час в Переяславі. Тим князем міг бути лише Андрій Володимирович Добрий (1102—1141), що княжив в Переяславі 1135 1141 р. В тім часї повстало мабуть і „Слово Данила Заточника", а єго оригінал затратив ся. Про причини заточеня Данила на озеро Лач догадуєть ся Безносов згідно з Шевирйовим. Може се була подружна істория. Таким самим здогадом Безсонова є й те, чи слова Данила про тяжкі досьвіди житя не оперті на єго власних досьвідах. В кождім разї те місце є дуже старе тай цїле „Слово Данила Заточника" треба вважати наслїдком якоїсь вповнї особистої пригоди житя. Найхарактеристичнїйші індівідуальні цїхи, бувши для пізнїйших переписувачів неясними, улягли змінам і набрали характеру загальнїйшого. Застановляючись над лїтературними жерелами „Слова..." Безсонов замічає в нїм слїди таких лїтературних памятників, що вже й не доховались до наших часів, а в новійших копіях слїди „Слова о полку Игоревѣ" і билин. Погляди Буслаєва („Историческіе очерки русской народной словесности и искуства" СПБ. 1861 т. II., р. 92—96) не противлять ся поглядам Безсонова. Про Данила він не каже нїчого докладнїйшого, так само як і не береть ся виказувати, що в „Слові..." є первістне, а що належить переписувачам. Та певним є для него, що найлїпша і заразом найстарша редакция „Слова.." повстала в Переяславі. В самім „Слові..." не бачить він нїякого пляну, лиш нитку, що найрізнороднїйші гадки лучить дуже поверховно, нпр. натяк про подруже вистає для автора, щоб зачати бесїду про жінки взагалї; можливість вибору чернечого житя в монастири — про монастирське житє і т. д. До спопуляризованя твору причинив ся єго на скрізь народний характер. В цїлім творі Буслаєв добачує

вираз якогось розладу межи ідеалами автора і прозою житя, де інтрига, брехня і моральна дісгармонія грали свої ролї[1]). І. І. Срезневский („Извѣстія Академіи Наукъ по отдѣл. русскаго языка и словесности“ СПБ. 1862, т. X., ч. II, р. 108—109) твердив, що „Слово Данила Заточника“ було написане для новгородського князя Ярослава Володимировича (пан. 1182—1199), а погляд свій мотивував тим, що згаданим сином великого царя Володимира міг бути лиш син Володимира Мстиславича Ярослав, і до него й належало озеро Лач — місце заточеня Данила. Та се мотивоване не згаджаеть ся з історичними дослїдами Погодіна („Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о русской исторіи“ М. 1850, т. IV, р. 261, 279, 281, 290), бо на основі згадуване під роком 1171 озеро Лач належало тодї до переяславського князя. Тої самої думки що й Срезневский був також Преосьв. Філярет („Обзоръ русской духовной литератури“ СПБ. 1884 р. 38). Данила він вважав особою історичною. Міллер („Опытъ историческаго обозрѣнія русской словесности“ СПБ. 1865, ч. I, р. 374—386) іде в многім за Безсоновим. Він теж вважає Данила історичною особою, а его твір дїйсним проханнем і так само як Безсонов зазначує схожість „Слова...“ з народним оповіданем. Суспільні ідеали Заточника старші, по его думцї, від ідеалів Мономахових, — они нагадують ще ідеали старого Володимира билин. Данило в кождім разї був членом дружини, але не старшої, з відки походили може пізнїйші переписувачі „Слова...“ Вкінци Міллер пригадує подібний памятник західної лїтератури пи-

[1]) На иньшім місци („Историческая христоматія церковно-славянскаго и древнерусскаго языковъ“ М. 1861, р. 637—639) Буслаєв пробує означити відносини „Слова Данила Заточника“ до „Пчелы“. Він констатує, що перша і друга редакция „Слова...“ нагадують поодинокими уступами „Пчелу“. Та підчас як в першій редакциї поодинокі місця з „Пчелы“, вибирані зовсїм без системи, в другій редакциї майже нї слїду не видко з „Пчелы“ XIV в., хоч вплив „Пчелы“ XVII в. є в нїй досить виразний. Годї припустити, щоби редактор „Пчелы“ з XIV в. користував ся „Словом Данила Заточника“ й не зацітував его. Скорше можна сказати, що „Слово...“ другої редакциї і „Пчела“ з XV. в повстали незалежно від себе, або що переписувач „Слова...“ покористував ся „Пчелою“. Ту саму квестию порушив також А. В. Горский („Описаніе славянскихъ рукописей московской синодальной библіотеки“, М. 1862, т. II р. 565). Не автор „Слова...“ — твердить він — користав з „Пчелы“ але автор „Пчелы“ з XVII в. з „Слова...“, бо: по перше вказаних місць „Слова“ нема в „Пчелѣ“ XIV. в.; по друге-ж Данило сам каже: „быхъ яко падая пчела по различнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко медвеный сотъ, тако и азъ по многимъ книгамъ собирая сладость словесную и разумъ..“ Він міг отже читати і „Пчелу“, на що вказувало-б місце про злі женщини, але він міг так само як і автор „Пчелы“ знати також „Слово о злыхъ женахъ“, що приписують Йоанну Хризостому.

саний черцем Єрмолдом до цісаря Людвіка Побожного[1]). Арістов („Христоматія по русской исторіи“ Варшава 1870, р. 256), згаджаючись більше менше з Буслаєвим, додає від себе, що в „Слові...“ більше особистого як історичного, а складом воно схоже з „поученіями“ о „злыхъ женахъ“, творами Кирила Фільозофа і Пчелами. Ґолубінский („Исторія русской церкви“ М. 1880. I, 1, р. 705) назвавши „Слово“ гумористичним курйозом, придержуєсь що до иньшого думок Калайдовича. До причин заточеня Данила він додав ще одну: боязливість на війні(!). Шляпкин („Памятники древней письменности“ СПБ. 1889 т. LXXXI, р. 5—40), повторивши все, що сказали перед ним иньші, сам не потрафив сказати більше як те, що „в основі Слова лежить справді факт — заточенє якогось переяславця Данила своїм князем в часах уділів“. Більше цінні є в него річеві уваги. До таких належать: вказанє жерел, з відки черпані поодинокі реченя і приповідки (р. 71—81), зведенє паралель до звісної леґенди про рибу, що мала проковтнути письмо Данила Заточника (р. 14—16); вказанє схожих з „Словом“ народних оповідань і одної билини, де Ставр названий теж Данилом (ст. 27), а вкінци й подібних творів західної літератури. Тільки і всего, що сказали про „Слово Данила Заточника“ великоруські вчені. Я мігби наводити ще суди істориків літератури Ґалахова, Порфірєва і ин. та се булоб лише повторюванє думок їх попередників. З галицьких вчених один О. Огоновський порушив сю квестію в своїй „Хрестоматіи“ і в „Исторіи рускои литературы“, але й він повторив думку Калайдовича.

III.

Застановім ся тепер над поглядами і здогадами одної й другої ґрупи вчених. З поглядами Яхонтова і Строєва можна годитись або й не годитись — в однім і другім разї без користи і страти. Поемою хочби й дидактичною і навіть з характером протесту можна-б

[1]) На иньші твори схожі з „Словомъ“ лише ґномічним характером вказали пізнійше Некрасов і Шляпкин. Некрасов („Опытъ историческо-литературнаго изслѣдованія о происхожденіи древне-русскаго Домостроя“ М. 1873. р. 22) вказав на твір рівно-ж загадочного заточника з Барі „Dottrina o proverbi“, а Шляпкин („Памятники древней письменности“ СПБ. 1889. т. LXXXI, р. 31—34) на такі твори німецької літератури як: „Der welsche Gast‘ Томазіна Цірклєре, „Bescheidenheit“ Фрейданка, „Der Renner“ Ґуґо фон Трімберґа і схожа по формі хоч іронїчного змісту „Калязинська просьба“. З руських памяток навів він подібну пословицями „Повѣсть объ Акирѣ премудромъ“.

від біди вважати „Слово Данила Заточника“, та сьмішно булоб стояти при тім, що се поема написана цілим народом, а замітка Строєва будьто би „Слово...“ було містифікациєю дуже нових часів, не має ніяких доказів за собою, противно багато против себе. Найширше розповів про „Слово Данила Заточника“ Модестов, але й найдальше пішов по хисткій дорозі гіпотез. Хоч він сам і не відважив ся висказати ясно своєї крайної гіпотези, то все таки з цілої єго студиї виходить на верх, що та єго задушевна гіпотеза є в ній spiritus movens. Розходило ся єму о те, щоб підкріпити свій улюблений здогад, що „Слово Данила Заточника“ є, ні менше ні більше, тілько політичний памфлет, виміреный одним з членів поступової молодшої дружини протів консервативної, старшої. В тій цїли заперечив він і історичність Данила, що по думці иньших мав бути автором твору. Та поперед всего Модестов повинен був доказати, що поміж княжою дружиною взагалї були які небудь партиї, а сего він, на жаль, не зробив. Противно, все що він для того сказав на основі праці Сергієвича „Князь и вѣче“ (М. 1867) промавляє за всім иньшим, тільки не за тим, що бояри ділились в XIII в. на партиї. Иньші, напр. праця проф. М. Грушевського „Исторія Кіевской земли“ так само про се нїчого не говорять. Вже для того одного гіпотеза Модестова остане ся мертворожденою дитиною, котрої нїякі другі єго доводи не привернуть до житя, тим менше, що й вони один-другому суперечать. Ось кілька прикладів такої суперечности доводів і робленя здогадів на основі тексту. Щоб доказати, що Данило Заточник — се поетична видумка, Модестов каже: коли-б Данило був історичною личностию, то єго твору не перерабляли-б в XIII в. задержуючи єго імя. Та, забувшись мабуть, він трохи дальше каже щось зовсїм противного, а іменно, що перерібник в XIII в. міг вважати Данила особою видуманою або правдивою — і се друге — додає Модестов — імовірнїйше. Коли-б — каже дальше Модестов — „Слово Данила Заточника“ було проханнєм — то був би в нїм більший звязок, не було-б такої різнородности предметів і того тону науки; заточник повинен би радше всїми силами доказувати свою невинність. Та тут не звертає Модестов уваги на се, що наші копиї „Слова...“ — се вже пізнїйші перерібки, а що до останного заміту, то можна-б єму відповісти: годї доказувати невинність, коли єї не можна доказати. Лїтописні звістки і народні оповіданя, по думці Модестова, повстали вже під впливом „Слова..,“ та сего він знову-ж нїчим не пробує доказати. Стараючись дальше довести, що автор „Слова...“ був членом молодшої дружини набираної з холопів, він наводить місця, де той

виступає против старших бояр, думців; та знову забув мабуть те, що сказав попереду, а то, що автор був певно членом богатшої, заможнїйшої дружини, яка не потрібувала журитись за хлїб, бо інакше й не придбав би собі такої осьвіти і обчитаня. Намагаючись вкінци яким небудь способом причепити „Слово Данила Заточника“ до особи князя Юрия Долгорукого, Модестов робить ужиток також з того, що „Слово Данила Заточника“ на єго погляд має багато схожого з „Поученіемъ Мономаха дѣтямъ“. Ледви чи могло бути що відповіднїйше, думає він, як пригадати тому, хто звертаєсь до сина, слова єго батька. Та на те знову можна-б замітити одно: чому автор „Слова...“ виразно сего не каже? Ат-же-ж він цїтує всїх і вся; коли-б мав на думцї се, що має Модестов, він ще скорше зацїтував би і Мономаха, хоч би для сильнїйшого враженя. Оттакі і всї иньші доводи Модестова. Думки другої ґрупи вчених я зібрав разом тілько в тій цїли, щоб показати як всї вони, стараючись головно віднайти в „Слові Данила Заточника“ якийсь історично-фактичний підклад, доходили до різних результатів, на котрих оправдане дивним дивом кождий з них знаходив щось в однім і тім самім „Слові“. А результат всїх тих результатів такий, що на ті питаня, на які вони відповіли, після того всего не можна нїяк відповісти. Про Данила не знаємо таки нїчого, про причину єго заточеня ще менше, бо головний здогад основуєсь на уступі, що написаний під впливом тодїшної лїтератури, а про князя тілько, що міг ним бути так само добре Юрий Долгорукий, як Андрій Володимирович або Ярослав Володимирович. І справдї! Як тут означити особу князя, коли в означеню часу взагалї не всї годять ся: одні приписують „Слово“ XIII в., другі XII в. а є й такі, що видять на нім відпечаток XI в., доби Володимира Великого. За те в квестиях, що для вчених не стояли на першім плянї, вони більше-менше годять ся. Майже всї годять ся в тім, що льокальний кольорит „Слова“ відповідає Переяславщинї; дальше, що в повістевім тлї „Слова“ (не в ґномах) є щось індівідуального, а вкінци, що „Слово“ в многім нагадує народні оповіданя, взагалї має народний характер. Я спинюсь на тих увагах трохи довше.

IV.

Найсильнїйше схожість повістевого підкладу „Слова“, що про него більше треба догадуватись на основі поодиноких лише, але виразних натяків у „Словѣ“, з народними оповіданями зазначив Безсонов, коментуючи народне оповідане „О Дворянинѣ Безсчастномъ

Молодцѣ“ записане в двох вариянтах в Кузнецовій, Бережно-Дубровського повіта Рибнїковим від калїки Латишова („Пѣсни собранныя П. Н. Рыбниковымъ“ ч. II: Народныя былины, старины и побывальщины“ М. 1862 р. 267—279). Короткий зміст сего оповіданя такий:

В Києві, на дворі князя Володимира жив Дворянин Безщасний Молодець, двайцять пять лїт єму вірно служив, а „не вислужив нї слова гладкого, нї перини мягкої, нї якого чина, нї повисшеня, нї жалованя собі“. І вчув се від него сам князь Володимир; обдарував єго, — дванайцять соболїв дав, золота, щоб пошив собі на Великдень Дворянин Безщасний Молодець шубу. А була вже Страстна субота. І знову зажурив ся Дворянин Безщасний Молодець, бо не було кому єму шубу пошити. Йде він по Києву, журить ся. Стрів стару жінку й вилаяв єї. Та надумавшись наздігнав єї і поклонив ся, поздоровивши. І вчувши, вчім дїло, порадила єму женщина. Позвала єго до себе і шубу вшила на диво. А вшивши ще й три золочені яєчка дала, щоб похристосував ся двома з князем Володимиром і княгинею Опраксою після заутренї, а третє назад принїс. Дворянин Безщасний Молодець так і зробив. Прийшов до старої женщини христосуватись, та вона єму дала дванайцять ключів від дванайцяти дверей, щоб відчинив їх. Відчинивши всї двері, він побачив чудо не дївчину й похристосував ся з нею і вернув назад. — „Що-ж, бачив?“ — питає старуха. — „Бачив“ — каже він. — „А що взяв би єї за жінку?“ — „Ох, де менї взяти єї“ — відповів. — „То йди й проси князя Володимира і княгиню Опраксу, щоб сватали тебе.“ — Так і стало ся. Зажив Дворянин Безщасний Молодець з жінкою. Аж от і випав пир на дворі князя Володимира, — всї князї і бояре зібрались за столом, похваляють ся, хто чим може. Тільки Дворянин Безщасний Молодець не похваляєть ся — мовчить, а коли спитав князь про причину, каже: „Чим менї хвалити ся? Задоволений чином, жалованєм, повисшенєм, задоволений і молодою жінкою: нема проти неї красавицї в Києві“. Тодї вискочив з за стола Федька Насьмішник і каже: „А я з єго хозяйкою три роки живу і нїхто про се не знає“. Обурив ся на те князь Володимир. — „Коли ти з нею три роки живеш, то принеси знак — золоте намисто з хрестами і я тобі повірю, посажу тебе на єго місци, а єго ззаду між мужиками-селянами“. Оттут стара женщина стає і Федцї Насьмішникови в пригодї. Вона показує єму дім Дворянина Безщасного Молодця, а слуга з того дому помагає викрасти єму золоте намисто, за те, щоб Федька з нею оженив ся. І стало ся так як князь Володимир сказав. Федька Насьмішник став жити на місци

Дворянина Безщасного Молодця, а тому казали двір замітати, дрова носити і баню топити. Дальше оповідане є вже менше цікаве. Дворянин Безщасний Молодець продав свою жінку португальському купцеви, котрого вона по дорозї вкинула в море, а приїхавши в Португалію стала сама за него торгувати, поки не вмер португальський король. Новим королем мав стати з волї народа той, в кого перед царськими вратами проти Преображеня Христового сама сьвічка запалае. І стала королем перебрана за мущину жінка Дворянина Безщасного Молодця. По трох роках вона вибрала ся до Киева, де князь Володимир приймив еї по королївськи і казав примістити в домі старої женщини. Розговорившись з нею, королева довідуеть ся, що се еї мати, жінка небіщика португальського короля і обіцюе їй відпитати доньку. В тій цїли вона другого дня бере з собою з княжого двора Дворянина Безщасного Молодця, щоб той натопив їй баню, а в бани вона даеть ся ему пізнати. Потім приходять обое, як муж і жінка, перед князя Володимира; їх приймають з великою почестию, а Федьцї відрубують голову.

По всїй імовірности се оповідане е останком билини що розпала ся в прозу. Промавляе за тим передовсїм его поетичний склад, дальше дві дуже важні дати билинної доби — город Киев і князь Володимир, а вкінци і схожість сего оповіданя зі справдїшною билиною поміщеною в II кн. Кирієвского, де оповіданне йде про Добриню, що постигло его нещасте також із-за жінки, приймае імя скомороха Данила Заморнина і стае на службу в князя Володимира. Про него теж кажеть ся як про Дворянина Безщасного Молодця: „був-жив Добриня в дядушки, не вижив Добриня слова гладкого, не вижив Добриня хлїба мягкого". Ще більше в дечім схоже се оповідане з билинами про Данила Ловчанина, Данила Денисовича, Василїсу Микулишну, Василїсу і Ставра, що теж носить часто імя Данила і др. Тїснїйшим вузлом межи приведеним оповіданем а билинами е вариянти сего оповіданя записані в VI випуску „Сказокъ" Афанасьева під N.N. 56, 60 і 61, що поодинокими подробицями як нпр. іменем Альоші Поповича і других богатирів ще сильнїйше нагадують билину. В однім з тих вариянтів (N. 60) перша часть оповіданя сходить ся зовсїм з оповіданем Рибнїкова, а Дворянин Безщастний Молодець названий в нїй Данилом.

Схожість сих оповідань з „Словомъ Данила Заточника" представив Безсонов („Пѣсни собранныя Рыбниковымъ" ч. II р. LXI—LXII) так: Схожість та виявляеть ся іменем героя, народною приповідкою, що відповідае однако обом творам, вкінци подібностию положеня осіб, а навіть подробицями деяких красок, натяків і ви-

разів. Так на пр. наші дослїди доказали, що найстарша редакция „Слова“ повстала в Переяславі Полудневім, себ то в Киевській области, де поміщають ся також акциї билин і схожих з ними народних оповідань. Цїле „Слово“ переповнене реченями і приповідками, а з них деякі, в редакциї пізнїйшій, приписують ся просто Данилови, „Данилъ рече“: такіж уривочні реченя Данила знаходимо і в народних творах, нпр.: „погубляютъ мене перемёты женскіе“, „гдѣ слыхано, гдѣ видано, – братъ на брата со боемъ идетъ“, або те — про хлїб мягкий і слово гладке, що перейшло в приповідку. В „Слові“ ужита і назва дворянина: „всякому дворянину тѣмъ имѣти честь и милость у князя, коли ему мыкатися“. З всїх давнїйших памятників одно „Слово“ задержало назву острова Буяна, куди посилав князь героя билини. Опис робучого житя, наведений в „Слові“, — „се былъ есмь въ велицей нужи, подъ работнымъ яремомъ пострадахъ...“ нагадуе нам, як в народнім оповіданю Данило топив у князя баню, замітав двір мітлою. Вставлені в „Слово“ різнородні вказівки на біду від женщин відповідають бідам Данила із-за краси жінки по народним оповіданям. Деякі натяки, на позір не на місци і без звязку вставлені в „Слово“, з трудом поясньовані з него самого, набирають несподїваного осьвітленя при порівнаню з билинами і народними оповіданями. „Яко Святополкъ виноватъ будя, избивъ братію, но и тако ти есть крѣпокъ“, — Данило побив рідних богатирів, від князя на него післаних, впав побачивши йдучого на него рідного брата Никиту і названого Добриню; „или ми речеши — солгалъ ми еси яко тать, — аще быхъ умѣлъ красти, только бы не скорбѣхъ“, — похвала Данила жінкою перед князем показалась (на час) брехнею і затриюмфовав Альоша або Федька Насьмішник, що вкрав намисто; розбиране в „Слові“ припущене, чи не пійти би вкінци в монастир, пригадуе кінець житя Данила Ігнатьевича в монастири і т. д.

V.

Безсонова дивно вразили ті схожі місця спорідненого з билинами народного оповіданя з „Словом Данила Заточника“, та вони не навели его на думку шукати иньших відповідий на питаня, що его і всїх других вчених найбільше морочили. Писатель Данило, автор „Слова“ і Данило Заточник — остали й дальше для Безсонова одною і тою самою історичною особою, в котрій він вкінци на диво відкрив богато схожого з казочним Данилом народних оповідань. Він і дальше як иньші, вважав „Слово“ прохацием писаним

до якогось князя і, як иньші вчені, силив ся знайти причину заточеня Данила. Може бути, що він вважав ті схожі з оповіданєм народним натяки „Слова“ за-малим материялом до робленя яких небудь нових висновків, та ледви чи се могло-б бути причиною. Атже-ж і всї єго та иньших вчених висновки опирали ся не на чім иньшім, як на тих-же натяках про Данила Заточника, якогось князя. якесь прикре положенє в заточеню чи на боярській службі і т. п. Всї працї над „Словом Данила Заточника“ в результатї зводились до означеня часу повстаня „Слова“, єго автора Данила і князя, а все то лиш на основі поодиноких натяків у „Слові“. Бо-ж в самій річи другого материялу не було в нїм. Цїле „Слово“ — се збірка всяких сентенций і приповідок, а новелїстичне тло тої збірки зазначене справдї лише натяками, що доперва при порівнаню „Слова“ з народними оповіданями й билинами можна як небудь зрозуміти і повязати. І не лиш ті натяки, але й зазначуваний многими вченими льокальний кольорит Переяславщини в „Слові“, і признана навіть Модестовим схожість суспільних ідеалів „Слова“ з ідеалами Володимира Великого перестають по такім порівнаню бути загадкою. Приймивши раз на основі приведених місць „Слова“ припущенє що воно має щось спільного з билинами, можна на перед сподїватись, що й льокальний кольорит і ідеали єго будуть кольоритом і ідеалами билин — кольоритом Переяславщини й ідеалами Володимира Великого билинного. І так воно справдї й показуєть ся. А на основі того всего можна сказати, що повістевий елємент „Слова Данила Заточника“, який би він скупий не був, є слабим відгомоном билин і схожих з ними народних оповідань, звідки він по всїй імовірности й зачерпнутий; — все иньше, єсб то ґномічна часть „Слова“ — то вклад лїтературний, і єго характер і жерела належалоб доперва подрібно розслїдити. Тепер ясно стане, чому всї змаганя вчених — віднайти що небудь історично-фактичного в „Слові“ не вдавали ся, чому вони на основі одного і того самого „Слова“ не могли означити дати єго повстаня, чому тим самим вкінци й особа князя остаєть ся квестиєю спірною. Тому іменно, що незнаний перший автор „Слова“ не був нї Данилом нї Заточником, згаданим в тім творі, а не бувши нї одним нї другим, не писав справдїшної просьби до нїякого князя, лише лїтературний твір в формі подекуди просьби, а подекуди дидактичного трактату. Форма просьби до князя була в него лиш поетичним помислом, а Данило Заточник і все, що можна-б до него специяльно віднести — позичене з народної лїтератури, де може й були колись ще близші до „Слова“ оповіданя, як ті, що тепер знаємо.

Популярний на свій час зміст „Слова“ зробив єго дуже улюбленою лектурою інтелїґентних кругів руської суспільности, так що воно дуже часто переписувалось і перераблялось, нераз в дусї свого часу. Ті самі переписувачі, видячи перед собою лїтературний твір в формі прохання якогось Данила Заточника до князя, а не знаючи того, що форма прохання є лїтературна, а Данило Заточник особа казочна, брали одно і друге так як бачили і означували особу князя на здогад ріжними іменами. Одному здавалось, що просьба відповідає більше просьбі до князя Ярослава Володимировича, — от він і написав так; иньшому видалось инакше, — він і писав по свому, зовсїм так само як великоруські вчені. Одні-ж і другі мали при тім однакову слушність, бо „Слову“ се нїчого не шкодило; противно ремінїсценциї з XII в. позваляли віднести „Слово“ до XII в., з XIII в. до XIII в. і т. д. Нинї-ж, коли в тім „Слові“ назбирались ремінїсценциї всїх віків від XI—XVII, єго можна віднести в частях до кождого з них з окрема, але анї до одного в цїлости.

VI.

Оставало б ще відповісти на одно питанє: звідки автор „Слова Данила Заточника“ прийшов до заміру писати свій твір в формі прохання до князя? Міллер, Некрасов і Шляпкин вказували, правда, на подібні твори західної лїтератури; та тут треба би передовсїм сконстатувати, чи котрий з тих творів на Руси був взагалї звісний, а се на разї трудно, бо одна схожість форм ще нїчого не говорить. Щоб можна говорити про який небудь вплив одного твору на иньший, про яку небудь залежність одного твору від другого, на се крім схожости їх форм треба мати також схожість змісту. А сего поки що нема тут, хоч є зовсїм деінде — в двох творах звісного грецького хронїста Михайла Ґлїки. Михайло Ґлїка з Коркіри жив і писав в XII в. за часів цїсаря Мануїла Комнена. За якусь велику провину, котрої характер впрочім не зовсїм ясний, засудив єго Мануїл Комнен на важку кару заточеня в Нумері, а відтак на ослїплене (гл. „Bibliothèque Grecque Vulgaire publiée par Emil Legrand“, Париж, 1880, т. I p. XIV—XX і студию К. Крумбахера в „Sitzungsberichte der philos.-philol. und der historischen Klasse der k. bayerischen Akademie der Wissenschaften“ 1895, p. 391—460). З заточеня вже писав Михайло Ґлїка два письма до цїсаря, і в них, представивши гірку долю заточника, обставав за своєю невинностию і просив уласкавленя. Оба ті письма — то поема, та підчас як перше

(Legrand, op. cit. p. 18—37 „Στίχοι γραμματικοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ οὓς ἔγραψε καθ᾽ ὃν κατεσχέθη καιρὸν ἐκ προσαγγελίας χαιρεκάκου τινός") від початку до кінця становить артистичну цїлість, в другім (Krummbacher, op. cit.) ґномічний елемент першого розростаєть ся і становить головну складову часть твору, а історня особистого горя автора і єго прохання до цїсаря виповнюють лиш прольоґ і епільоґ.[1]) Епільоґ-же сей, як справедливо замітив Крумбахер (Mittelgriechische Sprichwörter p. 58), дуже сильно нагадує поеми сучасного Ґлїцї поета-жебрака κατ᾽ ἐξοχὴν Теодора Птохопродрома,[2]) писані для Мавроіоанна (Legrand, op. cit. p. 38—47), Севастократора (ibidem p. 48—51), а головно (бо є їх аж чотири) для Мануїла Комнена (ibidem p. 52—124).

Порівнавши всї ті вказані твори з „Словом Данила Заточника, я пересьвідчив ся, що воно по своїй формі найбільше схоже, а місцями навіть ідентичне з ґномічною просьбою Ґлїки, а посередно з поемами Птохопродрома. Прольоґ і епільоґ „Слова" з винятком леґенди про рибу відповідає прольоґам і епільоґам твору Ґлїки і поем Птохопродрома; опис гіркої долї заточника ідентичний з описом Ґлїки, а що до ґномічної части „Слова" то тут схожість з твором Ґлїки є, правда, дуже слаба, хоч і зазначив єї д. Карнеєв, рецензуючи працю Крумбахера, та за те в поемах Птохопродрома є много тих натяків, до яких автор „Слова" навязує ряди своїх приповідок.

„Слово Данила Заточника" починаєть ся прольоґом, де автор каже, що уповаючи „въ разумъ ума своего" і свою красномовність, покусив ся „написати всякъ сосудъ сердца" свого. Та боячись княжого „похуленія" він зразу втїк „отъ лица художества" свого і тілько видячи княже „добросердіє" удав ся „ко обычной его любве".

„Στίχοι" Ґлїки починають ся подібним представленєм довіря в силу свого розуму і досьвіду (Legrand op. cit. p. 18);

Ἤμουν παιδίν, ἐγέρασα, πολὺν διῆλθον κόσμον.
σοφῶν αρχαίω ἤκουσα, πολλὰς ἀνέγνων βίβλους,
πάντων ἐν πεῖρα γέγονα, πᾶσαν ὁδὸν ἐξεῦρον,

---

[1]) Ґенетичний розбір збірки приповідок М. Ґлїки подав Крумбахер в „Sitzungsberichte der philos.-philol. und der histor. Classe der k. b. Akademie zu München" 1893, т. II. ст. 1—272 „Mittelgriechische Sprichwörter".

[2]) Про него гл. в Наймана „Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert" Липськ 1888, p. 37 і в Крумбахера „Geschichte der byzantinischen Litteratur" p. 398.

πλάσματα πάλιν μυθικὰ καὶ λόγους γραϊδίων,
ἠκριβωσάμην, ὅ φασιν, ἐξ ἁπαλῶ ὀνυχων,
τὴν γνῶσιν σχεῖν πειρώμενος, πάντων καὶ τῶν τυχόντων
ὡς μὴ καταβαπτίζεσθαι βυθῷ τῆς ἀγνωσίας.

Початок поеми Птохопродрома написаної для цїсаря Мануїла Комнена (Legrand op. cit. p. 52—53) нагадує не лиш страх Данила в „Слові“ але й кінець „Слова“:

Ἐμὲ δὲ σκόπει μύρμηκα, δέσποτα στεφηφόρε,
κατὰ τῶν λόγων τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ἀκτημοσύνην,
λέοντας δὲ τούς ῥήτορας μετὰ τῶν φιλοσόφων,
οἵτινες ὦσιν δυνατοὶ τοῦ γραφείν καὶ στιχίζειν,
καὶ συγγραφὰς νικητικὰς ἡρωϊκὰς συμπλέκειν.
ὅμως ἐκεῖνοι γράφουσιν σοφῶς καὶ κατὰ λόγων,
ὥσπερ σοφοὶ καὶ ῥήτορες· ἐγὼ δὲ οὐχ οὕτως γράφω,
καὶ γὰρ ἀγράμματος εἰμὶ καὶ νέος ῥακενδύτης,
καὶ μοναχὸς τῶν εὐτελῶν, τῶν ἀποκαθισμένων,
καὶ τὴν ἰσχύν ἐπίσης τε μύρμηκος κεκτημένων.

А в другій поемі єго-ж (Legrand op. cit. p. 109) читаємо в тім місци:

Ἀλλα μὴ κλείσῃς ἀκοάς, μηδὲ ἀποστραφῇς με
. . . .
εἰ γὰρ καὶ λέξων ἤρχομεν μυθοπλαστῶν τοὺς λόγους
εὔλυτος εἶχες, βασιλεῦ, πάντων ἐκ τούτων λύσιν.
ἐν σοὶ γὰρ ἐγκατοίκησεν ἡ τοῦ θεοῦ προνοία,
ἡ Σολυμῶντος ἄρρητος θεόσοφος σοφία.
Ἀλλ’ ἄρχομαι τὰ κατ’ ἐμὲ τῷ κράτει σοῦ γνωρίσαι,
καὶ πόσην ὁ τρισάθλιος ὑπέστην τὴν ζημίαν
ἐκ τοῦ μαθεῖν με γράμματα καί βίβλους ἀναγνῶναι
καὶ τῶν ἀρχαίων μυθουργῶν τάς λῃρομυθουργίας.

Сї місця відповідають зовсїм словам Данила Заточника: „Азъ бо, княже господине, ни за море ходилъ, ни отъ философъ научилъ ся, но быхъ яко падая пчела по различнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко медвенный сотъ, тако и азъ по многимъ книгамъ собирая сладость словесную и разумъ, и совокупихъ яко мѣхъ воды моръския, а не отъ своего разума, но отъ божія промысла. Сіи суть словеса, да не уже много глаголю.“ Тут наступає легенда про рибу, що як я сказав вже, є значно пізнїйшою вставкою Сьвідчить за тим

вже те саме, що вона тут зовсім не на місци. Вона перериває звязок останних слів Данила з попередними. А каже Данило дальше таке: „Уже бо предстану глаголати, да не буду яко мѣхъ оутелъ, раня богатество оубогимъ; да не оуподоблю ся жерновамъ яко тѣ многия люди насыщають, а сами себе не могутъ насытити ся; да не возненавидѣнъ буду миру со многою бесѣдою“ і т. д.

Те саме говорить і Птохопродром (Legrand op. cit. p. 57):

Ἔχω καὶ πλεῖστα καὶ πολλά, καὶ τίς νὰ τὰ συγγράφῃ;
καταλιμπάνω γὰρ αὐτὰ διὰ τὴν πολυλεξίαν,
ἵνα μὴ φαίνομαι βαρὺς τῷ κράτει σοῦ καὶ λάλος.

І само закінчене: „Господи! дай же князю нашему силу самсонову, храбрость александрову, кротость давидову,“ і т. д. згоджує ть ся з закінченем поеми Птохопродрома (Legrand op. cit. p. 124):

Τοὺς τέσσαρας προβάλλομαι, θεόστεπτε, μεσίτας,
τοὺς μαρτυρήσαντας στερρῶς ὑπὲρ Χριστοῦ σωτῆρος,
Γεόργων, Δημήτριον, Τυρωνα, Στρατηλάτην,
οἵ τε καὶ ταξιδεύοιεν ἐν πᾶσι ταξιδίοις
καὶ συνοδοι πορoῦσι σου τῷ τρισκρατίστῳ κράτει.

По прольоґу в „Словѣ Данила Заточника“ змальована чорними красками доля заточника, що живе „яко трава блещанна, растуща за стѣнію, на нюже ни солнце сияетъ, ни дождъ идетъ;“ — так і він є „всѣми обидимъ, зане огражен ъ есть страхомъ грозы“ княжої, „зане, кому любовь, а ему горе лютое“ і т. д. Други й кревні відцурались єго при напасти. Очима плачуть з ним, а серцем сьміють ся з него. Цїлий сей опис переплїтаний приповідками, і їх іде дальше цїлий ряд. Вкінци Данило знову вертає до своєї нужди: „Азъ же худы добре дивлю ся. Но егда веселиши ся многими брашны, а мнѣ помяни сухъ хлѣбъ ядущь, или пиеши сладкое питіе, а мнѣ помяни теплу воду пьющи, и праха нападша отъ мѣста завѣтреня. Егда ляжеши на мягъкыхъ постеляхъ подъ собольими одѣялы, а мнѣ помяни подъ единымъ платомъ лежаща, и зимою умирающа, и каплями дождевными яко стрѣлами сердце пронизающе.“

Такий сам опис горя і нужди заточника стрічаємо в поемах Птохопродрома і епільоґу до збірки приповідок Ґлїки. До приповідки „Ἀποθάμενος φίλον οὐκ ἔχει“, Ґлїка навязує свою власну історию. Він звертаєть ся до милосердного і чоловіколюбного цїсаря з проханнєм за поміч. Провина повалила єго на землю; всего він позбув ся;

други й кревні всї від него втікають; люті грабіжники скористали з єго самоти, і вважаючи єго небіщиком, винесли з бідної хижі все аж до нитки, так що він, бувши перше на пів голий, тепер зовсїм голий став. Тим то найласкавійший, найдобротливійший цїсар може змилуєть ся над ним, приодїне єго. За те він знову буде славити єго могучість. Може б цїсар і з тої западнї темної визволив єго на сьвіт божий, з тої западнї, де він не чотири днї але пять лїт караєть ся. Коли цїсар дасть волю єго журливому скорбному серцю, то він за те дасть волю своїм устам у звеличаню цїсаря; він цїле житє буде молити ся за увінчаного побідами цїсаря. — Отсе є докладний зміст довшого епільоґу Ґлїки (порівн. Крумбахера „Mittelgriechische Sprichwörter“ p. 58), що майже дослова відповідає повисшому уступови з „Слова Данила Заточника“. Навіть відносини Данила до князя ті самі, що і в Ґлїки: „Княже господине, каже Данило, яви ми зракъ лица твоего яко гласъ твой сладокъ, и образъ твой государевъ красенъ, и лице твое свѣтло и благолѣпно, и разумъ твой государевъ яко же прекрасний рай многоплодовитъ“. Як Ґлїка, так само й Данило готов славити свого князя коб той лиш „пустив тучу художества єго на землю, поставив „сосуды скуделничьи подъ потокъ капля языка“ і т. д.

Крумбахер порівнуючи сей епільоґ ґномічної збірки Ґлїки з паралельними уступами в поемах Птохопродрома, що можна б назвати по просту жебрацькими піснями, замітив так в одного як в другого вельми характеристичне сполученє собачого майже рабства з лакейською безчельностию (Verbindung hündischer Unterwürfigkeit mit lakaienhafter Frechheit). Слїд того видко і в „Слові Данила Заточника,“ про що так згірдно виразив ся вже Ґолубінский.

Останню часть „Слова“ виповнюють в більшій части ґноми, що по части навязані до думок автора, а по части вставлені зовсїм без звязку. І так Данило просячи князя по змальованю свого прикрого положеня і своєї нужди за материяльну поміч висказуєть ся в численних приповідках про значінє щедрости і скупости князїв та бояр взагалї; пригадуючи князеви, що бідний та розумний заслугує скорше на ласку як богатий та дурний, він розправляє в приповідках про розумних і дурних взагалї (порівн. в поемі Ґлїки у Леґрана op. cit. p. 25 „Τὰ γράμματα τιμὴν ἔχουν, ἀλήθεια μεγάλην“ і т. д.); сподїючись закиду брехнї зі сторони князя він і той закид стараєть ся унеможливити ґномічним фільозофованєм: „Или ми речеши: отъ безумія ми еси молвилъ: то не видалъ есми неба полъстяна, ни звѣздъ лутовяныхъ, ни безумна мудрость глаголюще. Или ми рече-

ши солгалъ ми еси аки песъ: добраго бо пса князи и бояре любятъ. Или ми речеши: солгалъ ми еси аки тать: аще быхъ оумѣлъ оукрасти, толко бы не скорбѣхъ“ і т. д. Те саме є і в поемі Ґлїки (Legrand op. cit. p. 22):

Εἴ τις ἄν λέγῃ· „ψεύδεται, φλυαρεῖ, μὴ τὸν πιστεύῃς!“
Κἀνεὶς ποτὲ οὐκ ἐπόνεσεν, οὐκ οἶδε τὶ ἔνι ὁ πόνος,
ὁποῦ πονεσῃ κεφαλὴν καὶ ὁποῦ πονέσῃ πτέρναν
ἐπίσης ἀναγκάζονται κ' ἐπίσης ὀδυνῶνται.
ἐκείνους ὁποῦ ἐπόνεσαν ἐρῶτα, καὶ νὰ μάθῃς.

Найменьше вяжеть ся з „Словом Данила Заточника“ уступ ґномічний вимірений против злоби женщин, що мабуть внесли туди пізнїйші копісти з „Пчелъ“ або впрост зі „Слова о злыхъ женахъ.“ Та все таки можна припускати, що вже в первістній перерібцї „Слова“ був якийсь натяк про женщин, що потім легко прийшло ся розширити копістам. Се тим правдоподібнїйше, що і в грецькім первовзорі „Слова“, в поемі Ґлїки є епізоди про женщин, зовсїм схожі з відповідними уступами „Слова“. Я наведу для прикладу хоч би такий характеристичний епізод (Legrand op. cit. p. 27):

῎Εδε κριταὶ καὶ δίκαια καὶ νόμοι καὶ κανόνες.
ἡ παπαδιὰ παρέπεσεν, ἐξύβρισε τὴν κοίτην,
καὶ καθαιροῦσι τὸν παπᾶν, αἲ συμφορὰ μεγάλη!
᾿Εκείνη παρηνόμησε, καὶ τοῦτον τιμωροῦσιν.
і т. д.

Уступ про женщин в „Словѣ“ є лиш переповіданєм наведеного грецького епізоду, а таких епізодів і у Ґлїки і у Птохопродрома стрічаєть ся ще більше.

Всї ті думки, що вяжуть ся з собою трохи поверховно, виражені в „Словѣ“ приповідками, що хоч в малій части сходять ся з приповідками грецьких авторів, то все таки мають з ними одно спільне: морально-духовний характер. Менї здаєть ся одначе, що я вже й так навів доста паралельних місць з „Слова Данила Заточника“ і поем Ґлїки та Птохопродрома, щоб переконати кождого в залежности першого від других. Я спробую ще лиш означити більше менше час повстаня „Слова Данила Заточника“. Поеми Михайла Ґлїки повстали в доста певно означенім часї, одна (ґномічна збірка) в 1164 р., а друга найбільше пять лїт перед першою, в кождім разї межи 1159—1164 рр. (гл. в „Byzantinische Zeitschrift“ виданій Крумбахером в Липську, т. V зошит I, з січня 1896 р.,

статю І. Дрезеке: „Zu Michael Glykas“ p. 54—62). Першу-ж копію „Слова Данила Заточника“, найстаршу, яка заховала ся до наших часів маємо з XV в. — копію Ундольською. Зваживши-ж тепер, що на те, аби який небудь твір став популярним і був копіований, треба довшого часу й пригадавши собі, що вже в XIV в. „Слово Данила Заточника“ було досить знане (звістка літописця!), а з другого боку й те, що розповсюднене поем Ґліки і Птохопродрома вимагало теж якогось часу, — ми повстанє „Слова Данила Заточника“ можемо віднести до XIII, а найдальше до початку XIV в. Більше про час повстаня „Слова“ сказати не можна нічого, бо нема на се найменших дат.

Остаточні-ж висновки сих заміток такі:

1) Памятка старо-руської літератури звістна під назвою „Слова Данила Заточника“ не є оригінальним твором лиш перерібкою поем грецького хроніста з XII в. М. Ґліки, а посередно єго сучасника Теодора Птохопродрома.

2) Данило Заточник „Слова“ і Данило Нещасний Дворянин народних оповідань є одна і та сама особа, що в руську перерібку грецьких творів вставили найімовірнійше пізнійші копісти разом з иньшими вставками та в ніякім разї не є се автор „Слова“.

3) Все що відносить ся до особи Данила Заточника в „Слові“ взяте в першім ряді з вказаних грецьких творів, в другім з народних оповідань (льокальний кольорит „Слова“ і історичні спомини XI в.); мотиви ґномічної части „Слова“ походять по части з першого жерела, почасти-ж з подібних ґномічних збірок руської редакциї.

4) Час повстаня „Слова“ можна означити лиш загально; найімовірнійше воно повстало в XIII або з початком XIV в.

5) Не знаний автор „Слова“, не бувши сам ніяким заточником, не писав прохання до ніякого князя. Форма просьби дістала ся єму готова з Візантиї.

6) Пізнійші копісти і перерібники „Слова“ не знаючи нічого про казочний характер Данила Заточника, ні про чисто літературний характер єго прохання, бачили в Данилї історичну особу, а в формі прохання справдїшне проханнє і старали ся означувати в своїх копіях та перерібках особу князя по імени, кождий по свому, за для чого нинї в різних копіях бачимо імена різних князїв.

7) З огляду на все сказане на „Слово Данила Заточника“ належить дивити ся як на чисто-лїтературний твір без історичного підкладу (руського!) в родї таких як Пчела, Цѣпь, Златоструй і т. и. Історичного є в нїм тілько, що ремінїсценциї XIII—XVII вв., що попали в „Слово“ завдяки різним переписувачам.

У Відни, дня 1 Лютого 1896 р.

Слово Данила Заточника.

(Копія Толстого з XVII віка).

Слово о Даниле Заточникѣ.

Вострýбимъ, брáтіе, яко во злáтокованныя трубы, въ разумъ оума своегó, и начнемъ биті сребреныя аргáны; и возвѣемъ мдрости своя[1]).

Боже, Боже мой! въскую мя еси оставилъ. Востáни слáва моя́, востани въ псалты́ри и въ гуслехъ; востáну рано, исповѣ́мти ся. Да разверзу во притчах гаданіе мое; провѣщаю во языцѣхъ слáву мою. Срдце бо [с]мысленнаго укрѣпляется въ телеси его мдростію. Бысть языкъ мой тросгь книжніка скорописцá, и оувѣ́тлива оуста, аки рѣчьнная быстрость; сего ради покушáхся написáти всяк соозъ срдца моегó, и разбихъ злѣ, аки древняя млдица о камень. Но бою ся, господине, похуленіе твоего на мя; азъ бо есмь яко она смоковница проклятая, не имѣя плода покаянію; имѣю бо срдце аки лицé без очію, и бысть оýмъ мой я́ко нощны врáнъ на ырúщи забдѣхъ и разсыпася животъ мой аки ханаонскі ц(а)рь буестію́, и покры́ мя нищета аки Чермное море Фараóна[2]). Сé же бѣхъ написáхъ, бѣжах о(т) лица художьствa моего, áки Агаря рабы́ня от Сáрры г(оспо)жи своея́. Но видѣхъ, г(оспо)д(и)не кн я)же, твое добрóсердіе к себé, и притекох ко обычной твоей любвé, г(лаго)летъ бо писáніе: просящему оу тебе дáи, толкущему отврьзи, да не лишен будеши ц(а)рства н(е)б(ес)наго[3]); писано бо есть: возверзи на Г(оспод)а печаль свою́, той тя препитаеть вовѣкы.

В ( ) взяті слова, вставлені замість титл і знаків скорочень.

[1]) В копії Ундольського читаємо дальше: „и ударим в мысли умá своѓо поюще в б(о)год(у)хновенныя свѣрили да восплачются в нас д(у)шеполезныя помыслы“.

[2]) В коп. Унд. читаємо далї: „не оста обиліе посредѣ дому́ моего аки солнце на гавалѣ“.

[3]) В коп. Унд. в тім місци чит.: „д(а)в(и)дъ рече: не суть рѣчи, ни словеса, ихже не слышатся гл(аси) их. Мы не умолчи, но во(з)гл(агол)е(м) къ г(осподи)ну

Азъ бо есмь, кн(я)же г(оспо)д(и)не, яко трава блещáнна, растуще за стѣнію, на нюже ни с(о)л(н)це сияетъ, ни дождь идетъ: тáко и азъ, кн(я)же г(оспо)д(и)не, всѣми обидимъ есмь, зане огражéнъ есмь страхомъ грозы твоея, яко оплóтомъ твéрдымъ. Но не возри на мя, кн(я)же г(оспо)д(и)не, яко волкъ на ягня; но возри на мя, г(оспо)д(и)не мой аки м(а)ти на мл(аде)нца. Возри, г(осподи)не на птицы н(е)б(ес)ныя; яко ти ни орютъ, ни сѣютъ, ни в житницу собирáютъ, но оуповáютъ на м(и)л(ос)ть б(о)жію; тако и мы, кн(я)же г(осподи не, желаéмъ твоея м(и)л(ос)ти: зане, г(осподи)не, кому любово[1]) а мнѣ горе лютое; кому Белó озеро, а мнѣ черные смóлы; кому Лáчь óзеро, а мнѣ, на немъ сѣдя, плáчь гóрки; кому ти éсть Нóвъгóрод, а мнѣ оу́глы опали: зане не процвѣтé чáсть моя[2]). Друзи же мой и ближніи мои и тіи о[т]връгóша ся менé: зане не поставих пред ними трапéзы мнóгоразличныхъ брáшенъ. Мнóзи бо дружатся со мнóю, а погнетáюще руки въ солило а при напасти аки вразн обрѣтаются и пáкы помагающе подразити нóзи мой: очима бо плачють со мною, а с(е)р(д)цемъ смѣютмися. Тѣмже не иму другу вѣры; и не надѣйся на брата. Не лгалъ бо ми Ростиславъ князь[3]): лѣпши бы ми см(е)рть, а не Курское кня(же)ніе. Також и мужеви: лѣпше бы ми смерть, нежели продолжен животъ в нищетѣ; якоже бо Соломанъ рече: ни богатества, ни оубожества не дай ми Г(оспод)и, ащели буду богатъ, гордость восприиму; аще ли буду убогъ, помышляю на татьбу и на розбои, а жены на блядню.

Тѣмже вопію къ тебѣ, кня(же) мой, г(оспо)д(и)не мой, одержимъ éсмь нищетóю: помилуй мя, сыне великаго ц(а)ря Владимера[4]), да

своему всéм(и)л(ос)тивому кн(я)зю Ярославу всéволодовічю." Дальше порядок речень і сполученя їх в копії Ундольського і Чудовській різнять ся від порядку і сполучень копії Толстого. Зміст їх однакий, хоч в копії Ундольського все більше попутане й хаотичне до самого кінця, так само як і в схожій з нею копії Чудовській. В загалі-ж треба признати, що при браку якого небудь пляну писаня в усіх копіях, копії Толстого і схожі з него копії Академична, Копенгаґенська і Морозовська ліпші від копії Ундольського і Морозовської а так само й від копій Соловецької і ґр. Д. Н. Толстого, що будучи схожі з двома останними, є на половину скорочені, перерібки.

[1]) В копії Морозовській: „любовь", в Копенгаґенській: „благо любиво", в Академичній: „б(о)голюбиво". Мала се бути якась назва топоґрафічна, тепер не зрозуміла.

[2]) В копії Ундольського: „Кому ти е(с) переяслáвль а мнѣ гореслáвль, зане час не прорасте в нем."

[3]) В Копенгаґенській копії чит: „Ярославъ князь"...

[4]) В Копенгаґенській копії чит: „великаго князя Володимера".

не восплачю ся рыдая, я́ко Ада́м раю́. Пусти тучю художьства моего на землю: зане, кн(я)же г(осподи)не, богатъ мужь вездѣ зна́емъ есть и въ чюжей землѣ дру́зи имѣетъ, а оубогъ и во своихъ неви́димо хо́дитъ. Богатъ возгл(аго)летъ, вси́ возмолча́тъ, а сло́во его вознесу́тъ до облакъ; а оубогъ возгл(агол)етъ, вси нань кликнут и оуста ему загради́тъ: ихже ризы свѣтлы, тѣхъ и рѣчь честна́.

Кн(я)же мой, г(осподи)не мой! избави мя от нищеты́ сея, яко се́рну о тенета́, яко пти́цу отъ кляпцы, яко оу́тя от ногтей носимаго ястреба, яко овцу от оустъ лво́выхъ. Азъ бо есми́, кн(я)же г(осподи)не, я́ко дре́во при пути́: мно́зи посѣкаютъ его́ и на о́гнь вме́щутъ; також и азъ всѣми обидимъ есмь, зане огражéнъ есмь стра́хомъ грозы твоея́.

Якоже бо олово ги́нетъ, ча́сто разваряему: тако и ч(е)л(овѣ)къ пріемлет многия бѣды́. Никтоже мо́жетъ соли зоба́ти, ни въ печа́ли смыслити; всякъ бо ч(е)л(овѣ)къ хитритъ и м(уд)ритъ о чюжей бѣдѣ, а о своей не мо́жетъ смы́слити. Злато искуша́ется огнемъ, а ч(е)л(овѣ)къ напа́стьми; пшени́ца бо, мно́го мучима, чистъ хлѣбъ подаетъ, а въ печали обрѣтае́тъ ч(е)л(овѣ)къ оу́мъ совершенъ. Молеве ри́зы изъѣда́ютъ, а ч(е)л(овѣ)ка печаль; печалну мужу засышутъ кости. Аще кто ч(е)л(овѣ)ка въ печа́ли при́зритъ, какъ студе́ною водо́ю напои́тъ во знойный д(е)нь. Птица бо радуе́тся веснѣ а мл(аде)нець м(а)т(е)ри; тако и азъ, кн(я)же г(осподи)не, радуюся твоей м(и)л(о)сти; весна оу́бо оукрашаетъ цвѣты землю, а ты кн(я)же г(осподи)не, оживляеши вся́ ч(е)л(овѣ)кы своею м(и)л(о)стью, сироты и вдовицы, о(т) велмо́жь погружа́еми. Кн(я)же г(осподи)не! яви ми зра́къ лица́ твоего́ яко гл(а)съ твой сладокъ, и образ твой г(осу)д(а)ревъ красе́нъ, и лице твое свѣтло и бл(а)голѣпно, и разум тво́й г(осу)д(а)ревъ якоже прекра́сный ра́й мно́го плодови́тъ. Азъ же ху́ды добре ди́влю ся. Но егда веселиши ся мно́гими бра́шны, а мнѣ помяни сухъ хлѣбъ ядущь, или пиеши сладкое питіе, а мнѣ помяни теплу воду пьющи, и праха нападша от мѣста завѣтреня. Егда́ ляжеши на мягъкыхъ посте́ляхъ подъ собольими одѣялы, а мнѣ помяни под еди́нымъ пла́томъ лежаща, и зимо́ю умирающа, и ка́плями дожде́вными я́ко стрѣлами с(е)р(д)це прони́зающе.

Да не буді, кн(я)же, рука твоя согбена на поданіе оубогимъ: ни чашею бо море росчерпати, ни на́шимъ иманіемъ твоего дому истощи́ти. Якоже бо не́водъ не удержи́тъ воды, но точію еді́ны рыбы: тако и ты, кн(я)же г(осподи)не, не воздержи зла́та и сребра, но розда́й людемъ. Па́волока испрещренна мно́гими шелкі, красно́ лице́ являетъ: тако и кн(я)зь многыми людми ч(ес)т(е)нъ и сла́венъ по всѣмъ стра́намъ: я́ко же рече Соломанъ: слава ц(а)рю во мно́-

зѣхъ языцѣхъ; тáко и тебѣ кн(я)же, слáва и побѣда велика во мнóзехъ язы́цехъ. Якоже бо похвалися Езикѣй цáрь послóмъ царя́ вавилóньскаго, и показáша имъ множество злабта и средбра; они́ же рѣша ему: нáшь ц(а)рь богатее тебя, не мно(же)ство(мъ) злата, но множествомъ воя: занеже мужи злáто добудутъ, а златомъ людей не добыти. Якоже рече Святослáвъ кн(я)зь Игоревъ[1]) идый на ц(а)ря съ мáлою дружи́ною и рече имъ: брáтіе! намъ ли от града погинути, или грáду от нас пленéну быти? Я'коже Богъ повéлитъ, тáко и будетъ: поженетъ бо еди́нъ стó, а от ста двигнется тысяща; надѣяся на Г(оспод)а яко гора Сіóнъ не подвижется во вѣкы. Дивья́ за буяном кони́ пáствити, а за добрым кн(я)земъ воевати; мнóгажды бо безнарядіемъ полцы погибаютъ. Видѣхъ великъ звѣрь, а главы не имѣетъ: тако и добрыя полки без добраг кн(я)зя погибаютъ. Гусли бо строятся персты, а тѣло основается жилами а дубъ крѣпится множествомъ коренія: тако и градъ нашъ крѣпится твоею держáвою: зане́ кн(я)зь щедръ о(те)ць éсть всѣмъ; слузи бо мнози о[т]ца и м(а)тери лишáются и къ нему прибѣгáютъ. Добру бо господину служа, дослужится свободы; а злу г(оспод и)ну служа, дослужится болшіа работы. Зане кн(я)зь щéдръ, аки река́ без берегóвъ текýще всквозѣ дубравы, напающе не токмо ч(е)л(овѣ)цы, но и скоти и вся звѣри; а кн(я)зь скупъ, áки рѣка, вели́къ брегъ имущь каменны: нелзя пити, ни коня напойти. А бояринъ щéдръ, аки кла(де)зь сладокъ, а скупъ боя́ринъ, áки кладез солонъ. Не имѣй себѣ двора́ близъ кн(я)жа двора; не держи села близъ кн(я)жа селá: тиоунъ бо егó яко огнь трепетицею наклáденъ, а рядовичи егó я́ко искры; áще о(т) огня оустережешися, но отъ искры не можешь оустрещися жженіе портъ[2]).

Кн(я)же г(осподи)не мой! не лиши хлѣба нища м(уд)ра, ни вознеси до облакъ богáтаго безоумна, несмысленна: нищъ бо м(уд)ръ, якó злато въ кáлне сосýде, а богáтъ красенъ несмы́сленъ, то, аки паволочитое зголовье, солóмы нáткано. Г(осподи)не мой! не зри внѣшняя моя́, но зрі внутреняа: аз бо одѣяніемъ есмь скуденъ, но ра(з)умом óбиленъ; юнъ возрастъ имѣю, а стар смы́сломъ[3]);

---

[1]) В копіях Копенгаґенській і Морозовській чит. „сынъ ольжинъ".

[2]) Сему уступови відповідає в копії Ундольського таке: „Кн(я)же мой г(осподи)не. се был есмь в велицеи нужи под работным яремом пострадах. все тое искусих яко зло ес. луче бы ми видет(и) нога своя в лычницы в дому твоем нежли в черленѣ сапозѣ в боярстем дворѣ и т. д"

[3]) В копії Ундольского чит.: „аще т(и) есмь на рати не хоробръ но на словехти есмь крѣпокъ".

быхъ мы́слію яко оре́лъ паря́й по́ воздуху. Но постави сосуды скуделничьи подъ потокъ капля язы́ка моего́, да нака́плютъ ти сла(д)чайши меду словеса оустъ моих; якоже рече́ Д(а)видъ сладка словеса́ твоа па́че меда оусто́м моимъ; Соломан рече́: словеса добра́ напаяютъ д(у)шу, покрываетъ же печаль сердце безумному. Мужа бо мудра посыла́й, мало ему кажи; а безу́мна посыла́й, са́мъ не лени ся по не́мъ ити. Очи бо мудрыхъ жела́ютъ бл(а)гыхъ, а безумнаго до́му пиро́внаго. Лѣ́пши слышати прѣніе оумных, не́жели безу́мныхъ наказаніе. Да́й премудру вину, премудріе будетъ. Не сѣ́й бо на браздах жита, ни мудрости на с(е)рдце безумныхъ: безумных бо ни орю́тъ, ни сѣютъ, ни въ жи́тницы собира́ютъ, но са́ми ся ражаютъ.

Какъ во оутелъ мѣхъ воду лити, такъ безу́мнаго оучити; псо́мъ и свиніямъ не надобе злато и сребро, ни безумному мудрая словеса; ни мертвеца розсмешити, ни безумна наказа́ти. Дѣти бѣгаютъ рода а Г(оспод)ь пьяного ч(е)л(овѣ)ка. Коли пожретъ синица орла, коли каменіе воспловетъ по водѣ, коли свинія почнетъ на бѣлку лаяти, тогды безумный оуму научится.

Или ми речеши: от безумія ми еси молъвилъ: то не видалъ есми неба полъстяна, ни звѣздъ лутовяныхъ, ни безумна мудрость гл(аго)люще. Или ми ре(че)ши: солга[лъ] ми еси аки песъ: добраго бо пса князи и бояре любят. Или ми ре(че)ши: солгалъ ми еси аки тать; аще быхъ оумѣлъ оукрасти, толко бы не скорбѣхъ. Д(ѣ)в(и)ца погубляетъ красоту свою бляднею, а мужь мужество свое татбою. Кн(я)же мой г(осподи)не! не море топитъ корабли, но вѣтри; а не огнь творит разжже́ніе желѣзу, но надыманіе мешно́е: та́коже и кн(я)зь не сам впа́даетъ во многіі в вещи злыя, но думцы вводять. З добрымъ бо думцею кн(я)зь высока́ стола́ додумаетца, а с лихимъ думцею думает, и малаго стола́ лише́нъ бу́детъ.

Гл(аголе)тъ бо в(ъ) миръски при́тчах: не ско́тъ въ скотѣх коза́, а не звѣрь во звѣрѣх е́жь, не рыба въ ры́бах ра́къ, не пти́ца во птицах но́потырь; а не мужъ въ мужѣхъ, кѣмъ своя жена́ владѣетъ; не жена́ въ женах, и́же от своего му́жа бляде́тъ; не рабо́та въ рабо́тахъ, под жо́нками воз возити Дивѣе ди́ва, кто поимаетъ жену злообразну, прибытка ради. Нѣкогда же видѣх жену злообразну, прини́чюще к зерца́лу и мажущися румя́нцемъ, и рѣх ей: не зри въ зерцало, ви́дѣвше лѣпость лица́ своего́, зане бо́льшую печа́ль пріимеши себе́. Или́ рече́ши: жени́ся у бога́та те́стя, чти дѣля, а ту пей, и яжь, и весели ся в великой радости и любве; то лѣпше во́лъ ввести въ домъ свой, не́жели зла́я жена

поня́ти: во[лъ] бо не молвитъ, ни зла́ мы́слитъ; а зла́я жена бье́ма бѣсится, а кротима вы́сится, въ бога́тестве гордітся, а во оубожествѣ иныхъ осужаетъ. Что есть жена́ зла? гостница неоусыпа́емая, купница бѣсо́вская. Что е́сть жена́ зла́? мирскы мяте́жь, ослеплѣніе оуму, нача́лница вся́кой злобѣ, во ц(е)ркви бѣсовская мытница, побо́рница грѣху, заса́да сп(а)сенію. А́ще кото́рый мужь и́метъ смотри́ти на красоту жены своея і на́ ея ла́скавая́ словеса, а́ дѣлъ ея не испытаетъ: то дай Б(о)гъ ему трясцею болѣти. Но по сему разсмотрите злу жену, и́же рече́тъ мужу своему: г(осподи)не мо́й, свѣте очию моею! азъ на тя не могу зрѣти; егда гл(агол)еши ми, тогда взираю на́ тя и́ обооумираю, и воздрожа́тъ мя оуды тѣла моего.

з̃ о женах. Послушайте жены ап(осто)ла Павла, гл(агол)юща: кр(ес)тъ е́сть глава ц(е)ркви, а мужь женѣ своей. Жены же оу ц(е)ркви стоя́тъ моляшеся Б(о)гу и с(вя)теи Б(огороди)цы; а чему ся хотите оучити, и вы оучитеся в домѣх оу мужей свои́хъ; а вы му́жи по зако́ну держіте жены своя, поне бо́рзо[1]) обрѣсти добрых же́нъ. Жена добра вѣнецъ мужу своему и безпечаліе; а зла жена лю́та печа́ль, изотщаніе дому. Червь бо древо тлитъ, а злая жена домъ мужа своего теряетъ. Лутчи есть во оутлѣ лодьѣ по водѣ ѣздити, не́жели злѣ женѣ тайны повѣдати: оу́тлая ладья по́рты помо́читъ, а злая жена всю жизнь мужа своего погубля́етъ. Лѣпши е́сть ка́мень долотити, нежели зла жена оучити; и́ли желѣзо вари́ти: желѣзо оуваришь, а злы жены не наоу́чишь; злая бо жена ни оу́ченія слушаетъ, ни Б(о)га ся боитъ, ни людей стыди́тся, но вся́ оукаряетъ и вся осужает. Что лва́ злѣе в четвероногых? и что зміи лютѣйши въ ползу́щих по земли? всего́ того́ зла́я жена злѣ́е. Нѣсть на земли болши́ женьскиия зло́бы: женою бо сперва прадѣдь на́шь Адамъ изгнанъ бы́сть из рая; жены ра́ди Іосифъ прекрасны въ темни́це затворенъ бысть; жены ра́ди пр(о)р(о)ка Дани́ла в ровъ вверже, и лвы ему нози лизаху. О зло́е орудіе, остро діяволе!

Нѣкомуже оу́мре жена зла́, о́нъ же, по см(е)рти ея, нача́тъ дѣти продава́ти, людіе же рѣша ему: чему продаешь дѣти? онже рече имъ: ащели будетъ родилися въ матерь, и они возра́стьши мене продаду́тъ.

Еще возврати́мся на пре́дняя словеса. Азъ бо, кн(я)же г(осподи)не, ни за море ходи́лъ, ни отъ ѳилосоѳ научился, но бых яко па́дая пчела по различнымъ цвѣтомъ и совокупляя яко ме́дветый сотъ, та́ко и а́зъ по многымъ книгамъ собирая сла́дость

---

[1]) В иньших копіях: не борзо, і так має бути.

словесную и разумъ, и совокупихъ яко мѣхъ вóды моръския, а не от своего рáзума, но от б(о)жіа промысла. Сіи суть словесá, да не оуже мнóго гл(агол)ю.

Сіи словесá азъ Данйлъ писáхъ в заточéніе на Белѣ озерѣ, и запечáтавъ въ воскý, и пустйхъ во éзеро и взéмъ рыба пожрé, и ята бысть рыба рыбаремъ, и принесéна бысть ко князю, и начá ея порóти, и оузрѣ кн(я)зь сіе написáніе, и повелѣ Данила свободйти от гóркаго заточéнія[1]). — Не отметай безýмному прямо безумія егó, да не подобенъ ему бýдеши. Уже бо предстану гла(гола)ти, да не буду яко мѣхъ оутéлъ, раня́[2]) богатество оубóгимъ; да не оуподоблюся жерновам, яко тѣ мнóгия люди насыщáютъ, а сáми себé не могутъ насититися; да не возненавйдѣнъ бýду мйру со мнóгою бесѣдою. Якоже бо птица оучащáетъ пѣсни своя, скоро возненáвидима бываетъ. Гл(аголе)тъ бо вмирских причтах: рѣчь продолжнá недобрó, продóлжена паволока. Г(оспод)и! дай же кн(я)зю нáшему силу самсонову, храбрость александрову, іосифовъ разумъ, мудрость соломоню, кротость д(а)в(идо)ву, и оумножи, Г(оспод)и, вся человѣки под руку его. Лютѣ беснующемуся дати ножь, а лукáвому влáсть. Паче всего ненавиж стороніка перетерпліва. Аминь.

[1]) Та легенда приходить ще лиш в Морозовськiй копiї; в других її нема зовсім. Мабуть се вже дуже пізна вставка.

[2]) Може бути — замісь „роня“.

Неовіталїзм і його хиби.

Написав Др. О. Ч.

Num certe neque consilio primordia rerum
Ordine se sua quaeque darent motus pepigere profecto,
Sed quia multa modis multis mutata per omne
Ex infinito vexantur percita plagis,
Omne genus motus et coetus expiriundo
Tandem deveniunt in talis dispositura,
Qualibus haec rerum consistit summa creata,
Et multos etiam magnos servata per annos,
Ut semel in motus conjectast convenientis,
Efficit, ut largis avidum mare fluminis undis
Integrent amnes et solis terra vapore
Fota novet fetus summissaque gens animantum
Floreat et vivant labentes aetheris ignes.

Лукреций.

I.

Макс Нордау так характеризує в своїй книжцї: „Виснага" „Fin-de-siécle": „Одна історична епоха хилить ся до заходу і починає нарождати ся нова. Все, що істнує, хитаєть ся, рушить ся і на се руйнованнє дивлять ся байдуже, бо люде вже наїдяні ущерть і не вірять, що варто що небудь спасати. Погляди, які панували колись, вмерли або стали вигнанцями, як розвінчані королї, а за спадщину їх борять ся законні і незаконні спадкоємці. А поки що панує анархія. Всї пильно дивлять ся у будучість, не знаючи звідкиля чекати її і що вона уявлятиме з себе. Що буде вважати ся за моральне і чарівне завтра? Що скаже сьвіту завтрішнїй день,

у що будемо вірити, од чого будемо у захваті? От питаннє, що турбує тисячі грудий і кожного разу, як шарлатан збудує лавочку і почне продавати цїлючий елексір, як дурень або божевільний почне говорити не те, що попередники, утворяеть ся величезна змішанина, коло новаторів стовплюють ся голодні духом".

„На небі горять яскравим полумєм густі хмари. Над землею встають глибокі тїни і обгортають краєвид таємничою темнотою. Минув день, настає ніч — сутінки людскости".

Самим характерним духовим настроєм „fin de siécle"-я є містіцізм, теж таке становище духа, коли невідомі і незрозумілі відносини між феноменами приймають ся за певні і неначе зрозумілі. Сей настрій залежить від на прирожденної чи набутої нездатности, яка засаджаєть ся на недужому становищу мозку, розбірати ся в ассоциациях ідей, нездатністю сьвідомо осьвітити неясні думки, затримавши ті з їх, що не мають нїчого спільного з точним досьвідом.

З другого боку містіцізм — характерна ознака виснажених суб'єктів. Через те то „fin-de-siécle", коли так багато виснажених, характерізуєть ся розповсюдженнєм містіцізма.

Причина виснаги — сучасне економічне життє з його поступовою напруженістию боротьби за істнованнє. Але що справа не оможовуєть ся одним поколїннєм, і спадщинність сумірує в дальших поколїннях злі наслїдки впливу всякої боротьби, то вони вступають в житє ще при більш злих умовах, властиво, маючи в собі підірване духове і фізичне здоровлє, на яке до того впливають ще важчі, а ніж на їх батьків, економічні причини.

Ослаблений їх мозок стає нездатним строго лоґічно думати, але завжди радо лине в туманні, неплодні пустинї містицізма.

В наслїдок такого становища людського духа мають змогу підняти ся повалені боги, їх кумири знаходять, поновляють, вичищають забрудені, забуті храми і починають молити ся на те, що в період піднесення духа вважало ся за варте тільки глуму. Зруйновані давно вчення набірають ся нової сили, і лжепророки знаходять собі досить слухачів серед виснаженої маси, що для неї невідомі докази проти сих недоносків думки, бо вони потребують строго лоґічного думання, яке витримати їм неможливо так само, як кажанам та совам сяйва дня.

II.

Між такими вже забутими вченнями, що тепер підїймають голову — стоїть віталїзм. Віталїсти признають, що з'явиско (явище) життя є елементарним sui generis, яке не розкладаєть ся на простїші. В органїзованих тїлах дїє особлива житєва сила, що не має нїчого спільного з силами неорганїзованої материї, що житєвий субстрат протоплязма (первище) має псіхіку: вона може хотїти, памятати. Давні віталїсти були консеквентні і не згоджували ся дїлити ся з фізиками та хемиками, у їх житєва сила умовляла собою цїлком увесь процес життя і творила наперекір фізико-хемічним законам; сучасні неовіталїсти вже більш подїлчиві і признають панованнє фізико-хемічних законів в живих істотах, але лишають ще місце і житєвій силї. Низький рівень хемії та фізиольоґії давав місце усяким безпідставним гіпотезам, і вченнє про житєву силу тримало ся аж до 40 років нашого століття, хоч ореол його все більш та більш меркнув. Першою визволила ся з під гнету віталїзма хемія, як наука, що розглядає простїйші, рівняючи до фізиольоґії, з'явиска і через що їх лекше точно дослїджувати.

Сложність складу орґанїчних материй, а теж невміннє дістати їх синтетично, давали можливість віталїстам казати, що неорґанїчні материї одріжняють ся од орґанїчних тим, що останні утворяють ся тільки в орґанїзмах під впливом житєвої сили. Але з розвитком хемії стало відомим, що ріжниця між орґанїчним та неорґанїчним не має прінципияльного характера і істнує тільки в наслїдок особливих властивостий угольця (угля), головної складовини орґанїчних материй. Разом з тим, починаючи з славетнього синтеза Велера, хемія синтетично дістає цїлий ряд орґанїчних сполучень в лабораториях і таким способом цїлком руйнує погляд, що орґанїчні материї утворяють ся тільки в орґанїзмах. Годить ся тут сказати про остатню новину у справі синтеза орґанїчних материй. Властиво, я кажу про так довго бажаний синтез білковини, чого досягнули в лабораториї проф. Косселя в Берлїнї Лїліенфельд і Волкович, взявши підвалиною своїх експеріментів глїкоколь-етіл-естер, який ще ранїйш систематично дїстали Курціус і Гебель. Таким способом вони дїстали материю, яка не одріжняєть ся нїчим од звичайної білковини, що скручуєть ся при кипяченні [1]).

---

[1]) Подробиці в відчитах Берлїнського фізиолоґічного товариства засїдання 13/IV і 27/VII 1894 р.

Але давні віталїсти на сьому не омежували ся, житєва сила в їх мала змогу переміняти один елемент у другий, навіть творити материю з нїчого. Так року 1800 берлїнська академия дала тему: хемічні елєменти утворяють ся в рослинах, чи увіходять в їх з надвору, а року 1838 ґеттінґенський унїверситет: чи не утворяють самі рослини елементів з води?

Для їх таким способом не істнував великий закон Лавуазє про вічність материї. Без сього прінципа треба зректи ся бажання дослїджувати переміни у материї, бо як її дослїдити, коли вона при якихсь невідомих нам умовинах має знову повернути ся у ніщо. Віталїстам можна простити, що вони не знали доказів сього закона a posteriori, бо при низькому становищі хемічних відомостей може справдї здати ся, що при обертанню твердих чи рідких материй у стан ґазу, вони счезають цїлком не тільки з поля нашого зору, але повертають ся у нїщо. Але є і апріорний доказ вічности материї. Власне — розвинений інтеллєкт не має змоги уявити собі материю знищеною; можна собі уявити, що обсяг материї зменьшив ся, а зменьшеннє кількости самої материї є лоґічним абсурдом. Се має підвалину в орґанїзациї нашої думки, яка є встановленнєм відносин. Але не можна встановляти відносин, коли одного з членів відносини бракує, як в данім випадку, коли б ми уявили собі материю знищеною. Не можна думати, що „щось“ стає „нїчим“, так само як, щоб з „нїчого“ стало „щось“, причина сього є в неможливости для „нїщо“ бути об'єктом думки Під вічностю материї ми розуміємо, властиво, вічність сили, що через неї пізнаємо материю. Розуміннє про материю ми дїстаєм з одпору, що робить вона на наші органи руху, так само розуміннє про сталїсть материї ми дїстаєм з сталости відпору, що робить на нас материя. Сила-ж проявляєть ся у двох засадних формах; одна форма сили та, що нею материя проявляє своє істнованнє, друга, що через неї материя проявляє свою дїяльність. Перша форма сили не має особливого назвиска, друга зветь ся енерґією і роздїляєть ся сама на два роди: кінетічну і потенцияльну. Сталість обох родів сили — теї, що через неї материя заповнює просторінь і теї, що робить переміни, не можна довести, бо вона лежить підвалиною усякого досьвіду, і сама від себе розуміеть ся при утворенню кожного експеримента; се сама широка наукова истина. Але властивість сталости ми надаєм абсолютній силї, що її ми тільки неясно признаєм, як неминучий коррелят відомої нам сили. З принципа сталости сили виникає принцип сталости відносин між силами, бо, коли кооперуючі (содійні) сили в однім випадку рівні кооперуючим силам у другому, кожна

кожнїй що до їх положення і напруженности, то не можливо думати, що продукт їх спільного дїлання в одному випадку відрізняєть ся од продукта у другому, коли тільки не признати, що одна чи скільки сил не побільшили ся, чи не зменьшили ся, теж не визнавши, що сила не єсть сталою. З поліпшеннєм методів дослїду стало відомим, що у тих випадках, коли здавалось, що сили повертались у нїщо, справдї сього не буває, а що при кожнїй перемінї сила повертаєть ся в еквівалентну кількіст якої небудь другої сили. Таким способом доходимо до величезного здобутку 19 століття — вічности енерґії. Нїчого й казати, що давні віталїсти грішили проти сього прінципа, але проти його грішать і неовіталїсти, хоч вони на словах признають залежність органїзованого від фізикохемічних законів. Коли у живому орґанїзмі є визначена кількість енерґії, звязана з материяльною структурою його, то з погляду механїків по смерти органїзма вона перейде в еквівалентну кількість другого роду енерґії, а з погляду віталїстів житєва енерґія не може переходити нї в яку другу, бо вона прінципияльно відрізняєть ся від енерґії, що бачимо її дїланнє у неорґанїзованій материї, значить, вона повинна де небудь зникнути.

III.

Переходячи далї до фізиолоґії і відносин до неї неовіталїстів, треба одріжняти два способи дослїду фізиолоґічних з'явиск. Один спосіб — се дослїдженнє властивостий і функций морфолоґічних елементів, що з їх складаєть ся орґанїзм, не вважаючи на їх анатомічне положеннє, значить, на ролю їх в останньому — се фізиолоґія клїтини, другий — дослїдженнє функций комплексів сих елементів, що утворяють з себе так звані орґани — се фізиолоґія систем. Перший спосіб дослїду далеко труднїйший і через се фізиолоґія клїтини далеко меньше розвинена, анїж фізиолоґія систем, а се і дає віталїстам можливість казати, що при дослїдженню життя не можна користувати ся з фізикохемічних методів.

Що до фізиолоґії системи, то вже у більшій частинї її не лишаєть ся місця віталїзму, тут віталїсти мусїли кинути свої позиції. На пр. треба се сказати про рух крови в жилах, про процес дихання, сю сущність, як здавалось, життя. Перший зведено до законів руху по елястичних дудочках, останнїй до з'явиск ассоцияциї і діссоцияциї ґазів. Трохи меньш точно дослїджено функциї иньших систем. Але всяке більш меньш темне місце у фізиолоґії, де меньш

працювали вчені, зараз дає віталїстам звагу казати, що дане з'явисько утворяєть ся житєвою силою. Напр. віталїст проф. Бородін через те, що нема ще досить доброї теориї руху води у рослинї, каже, що сей рух не підлягає механїчним законам, не звертаючи уваги на те, що більш сложний випадок — рух крови в тїлї людини зведено на такі закони, і брак задовольняючої теориї руху води в рослинах швидче всього треба було б з'ясувати тим, що у сїй сфері було в порівнянню мало дослїдувачів і до того таких генїяльних, як Гарвей та Людвіґ, що працювали над рухом крови. Тут ми подамо два приклади проф. Тімирязева про те, як треба обережно відноситись, коли бачимо незгоду житєвих з'явиск з механїчними законами і як треба стерегтись робити з сеї незгоди виводи. Коли взяти галузку живої піхти (смереки) і проганяти через неї воду, то при меньшім надушенню буде витїкати з другого кінця більш води, анїж при більшім. Здаєть ся, що се перечить фізичним законам, а справдї тут нема нїчого невідповідного їм, бо капілляри, що по їх тече вода, мають клапани, які зачиняють ся при дужчому надушінню і не пускають води. Коли виставити на вітер, що завжди побільшує паруваннє, листок камнеломки (розривника, ломіня), то він парує меньш, анїж без вітру; сю невідповідність хемічним законам з'ясовує мікроскоп, який показує істнованнє в дїрочках листа камнеломки реґуляторів, що зачиняють ся при більшому паруванню. Теж саме можна вказати на так звану парадоксальну емболію, коли ембол попадає в орган проти течії крови. Фізиольоґія систем має один приклад того, що без сумнїву житєве з'явиско не можна з'ясувати житєвою силою, з сим згоджуєть ся самий видатний оборонець віталїзма проф. Bunhe. Я власне кажу про питання, од чого тлунок (жолудок) сам себе не переварує? Відомо, що у тлунцї видїляєть ся міцний соляний квас, що вкупі з ферментом пепсином переварує білки. I. Hunter рішив, що фермент разом з соляним квасом через те не впливають на стінку тлунка, що сьому перешкоджає „living principle" — житєвий прінцип; доказом було те, що стінка на трупі собаки, коли її не дать охолонути, переваруєть ся. Але перш Cl. Bernard, а потім Pavy довели неможливість такого з'ясування. Перший через фістулу в тлунцї живої собаки увів туди ніжку живої жаби і ніжка через деякий час переварилась, а жаба була жива, другий зробив се саме з ухом живого кроля; таким способом житєвий прінцип не оборонив живої тканини од переварування. Навпаки причину непереварення тлунком самого себе треба бачити у багацтві тлунка кровяними жилами, в яких протїкає багато крови, а вона нейтралїзує раз

у раз соляний квас і не дає йому впливати шкодливо на клїтини слизйової плївки тлунка. І справдї, коли течія крови стане, тлунок сам себе переварує Другий видїл фізиольоґії — фізиольоґія клїтини — оброблено далеко гірше і він переважно дає можливість віталїстам істнувати. Життєві властивости клїтини суть: здатність до руху, реаґірувати на дратуваня, плодити ся, обмінювати материю. Усї сї ґрунтовні властивости є у кожнїй клїтинї, і діфференцияция у визначенїй ґрупі клїтин одну властивість становить на головне місце, а решту робить тільки меньш інтензивними, не утворяючи жадної нової, разом з тим не знищуючи жадної попередної. Ми не маємо поки що змоги звести сих властивостий клїтини. На фізико-хемічні закони, тільки про деякі властивости складено більш меньш певні теориї та гіпотези. Так за біполярною, моллекулярною гіпотезою Du-Bois-Reimond'а причиною скорочення мускулів (мязів) суть окремі електромоторні моллекулярні гнїзда; до того ще у діфференцированому мускульному (мязовім) волокнї ми знаходимо навіть анатомічний субстрат для такої гіпотези — се мясні елементи, Sarcous elemente Bowman'а. Прийнявши сю теорию, можна гаразд з'ясувати розклад електричної напруженности на поверхнї, мускульних цилїндрів і ромбів, а теж з'ясувати саме скороченнє мускула (мяза). Що до нервів, то хоч не можна тотожнити електричну течію і нервове підбудженнє, про те не можна не признати, що підставою для підбудження суть електричні властивости нерва, що заперечне хитаннє нервового тока є фізичним субстратом підбуження. Далї ріжні автори: Дарвін, Спенсер, Вейсман, Стразбургер, Гартвіґ, де-Фріз, Альтман, Візнер збудовали теориї елементарної структури клїтини і спадщинности; вони всї згоджують ся, що ядро і протоплазма (первище) складають ся з безлїчи дрібних материяльних частинок, що відріжняють ся своїм хемічним складом, що здатні ассимілїровати материю, рости і плодити ся (omne granulum e granulo) і таким способом житєві процеси клїтини можна розглядати з одного загального погляду, як житєві процеси дрібних, орґанїзованих одиниць, що самостійно плодять ся, що у ріжних фазах своєї житєвої дїяльности суть в ядрі, протоплазмі (первищи) і в орґанїзованих продуктах плазми і які відносять ся так до цїлої клїтини, як клїтина до орґанїзма. Значіннє сих гіпотез з погляду механїків у тому, що ще раз сложне з'явиско життя клїтини поталанило розікласти на простїйші з'явиска: життє ще дрібнїйших фізиольоґічних одиниць, і таким способом трохи ще зменьшила, сь відлеглість межи неорґанїзованим і орґанїзованим і показалась о стільки сложна структура клїтини, яку мали нахил перш

вважати навіть за безструктуру. А се становить таким способом питаннє про первістні прояви життя на відпôвідну путь. Механїки навіть поки що і в теориї не зважують ся представити самого механїзма життя, вони тільки, розіклавши клїтину на простїйші фізиолоґічні одиниції, тепер постановили метою дослїдженнє сих одиниць, а потім вже, набувши собі певних відомостий у сїй сфері, перейдуть до клїтини, як до цїлого. Молодість зелена характеризуєть ся відвагою, вона не звертає уваги на відповідність межи власними силами та трудностю мети і через те береть ся за питання самі широкі і цїкаві, але згодом ся невідповідність спостерегаєть ся сама собою, бо питаннє так і лишаєть ся не розвязаним, як і перш. Так само було і у науцї, коли люди не мали певного розуміння про великість задачи і недостачу сил; вчені брали ся розвязувати самі загальні питання, але з сього нїчого не виходило. Тепер же науковий дїяч розуміє гаразд, що неможливо зробити десятого крока, не зробивши першого і займаєть ся підготовляючими працями. Про те вони так висловлюють ся що до „океана невідомого“, як казав Нютон: коли метод з'ясування механїчним способом житєвих з'явиск давав досї позитивні наслїдки, то він дасть їх і далї. Се є строго індуктивна конклюзия, як се виникає з самого опредїлення індукциї — процесса розуму, через який виводимо, що справедливе у окремому випадку буде справедливе і у всїх випадках, подібних до попередних у деяких відносинах, що на їх можна вказати; бо сьвіт улаштовано так, о скільки нам відомо, що справедливе у одному випадку справедливе у всїх випадках того самого роду. Так поет на підставі того, що він бачить, як сонце встає що дня і знає, що воно вставало безлїч років попереду, робить теж строго індуктивний вивод, коли говорить:

Сонечко встане, як перше вставало
І зорі червоні, як перше плили
Попливуть і потім.

Вивод людської думки досягає тут вищої певности. Таким способом хоч сам механїзм життя не відомий, проте істнованнє гіпотез, що беруть ся з'ясувати його, доводить, що таке з'ясуваннє можливе, значить вони наукові гіпотези, користні при дослїдженню сього з'явиска. Навпаки гіпотеза віталїстів що до своєї суцности не має бути доведеною і взагалї не задовольняє вимогам, які становлять ся науковій гіпотезї. Взагалї гіпотезою зветь ся догадка, що робимо її без справжнього доказу, або на підставі доказів, що

очевидячки не задовольнюють, для спробунку — вивести з його заключеня, що згоджують ся з певними фактами. Що гіпотеза є тільки догадка, то зміст гіпотез стримуєть ся тільки межами людської уяви. Значить можна вигадати теж у гіпотезї і невідому причину, що дїє на основі вигаданих законів. Але така гіпотеза не єсть науковою через те, що вона не задовольняє першої мети, що для неї будуєть ся усяка гіпотеза: щоб уявити собі незрозуміле з'явиско у звичайному осьвітленю. Гіпотези законні будуть ті, що підвалиною їх є певно відоме з'явиско, що ми берем його за причину, а закон, що на основі його вона дїє, ми вигадуємо, або що ми причину вигадуємо, але кажем, що вона дїє на основі законів, подібних з уже відомими нам. Гіпотезу утворюємо для того, щоб ранїйш можна було ужити при доелїдї дедуктивний метод; але щоб знайти причину якого небудь з'явиска дедуктивно, треба, щоб процес сей складав ся з трох частин: індукциї, виводу і повірки. В гіпотезї перший крок — індукция — процес, що ним виводимо: справедливе у окремому випадку буде справедливе і в усїх випадках схожих с першим в деяких відносинах, що на їх можна вказати, і процес що ним дослїджують ся закони причини, проминаєть ся, а тільки користують ся з виводу і повірки; в виводї розглядаємо, як на підставі вже виведених законів причина повинна дїяти, в повірцї ми рівняємо те, чого треба чекати, коли гіпотеза справедлива, і те, що дає досьвід. Гіпотеза житєвої сили цїлком не задовольняє сих строгих вимог лоґіки. В нїй причина цїлком невідома, вигадана, спосіб єї дїлання теж не відомий, значить не може бути нїякої повірки справедливости, сим же вона сама себе засуджує на завжди лишити ся гіпотезою, нїколи не набути більшої певности, анїж яку має тепер. Велика ріжниця — вигадувати дїячів до з'ясування з'явиска і силкувати ся вгадати, не перечучи відомим вже законам, як могло стати ся те, що дослїджуємо. Навпаки теория механїків задовольняє усїм вимогам, що їх вгорі ми виклали, і чим далї, теория ся буде зміцняти ся, тим більш, що се є одинокий спосіб, який тільки давав наслїдки, коли ним користували ся.

IV.

Неовіталїсти так само, як і давні віталїсти, визнають мето-відповідність в улаштованню організмів, як поодинокий випадок загальної телеолоґії, прилучаючи сюди погляд про неминучість по-

треби трансцендентного акта творіння, як причини метовідповідности. Вони, не вважаючи на усї факти, признають за можливе бороти ся проти погляда, що загальна метовідповідність укладу сьвіту є тільки поодинокий випадок, що виник посеред безкінця великої кількости неметовідповідних процесів, але що метовідповідність розповсюджена через те, що тільки метовідповідне лишаеть ся посеред загального руйновання не метовідповідного.

Після Канта метовідповідність (доцїльність), яка б вона не була, стоїть у згоді між річию і якою небудь заміреною метою або заміром, що вказує на замірену діяльнїсть — теж силу, що дїє відповідно меті, — властивість, що покладає собі мету, теж свободу. Далї у вченню про розвиток він говорить, що процес сей йде від неживого до живого, а далї до морального. Кант признає непізнаність мет у неорґанїзованому і орґанїзованому, але у моральному виголошує істнованнє їх на підставі присутности у людини волї. Мета складає з себе внутрішню причину, але материя, як і просторінь мають істнованнє внїшне; все що єсть в просторонї, стоїть одно з одним у зверхних відносинах — через що в материї нема пізнаних внутрішних причин. Але Кант признає теж єдність сьвіта і сьвітового розвитку, то мету, що знайшов її у моральному, становить він за прінцип, що лежить підвалиною усього порядка річий, хоч сей прінцип не пізнаєть ся нї в одному з його решти з'явиск, опріч моральних.

Така кінцева мета єсть свобода, і увесь сьвітовий розвиток Кант розглядає, як з'явиско свободи. Ми цїлком згоджуєм ся з першою частиною його вчення про непізнаність внутрішних причин — мет у орґанїзованому і неорґанїзованому, теж згоджуєм ся, що в моральному причиною є воля, але сьвідоме я жадним чином не єсть ens, а після Спенсера — тільки неінтензивні прояви непізнаного, то воно повинно мати поза собою свою реальнїсть, з своїми внутрішними причинами — метами, що їх теж цїлком не маємо змоги знати.

Значить внутрішних причин ми не можемо знати нї у одному порядку з'явиск, не можемо знати кінцевої мети і не можна навіть про їх говорити. Кант вивів кінцеву мету-свободу, дослїджуючи волю людську — феномен і вивід з сього дослїдження перенїсши до нуменів, де, як каже Мефістофель, відпроваджуючи Фауста у подорож — в сьвіт ідей:

Nichts wirst du sehn in ewig leerer Ferne,
Den Schritt nicht hören, den du thust,
Nichts Festes finden, wo du ruhst.

Здатність волї становити собі мети і досягати їх неначе за власним бажанєм цїлком належить до феноменальних з'явиск, і свобода вибора є чиста іллюзия, се доводить ся можливостю дослїда подїй людських, що підлягають неминучим законам, як і решта з'явиск; ся законність така строга, що дає можливість істновати так званому економічному материялїзму, що не тільки полїтичні і суспільні форми, але мораль, фільозофию, лїтературу визнає цїлком залежним від стадий економічного розвою, а се не лишає волї людській жадного простору для дїяльности.

Та й сама моральність виникла в загальній еволюциї, дякуючи тим само законам, що провадять загальний поступ. На моральне можна дивити ся, як на самий користний для вида еґоізм, що дає перевагу у боротьбі за істнованнє тому виду, де він найбільш розповсюджений, бо він переносить осередок боротьби з межи самого вида на решту натури, і зміцняє таким способом сили окремих індивідуумів; таким способом міг грубий еґоїзм повернути у такий розумний та високий, що вчить „класти душу за друзї своя". Значить і у моральному нема нїякої трансцендентної мети і воно виникло і заховуєть ся, як одна із користних для вида властивостий.

Далї, продовжуючи докази проти телеольоґії a posteriori, зробимо коротенький нарис теориї еволюциї за Спенсером; з неї побачимо, як у нїй проведено один прінцип, як не можна в сїй строгій системі істновати телеольоґії і яке незначне місце займає взагалї серед сих величних процесів життє, так що приймати для його трансцендентний акт творіння і особливу силу, несхожу з рештою, яка таким способом псувала б увесь сей строгий порядок, теж цїлком не можливо. Увесь процес істновання складаєть ся з двох частин: еволюциї і розкладу. Поступ є переміна незвязаної, невизначеної однородности в визначену і звязану ріжнородність, переміну, що її злучено з розкиданнєм руху і інтеґрацією материї. Причина еволюциї є невстійність однородного, бо однородне легко мусить стратити свою однородність через те, що його частинки не однаково підпадають вплвву однакових дїячів. Таким способом абсолютно однородне стає зглядно однородним, а останнє ще меньш однородним. Тим що істнує перший закон Нютона, по якому кожному дїланню є

рівне і просто противолегле противділаннє, то, коли яка небудь околишня сила впливає на однородне і таким способом діфференціруе його, тоді діфференціроване вже однородне само впливає на силу, яка від сього розпадаєть ся на ґрупи несхожих сил; сї ж сили з свого боку ще більш діфференціруують однородне. Значить кількість наслідків росте у ґеометричній проґрессиї, і кождий крок еволюциї провадить за собою ще вищий ступінь її. Але вгорі сказано, що еволюция виявляє визначену ріжнородність, а не хаотичну. Чому так? При обопільній роботї материї і сили несхожість одного з факторів дає несхожість наслїдків, а при відсутности несхожости в обох факторах наслідки повинні бути однакові.

Стала сила дає ріжним одиницям неоднаковий рух, пропорцийно їх несхожости і таким способом, відповідно несхожости, відкладає на ріжних місцях сї одиниці. Теж однакові одиниці рушають ріжно під впливом неоднакових сил. Але еволюция довжить ся, поки не встановить ся в аґреґатї рухома рівновага, бо всяка надвишка сили, що єсть у кождому аґреґатї, мусить нарештї стратити ся на перемогу відпору при перемінах, і таким способом у йому лишають ся тільки ті рухи, що урівноважують один одного, сї то урівноважені рухи і складають з себе рухому рівновагу. Значить межою еволюциї є така специялїзация і комбінация частинок, яка б відповідала специялїзациї і комбінациї сил, що вони підлягають урівноваженню. Після того, як аґреґат досяг рівноваги, вплив околишнього може допровадити до того, що рух, який є у аґреґатї, може побільшити ся, а від сього утворить ся дезінтеґрация, що має цїлком заворітну течію що до течії еволюциї — се розклад. Сим процесом цїлковита рівновага - теж смерть усього сьвіта — зрушить ся і почнеть ся знов нове життя. Антаґоністичні сили, що істнують скрізь: сили притягування і відштовхання, що умовляють собою ритмічність руху в усесьвітї, викликають теж ритмічність перемін в усесьвітї.

У першій, проґресивній частині, коли панують сили притягу, істнує концентрация материї, а коли панують сили відштовхування істнує розрідшеннє материї — теж ера еволюциї зміняєть ся на еру розкладу.

Так ідуть сї процеси вічно однакові по принципу і вічно несхожі по наслїдкам. Висловлені тут начала мають найвищу загальність, і на підставі їх можливо в термінах материї, руху і сили з'ясувати собі з'явиська життя духа, суспільства; се не значить все таки, що ми рішаємо питання про кінцеву природу річей,

ми тільки приводимо наші сложні символи думки до найпростійших. Усе се виводить ся з закона сталости сили, як найглибшої пізнаваної причини усякої еволюциї, значить і фізиолоґічної. Коли таким способом можна дати закони загальної еволюциї, то між живимі неживим не може бути прінципияльної ріжниці і значить межи самим розвиненим мертвим індивідуумом — кришталем і самим простим живим можна знайти характерні спільні риси, можна схарактеризувати засадні моменти, що опреділяють орґанізоване житє і орґанізм і знайти такі або схожі моменти в умовинах істновання і утворення кришталїчного індивіда Далї ми се й зробимо, скористувавшись гарною розправою д. А. Н. Карножицького „Кристализація и начало органической жизни."

V.

Самою характерною рисою живою є щохвилинна зміна хемічного складу і фізичної структури, що провадить за собою виділеннє енерґії. Далї характерна неминуча діфференция на частини, що мають ріжні функциї, і брак однородности маси, що з неї складаєть ся індівід. Третий момент — се розплодженнє, найпростійша форма якої є кон'юґация індивідів, при якій чоловіча і жіноча клїтини повинні відріжняти ся між собою хемічно і фізично. З'явиска діфференциї і розпложення суть тільки наслїдки рухомости хемічного склада і фізичних властивостий; кон'юґация є специялїзованою формою побільшеного годування і сама є механїчним актом що веде за собою усложненнє хемічного склада До того ще кон'юґациєю досягаєть ся виконаннє прінципа найменьших поверхній, бо два округлих індивіда, зливши сь, мають меньшу поверхню при тому само обсягу, а нїж вони мали до кон'юґациї, а се користна умовина при боротьбі за істнованнє через те, що на меньшу поверхню слабше впливають усякі шкодливі причини Таким способом здатність до міни материї можна вважати за ґрунтовну властивість, що з неї виводить ся з'явиско розповсюджения і діфференциї, і через те життє можна означити, як сукупність усїх фізичних і хемічних реакций, які прислуговують до виділення енерґії руху в орґанїзмах.

Опріч рухливости фізично-хемічного складу і загальної тенденциї до побільшення його сложности, важним моментом в загальній еволюциї є реалїзация прінципа найменьших поверхній, ґрунтовного прінципа механїки. В біолоґії прінцип сей висловив ся так: орґанїзми

мають нахил розвивать найбільш праці при найменьшій праці матерняла. Се не значить, що усі орґанізми досягають найвищої реалїзациї сього прінципа, навпаки бачимо тут безлїч переходів од найвищого ступня реалїзациї до найнижчого, так що орґанізми і що до реалїзациї прінципа сього підпадали теж еволюциї. Властиво, є дві форми еволюциї: одна історична, теж та, що її зробили орґанізми за безлїч віків до сього часу, друга ембріональна, що роблять її за короткий час зародкового житя, яке повтаряє собою у головному історичну еволюцию; обидві сї форми помагають з'ясувати одна другу.

Переходячи до кришталів, як до самих розвинених мертвих індівідуумів, треба сказати, що тут нема одноманїтности і непорушности. Вже що до великости симетриї кришталі розпадають ся на 32 ґрупи. Ґеометрична ріжноманїтність стає ще більшою, коли ми введем сюди розуміннє про спосіб розкладу частинок в кришталї і математична кришталография покладає більш анїж 230 родів кришталевої структури. Тут ми теж бачимо побільшеннє сложности і через те можемо казати про ґеометричну еволюцию твердого тїла. З погляду ґеометричної еволюциї треба признати, що кришталї з нижчими ступнями симетриї суть вище орґанїзовані індівідууми, нїж кришталі вищої симетриї; про аморфну будову і коллоіди треба сказати, що вони мають ступінь симетриї рівний 0, через те їх треба поставити за триклїноедрічними структурами і признати вище орґанїзованими членами в ряді неорґанїзованих індівідів через те, що при кришталїзациї з розтопленого стану не утворяєть ся нї коллоїда, нї аморфного єства, як перехідної форми до кришталя. Таким способом можна постановити такий ряд ще сложнійших становищ: пара, тїч, тверда материя з найвищим ступнем симетриї, тверда материя найнижчої симетриі, аморфне і коллоїдне становище, найпростїйший орґанїзм — се буде відповідати історичній еволюциї орґанїзмів.

Далї треба сказати, що меж кришталями можна спостерегти і ембріональну еволюцию. Кришталь борацита при 265° має орґанїзацию меньш сложну, при 264,8° зразу її міняє на більш сложну, що єсть сталою його формою. Хоч тут час, за який кришталь приймає орґанїзацию дорослого індівіда дуже малий, але за такий само час у яйцї утворяють ся ще далеко глибші переміни.

Що-ж треба вважати за период житя кришталя? Властиво періож найбільш дуже малий, у який утворяєть ся кришталях куля, поки ще не наступила псевдоморфізация, яку треба розглядати, як смерть

кришталя. Псевдоморфізациєю звуть ся процеси, що повстають в кришталї під виливом всїляких атмосферних актів, ґазів, тічий, скисненя. розкладу, сьвіта, тепла і т. д. що міняють його форму. При порівнанню кришталів до орґанізмів треба брати кришталь, властиво, в той період, що ми його назвали периодом життя і тодї справдї знаходимо багато спільного меж живим і мертвим. В период утворення кришталя істнує велика рухливість хемічного складу, нпр. можуть утворяти ся з розчину ріжні гідрати і знову розкладати ся, а сї процеси, деформуючи кришталь в момент його утворення, спріяють видїленю теплової і сьвітової енерґії і т. д., значить, у сьому є повна аналоґія з рухливостию склада орґанїзмів. Опріч того в момент кришталїзациї міняєть ся часто і фізична будова кришталя, прикладом можуть бути кришталї, де не спостерегаємо однородности, значить тут оден процес мав нахил дати кришталю справедливу будову, що одповідає однородному кришталю, другий руйнував сю однородність через переміну структури; другим прикладом може бути переміна борацітом у момент кришталїзациї вищої симетриї на нижчу. Хоч у кришталів ми не спостерегаємо діфференциї тїла на частини, що мають ріжні функциї, але усе таки їй відповідає зруйнованнє кришталїчної однородности, що не єсть яке небудь випадкове з'явиско, бо воно дуже розповсюджене меж кришталями, і зруйнованнє однородности можна розглядати, як імпульс до діфференціровання тїла первістного орґанїзма.

Переходячи далї до кон'юґациї орґанїзмів, можна вказати і серед кришталів аналоґічне з'явиско. В момент утворення кришталевої кулї шара — в період її життя буває зростаннє кришталевих індївідів, що одріжняють ся меж собою фізичними і хемічними ознаками, або тільки самими останніми. Се зростаннє цїлком згадує кон'юґацию орґанїзмів; за ріжницю можна вважати хіба те, що кришталеві індївіди, зростаючись, не перемішують своєї материї. Але се не має великого значіння, бо для деяких інфузорий (наливочків) доведено, що перемішуваннє материї зачаси кон'юґациї дуже одріжняєть ся у ріжних частинах їх тїла, а деяким кришталям не можна без'умовно одмовляти, що таке перемішуваннє не істнує. З другого боку, кон'юґация кришталів, що не одріжняють ся меж собою фізично і хемічно, не спостерегала ся; се-ж з'явиско цїлком відповідає тому, що бачимо меж орґанїзмами. В кришталях, як і орґанїзмах, зараз після кон'юґациї виділяєть ся багато енерґії; від того, що утворяєть ся багато хемічних процесів в наслїдок фізичної і хемічної ріжниці меж індївідами, що кон'юґовали. Разом з тим кон'юґациєю — теж купченнєм кришталів реалї-

зуєть ся прінціп найменьших поверхнїй, що такий користний у боротьбі за істнованнє, через те, що не меньшу поверхню при тому само обсягу меньш впливають шкодливі умовини, а нїж на більшу. З'явиско комбінацийної пружкатости поверхнїй кришталя неначе руйнує прінцип найменьших поверхній, побільшуючи їх площу. Але се може бути доказом тільки істновання історичної еволюциї, бо такі кришталі суть індївіди, де прінцип найменьших поверхнїй реалїзував ся меньше, анїж на других, а при істнованню еволюциї повинні поруч з високо орґанїзованими індївідами завжди бути індївіди низче орґанїзовані. Се все маємо теж і серед орґанїзмів, значить меж найпростїйшими орґанїзмами і кришталями у период їх життя істнує цїлковита аналоґія в самих характерних ознаках. Таким способом можна собі уявити, що орґанічне з'єднаннє найвищої сложности in statu nascendi кришталя тріклїноедрічної форми параморфізуєть ся в коллоїд; тут максімально руйнуєть ся однородність, появляєть ся перша діфферения, виділяєть ся maximum енерґії, яка уся повертаєть ся на те, аби дати індївідууму вільний рух, спочатку чисто механїчний, що підлягає околишним умовинам, потім більш самостїйний. Так може викришталїзувати ся живе, і вагнеровський гомункул не єсть неможливим бажаннєм, само від себе розуміеть ся — тільки у виглядї найпростїйшого орґанїзма. Таким способом бачимо, що меж орґанізованим і неорґанїзованим нема пріципияльної ріжниці, значить не потрібно якої особливої житєвої сили, досить звичайних, нам відомих; нема жадної телеолоґії, а єсть тільки здїйсненє одного прінципа сталости сили, що в наслїдок неминучести викликав усї форми буття, що тепер їх бачимо.

VI.

Треба сказати, що Кант, визнаючи телеолоґію, не мав на думцї антропоморфної телеолоґії, засадний погляд якої у тому, що Всеутворитель заживав таких засобів при творінню сьвіта, що їх людина за аналоґією ужитку людського розуму мусить назвати метовідповідними (доцїльними). Самий поверховний погляд показує хиби такої телеолоґії, бо натура діє так, що, приклавши до її подій масштаб людського розуму, ми повинні признати їх дуже нерозумними і цїлком не метовідповідними. Лянґе каже: „коли хто, аби убити одного зайця, стрельнув би одразу на полі по ріжних напрямках з мілїярда рушниць, то вчинок його нїхто не назвав би метовідповідним, а ще меньш став би у сих подїях шукати знаку вищої мудрости, таємничих

засад, надзвичайного практичного розуму, а натура, властиво, коли вже казати про її мети, досягає їх таким способом. Передовсім бачимо надзвичайну даремну трату зародків. Скільки пропадає пороху квітчиного, поки оплодотворить ся одна квітка, скільки пропадає заплоджених квіток, поки розіветь ся дорослє насіннє, скільки пропадає насіння, поки одно з їх закрепить ся у ґрунті і виросте у доросле дерево, що само почне родити? Так само і серед тварів, і у яєчнику жінки є кілька тисяч яєчок, у плоді чоловіка мілїярди сперматозоїдів, а проте у пари людий родить ся кілька одиниць дітей, а з їх 50% звичайно вмерає тільки до 5 років! Значить погибель зародків, не повершеннє того, що почало ся, є правилом, а відповідний натурі розвиток — виключностию. „Ми бачимо“ — каже Дарвін — що обличє натури сяє од радости, часто бачимо безлїч їжі, але забуваємо, що пташки, які так безжурно щебечуть навкруги нас, живлять ся кузками та насїннєм і таким способом руйнують життє, ми забуваємо, що сї сьпіваки, їх яйця, діти раз-у-раз стають здобичю иньших тварів“

Так у натурі йде вічна боротьба, страта життя мілїярдів орґанізмів, нове їх народженнє, як то каже Фаусту дух землї:

In Lebensfluten, im Thatensturm
Wall' ich auf und ab
Webe hin und her!
Geburt und Grab,
Ein ewiges Meer,
Ein wechselnd Weben,
Ein glühend Leben,
So schaff' ich am sausenden Webstuhl der Zeit
Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid.

Таким способом поступ у сфері орґанїзованого засновуєть ся на можливости посеред тисяч нещасних випадків одного щасливого, з дальшою по тім погибелю не пристосованих до життя орґанїзаций — се такий порядок в улаштованню сьвіта. Звідсіля бачимо, що метовідповіднїсть у натурі не може бути людською, вона встановлена не вищим розумом, а засобами, що по своїй лоґіці їх треба віднести до найнищих. Великий гуморист Heine так осьміяв у своїх Harzreise антропоморфну телеолоґію: Die Bäume sind grün, weil grün gut für die Augen ist; Gott das Rindvie erschaffen, weil Fleischsuppen den Menschen zu stärken, dass er die Esel erschaffen, damit sie den Menschen zu Vergleichungen dienen können, und

dass er den Menschen selbst erschaffen, damit er Fleischsuppen essen und kein Esel sein soll.

Таким способом все, що сказали ми попереду, руйнує у сфері феноменів усяку телеологію; про телеологію у сфері нуменів — теж про внутрішні причини з'явиск, годї нам що казати: мети ті стоять вище нашого розуміння, і нам непотреба вносити туди розумінь людської лоґіки, ті мети для нас не істнують.

Ми твердо повинні памятати:

Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichniss.

нам відома тільки Gleichniss про реальність, ми можемо мати неясне розуміння єї істновання.

VII.

Остання хиба віталїстів, що ми її спостерегли, є з'ясуваннє житєвого процеса і властиво перемін в йому через волю, буцїм протоплязма (первище) може вибірати одно, одкидати друге в наслїдок власної волї.

Ся теория звязку причини з наслїдком має засадну тезу, що дух або воля є одинокою причиною з'явиск. Єдине джерело, що з його виникає ся думка — є наша самовольна дїяльність. Звичайно, на речах околишнього сьвіта ми знаємо тілько консеквентну переміну з'явиск, і з'явиско попереднє звемо причиною, те що за ним їде — наслїдком; наслїдок сам стає причиною в відносинах до дальшого з'явиска. Вплив причини виявляєтъ ся у переміні, коли переміна скінчилась, продукт її зветь ся наслїдком. Але, щоб переміна утворила ся, потрібне істнованнє у натурі якоїсь сили, яка відносить ся не до феноменів, а до нуменів. Через те, що ми маємо тільки неясне передчуттє реальности речи самої в собі, то балакати про таку нуменальну причину — causa efficiens — дїяльну причину — є зайва річ. Оборонцї волевого з'ясування з'явиск кажуть що звязок між волевим імпульсом і подією в наслїдок його не єсть звязком самого послїдування, бо ми сьвідомі в своїй силї, не спробувавши її дїлання. Се почуттє сили, злучене з актом волї, є неначе б то знаттє апріорне, попередня досвіду певність того, що ми маємо змогу утворити рух; значить воля є більш, анїж causa materialis — вона єсть дїяльна причина. Далї вони кажуть, що одна тільки воля є дїяльною причиною, що у неживій материї нема здатности ви-

кликати в собі або навкруги себе переміну, що усї переміни, які утворяють ся не людською волею, викликають ся волею вищої істоти.

Але, залишаючи розмову про causa efficiens, треба сказати, що воля є тільки causa materialis. Попереднім з'явиском тут є бажаннє, дальшим рух — і без досвіда ми не мали б розуміння про звязок між сими з'явисками. Коли б у нас з роду були паралїзовані нерви і мускули атрафовані, то певно ми не признавали б бажання за фізичну силу. До того між актом волї і рухом стоїть безлїч перемежних актів, волевий імпульс повинен зробити вплив на безлїч твердих і рідких материй, поки утворить ся скороченнє мускула, значить про безпосередний звязок між волею і рухом жадним чином говорити не можна, звязок тут такий само, як бачимо і між рештою феноменів. Причиною істновання з'ясування волею з'явиск та що наші сьвідомі рухи самі — звичайні для нас випадки звязку між причиною і наслїдком, а наш розум має завжди нахил полекшити собі уявленнє незвичайних фактів і через те він з'ясовує собі з'явиска за типом відносин між волею і мускульним рухом. А тим що кількість часу між волевим імпульсом і рухом дуже мала, хоч і не нулева, то нерозвинений інтеллект бачить ріжницю у звязку волї і руху, рівняючи до звязку між проявами переміни у неживій натурі. Се інстинктивна філозофия людського духа на перших ступенях його розвою, і сила сеї теориї не в доказах, а в тому, що вона відповідає вимогам незрілого розуму Оборонцї сеї теориї становлять доказом справедливости її те, що розум не має змоги уявити собі діланнє материї на материю. Але історня філозофиї дає доказ, що філозофи Грециї — Фалес, Гіпном уявляли собі таке діланнє, а Картезіанцї з другого боку не мали змоги уявити собі діланнє духа на материю. Взагалї здатність або нездатність уявити собі яку ідею не може бути доказом справедливости або непевности її, бо можна бачити тисячі прикладів того, що можливе для одного, неможливе для другого і навпаки. Ся теория дуже стара, як се сказано вгорі, таким способом з'ясовували собі з'явиска фетішисти, що, не маючи змоги знайти законність між проявами, становили за кождою річию фетіша і він вважав ся за причину усїх перемін в натурі, далї сих фетїшів стало меньше, як от у Греків, і вони своїх богів помістили на верх гори Олимпа, куди трудно досягнути, значить звідкіля не зручно вже було мішати ся у щоденне життє людей, яке могло йти само собою; далї з Олимпа а у инших народів з других недосяжних місць боги-вигнанцї втїкли на далекі зорі, а на решті астрономи прогнали їх і звідтїля; тоді

лишила ся можливість антропоморфної духової істоти, що звичайно не втручає ся в звичайне життє, а на се потрібно особливих випадків. На решті за причину з'явиск вважають невідому реальність, що про її істнуваннє маємо тільки неясне передчуттє, балакати ж про її властивости і вступати з нею в відносини ми цілком зрікаєм ся.

Таким способом віталїсти заводять нас до часів фетїшизма і думають користувати ся тим методом до дослїду найсложнїйших з'явиск!

Я думаю, ми цілком висловили справедливу думку, відносячи в горі відродженнє віталїзма до з'явиск виснаги в fin de siécle.

Причинок до пізнання будови проводу кормового
у пявки лїкарскої.

Написав Іван Раковский.

Відомо, що кишка середня проводу кормового пявки лїкарскої переходить в долїшню за посередою т. зв. „лїйки“. Moquin-Tandon[1]), що перший написав докладнїйшу монографію пявок, зовсїм не входив в близші подробицї того переходу; згадує лиш, що в тім місци: „est present un sphincter“, а рисунок, що він подає, єсть зовсїм недокладний. Представляє він як при самім початку 11-ої пари бічних пуклавин кишки середної зачинаєсь долїшня в формі рурки повигинаної, при самім початку навіть досить сильно з'уженої. Лїйка широка і коротка. Brandt і Ratzeburg[2]) перші звернули увагу на те, що кишка долїшня починаєсь двома бородавочковатими пуклавинами, а помежи їх входить до середини лїйка, в формі узкої рурки: „Der mittlere Theil der elften Magenabtheilung geht nach hinten in einen trichterförmigen Fortsatz über, der sich in den Dünndarm fortsetzt, in der Mitte des Anfangs des Dünndarms aber mit seinem mittleren, durchbohrten Theil als kleiner walzenförmiger Vorsprung (Pförtner) in die Höhle des Darmes hineinragt. Der Dünndarm beginnt mit einer kleinen, schwach zweihöckerigen Erweiterung, verengt sich dann etwas, etc.“

Високо Поважаному Пану професорови д-рови І. Нусбавмови, що під єго проводом переводив я всї дослїди, і котрому завдячую можність користаня з лїтератури, нехай менї вільно буде зложити на сьому місци найсердечнїйшу подяку. Рівнож дякую і Високо Поважаному Панови Професорови Іванови Верхратскому за подане рускої термінольоґії.

[1]) Moquin-Tandon: Monographie de la famille des Hirudineés, a Paris 1827 avec VII planches.

[2]) Brandt und Ratzeburg: Medicinische Zoologie etc. II. Bd. Berlin. 1833.

Опісля однак се спостережене пішло в забуте; загально придержувано ся погляду Moquin-Tandon-a і послуговано рисунком поданим в его праці. Навіть Vogt і Yung в своїй: „Traité d' anatomie comparée pratique“, не звернули зовсім уваги на ті бічні пуклавини кишки долїшної, а і в иньших також новійших підручниках зоольоґічних і зоотомічних[1]) представлювано кишку долїшну в формі рурки, що есть впрост продовженем кишки середної.

Вправдї Braun[2]) згадує о тих пуклавинах словами: „letzterer (der Enddarm) entspringt mit einer herzförmigen Auftreibung etc.“, але рисунок поданий зовсїм хибний, бо значить пуклавини в противнім положеню (зверпені в долину) а заразом представляє їх так як коли-б знаходились в певнім віддаленю від початку кишки долїшної.

Henking і Leuckart не застановлялись над тим також близше. Перший[3]), в специяльній праци над проводом кормовим пявки лїкарскої пише, що кишка долїшня зачинаесь серцюватим розширенем, куди входить від сторони хребетної тїсним отвором згадана лїйка: „es tritt uns nun in der Mittellinie des Körpers der bekannte Trichter entgegen, welcher mit seiner engen Oeffnung dorsalwärts und nach hinten gerichtet ist und dort in den Dünndarm überführt (Fig. 1, 2, 6, tr.). Was schliesslich den Dünndarm anbetrifft, so beginnt er, wie bekannt, im Grunde des Trichters, mit einer herzförmigen oder zweiohrigen Aufweitung“. Другий[3]) згадує о пуклавинах тільки при нагодї.

Видимо отже, що нї оден з дотеперішних авторів не описав близше тих пуклавин кишки долїшньої, як також відношеня кінцевої части кишки середної до початкової части долїшньої.

Не звернено також відповідної уваги на будову гістольоґічну тих частий, на їх ролю фізіольоґічну та на їх значене морфольоґічне. Не від речи отже буде подати до відомости результати дослїдів, що належить до сих питань, тим більш що пявка лїкарска, яко звіря дуже звичайне, есть надто часто предметом студий зоотомічних,

---

[1]) Н. пр.: A. Lang: Lehrbuch der vergleichenden Anatomie 1894.
J. Kennel: Lehrbuch der Zoologie.
Claus: Lehrbuch der Zoologie, давнїйші і новійші видання.

[2]) Braun M. Das Zootomische Practicum 1886.

[3]) Henking: Darstellung des Darmkanals vom Hirudo. Festschrift zum 70. Geburtstage des Prof. Dr. Leuckart 1892.

[4]) Leuckart: Die Parasiten des Menschen 1894. I Bd. L. V.

а в підручниках зоотомічних (Vogt i Yung, Braun, Mojsisowics і т. д.) згадані відносини більше або менше хибно представлені.

Що до самої „лїйки“, то долїшний єї конець, цівковито видовжений і міцно з'ужений входить від сторони хребетної до кишки долїшної (фіґ. 2.) тим способом, що проникає насамперед в масу ткани лучної (лучноткани), яка виповняє просторонь помежи обома, в перед зверненими мішочковатими пуклавинами кишки долїшної, при чім загинає ся луковато в напрямі спідної сторони пявки, як то видко на фіґ. 2. Відношенє кінцевої части кишки передної до перегороди лучноткани, що відграничає згадані пуклавини кишки долїшної, видко найлїпше на рисунках 3, 4, 5, 6, що представляють прорізи поперечні через пуклавини.

І так на перекрою попровадженім у верху пуклавин (фіґ. 3.) бачимо рівні майже що до великости сьвітла пуклавин і лїйки (в серединї межи ними) віддїлені значною скількостею лучноткани.

На перекрою з околиці трохи більш долїшньої (фіґ. 4.) видимо, що мішочки зблизились до себе, так, що внутрішні їх стіни стикають ся творячи якби перегороду поміж сьвітлами обоїх пуклавин; від сторони хребетної знаходимо значно вже менше сьвітло лїйки. Фіґ. 5. представляє перекрій, через околицю ще більш в долинї положену, де лїйка загнувшись в сторону спідну пявки проникає помежи обі пуклавини враз з частию лучноткани, що їх окружає. На дальшій (ф. 6.) бачимо, що сьвітла лїйки і перегороди вже нема, однак на сторонї хребетній бачимо взнесенє з сильно розвиненою в тім місци лучнотканню, покрите фалдами подібно як і цїле нутро пуклавин. Єсть то перекрій поперечний через згрубілість, що почавши від кінця лїйки тягнесь досить далеко в долину, мовби дальший тяг перегороди; на сторонї долїшній она дуже слабо розвинена.

У внутрі лїйка як також кишки долїшної враз з пуклавинами знаходять ся, як відомо, сильно розвинені фалди. Фалди ті перебігають в лїйцї більше або менше рівнобіжно, здовж оси проводу кормового; в пуклавинах рівнож як і в кишцї долїшній перебігають они спірально, о чім вже споминають Brandt i Ratzeburg — і звичайно сильнїйше розвинені.

Найміцнїйше однак они розвинені на берегу отвору лїйки, де звішують ся у формі розгалужених платів звернених до внутра сьвітла кишки долїшної.

Згадані фалди довкола отвору лїйки дали мабуть Brandt-ови і Ratzeburg-ови причину до думаня, що лїйка входить до середини

пуклавин в формі вільної рурочки: „als ein walzenförmiger kleiner Vorsprung (Pförtner)“.

Згідно з описами Moquin — Tandona, Vogta і Yunga і иньших, находять ся на кінци лїйки сильно розвинена мускулятура (sphincter). Сягає она від берега отвору досить високо в гору (значно повисше пуклавин) і єсть досить зложеної будови. Туй під наболонею перебігають цїлі вязанки волокон мязів, що виступають особливо сильно у підстави фалдів, до котрих також дістають ся, займаючи на перекроях їх середну вісь. Із вні волокна повздовжні окружені перстенем волокон мязів колових або окружних, зложених з вязанок филясто повигинаних і посплїтаних із собою. Помежи вязанками мязів (мускулів) колистих видимо також тут і там знов ґрупи волокон мязів подовжних.

З причини зігненя лїйки, колисті вязанки мязів (мускулів), на берегах отвору уложені під кутом прямим майже, до початкових вязанок. Те саме відносить ся і до мязів подовжних.

Тому то на перекроях подовжних dorso-ventral-них (хребетночеревних) бачимо як поперечні з початку волокна мязів лїйки укладають ся що раз то скіснїйше, в кінци переходять в зовсїм майже поземо уложені волокна, що колисто окружають кінцеву часть лїйки.

Крім тих подовжних і колистих волокон мязів є також справдешні скісні, ті однак слабше розвинені. Всї ті три роди волокон мязових розгалужають ся дуже часто і лучать ся із собою за помочею галузок (фіґ. 7.) в наслїдок чого творить ся густа сіть мязів, що очевидно причиняєсь до побільшеня сили зворника (sphincter). Згадані повисше пуклавини мають також сильно розвинену мязню (мускулятуру), зложену з мязів подовжних і колистих. Помежи волокнами мязів зворника (мускулів сфінктра) відріжняєм одні т. зв. рурковаті збудовані по типу, властивим мязам в тїлї пявки: заосмотрені в внутрі осею з плязми некорчливої, з ядром, на вні знова — коровою частею корчливою, зложеною із споєних з собою волоконець (fibrillae), а другі без тої плязматичної оси, але утворені виключно з волоконець (fibrillae), споєних з собою субстанциєю міжволоконною. Ту мусимо додати, що відносить ся до мускулятури кишки середної, то Vogt і Yung, кажуть рішучо, що тая їх не має: „nous n'avons pas reussi à distinguer dans les parois stomacales la presence de fibres musculaires admises par plusieurs auteurs“ — а старали ся се витолковати тим, що з причини сильної мязнї (мускулятури) тїла, мускулятура проводу кормового зовсїм злишна. Але опісля Leuckart заперечив сему, а хибний погляд Vogta

і Yunga толкує тим, що волокна мязів (мускулів) в кишці середній дуже слабо розвинені, блїді і без ясного поля в середині — чим відзначають ся волокна мязів тїла — з тої то причини, думає Leuckart, волокна ті могли легко не звернути на себе уваги знаменитих дослїдників.

Але й спостережене Leuckarta вимагає малого спростованя. Справдї мускулятура кишки середної досить „скупа“ але виступає дуже виразно, особливо на препаратах забарвлених гематоксилїною Деляфельда і еозиною (фіґ. 8). На тих препаратах можемо розрізнити докладно три роди волокон: одні справдї без ясного поля в середині, другі рішучо рурковаті, більшість однак займає якколи-б посередне місце т. є. мають вісь хоча доволї невиразну. Але і в ґрупах волокон мязів тїла а іменно подовжних, знаходимо також ті три роди волокон — тільки в відворотнім відношеню: значну більшість становлять ту волокна рурковаті, між ними однак знаходимо цїлі комплекси волокон без того поля, з проміром далеко меншим нїж рурковаті, при чім цїлі ґрупи тих волокон окружені специяльною широкою, ясною спільною ослоною лучнотканною; вкінци тут і там спостерегли сьмо волокна посередні (фіґ. 8).

Внутро проводу кормового вистелене високою цилїндричною наболонею. Здаєсь, що на кінцях фалдів взагалї, а на фалдах що окружають беріг отвору специяльно, бува она трохи висша як де інде. Клїтини наболони осмотрені при підставі дуже виразними округлавими ядрами. Vogt і Yung кажуть, що наскірень складаєсь з дуже малих комірок: „elles sont tapissées d' un epithelium de très petites cellules en pavé“ — а Leuckart виражаєсь вже докладнїйше, кажучи, що наболонь по більшій части цилїндрична.

Вже Leuckart зазначив, що перша пара мішочків бічних кишки долїшної у род. Haemadipsa і Clepsine, знаходить ся в тім самім місци у пявки лїкарскої, де знайдуть ся описані мішочковатї бічні пуклавини, рівнож Asajiro Oka[1]) в своїй найновійшій праци про пявок японьских подає рисунок проводу кормового Оробделлї на котрім бачим, що з численних пуклавин мішочковатих кишки долїшньої, перша пара має навіть той сам напрям, що описані пуклавини мішочковаті у пявки лїкарскої і нема сумнїву, що суть

[1]) Asajiro Oka: On some new Japanese Land Leeches (Orobdella nov. gen). Tokio 1895.

они останком бічних пуклавин кишки долїшної, анальоґічних пуклавинам на кишцї середній; а фізиольоґічним їх призначенєм єсть, принайменї у пявки лїкарскої помагати зворникови (сфінктрови) в замиканю отвору лїйки. Бо коли корм, що єсть в кишцї долїшній, виповняє пуклавини, збільшає їх обєм, через що сьвітло кінця лїйки, що переходить власне в стїнцї помежи пуклавинами мусить ся зменьшити, зглядно щільно замкнутись. До тої самої цїли служить сильно розвинена мускулятура і сїть волокон мязних зворнику (sphincter) а також луковато зігнена лїйка як рівнож згрубілість і фалди на берегах єго отвору.

Всї ті факти анатомічні толкують нам тим способом фізиольоґічну властивість помічену вже давнїйшими зоольоґами (гл. Brandt u. Ratzeburg: Medicinische Zoologie. 1833), що власно корм (кров віссана) виповняючи кишку долїшню з надзвичайною лиш трудностию може перейти до середної, при штучнім тиску на долїшну часть тїла пявки.

Поясненя до рисунків.

Фіґ. 1. Лїйка і часть кишки долїшної з пуклавинами. Велич. прир.

Фіґ. 2. Перекрій дорсовентральний (хребетночеревний):
a) кінцева часть кишки середної (лїйка); b) мязи (мускули) подовжні; c) мускули поперечні; d) мішковата пуклавина; e) фалди.

Фіґ. 3. 4. 5. 6. Перекрої поперечні, для показаня відношеня між кінцем лїйки а пуклавинами.

Фіґ. 7. Перекрій бічний. Сїть волокон мязів подовжних, окружних і скісних в зворнику (сфінктрі).

Фіґ. 8. Перекрій поперечний: a) часть кишки середної; b) часть ґрупи мязової, що належить до мязнї (мускулятури) тїла; c) фалди. В ґрупі мязовій (b) бачимо більше число волокон рурковатих, деякі з ядром (d), тут і там між ними бачим волокна посередні а в самій серединї замітна ґрупа волокон нерурковатих з ослонкою спільною. Довкола кишки середної бачимо також ряд волокон зложених з всїх трех родів. e) наболонь (epithelium) з комірок цилїндричних з ядрами.

Фіґ. 2. рисована камерою, ocular N. 3, system N. 2, C. Reichert; на висотї 11 цм. від підстави, при всуненім тубусї.

Fig.1

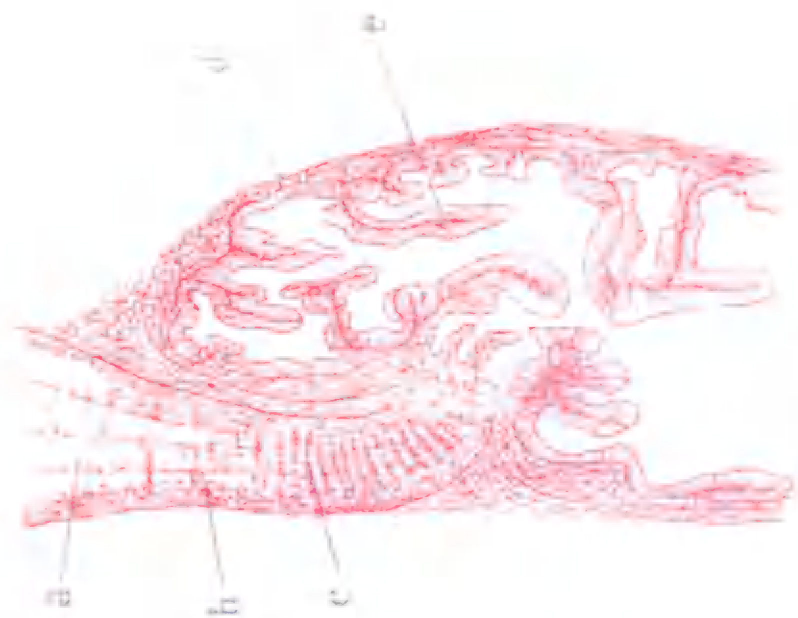

Fig. 2.

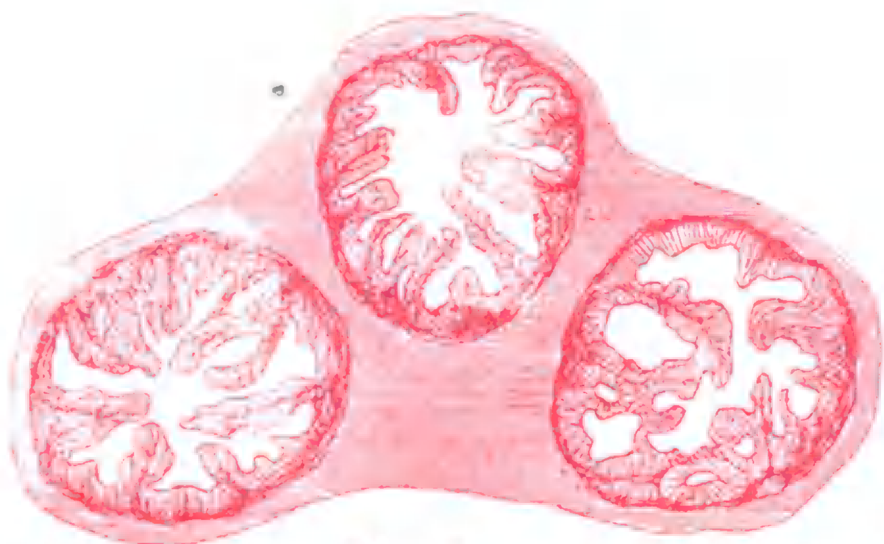

Fig.3.

Fig. 4.

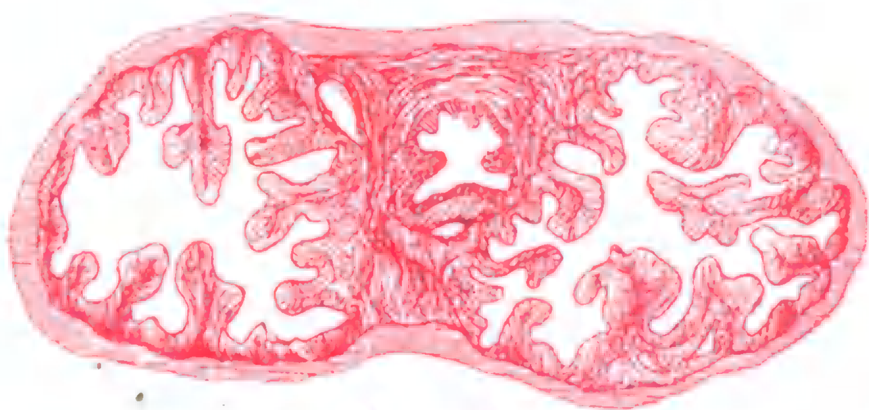

Fig. 5.

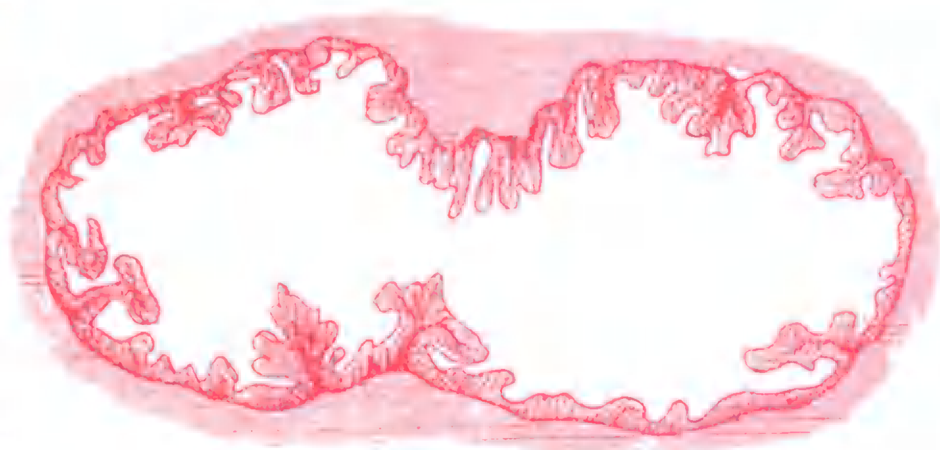

Fig. 6.

Fig. 8.

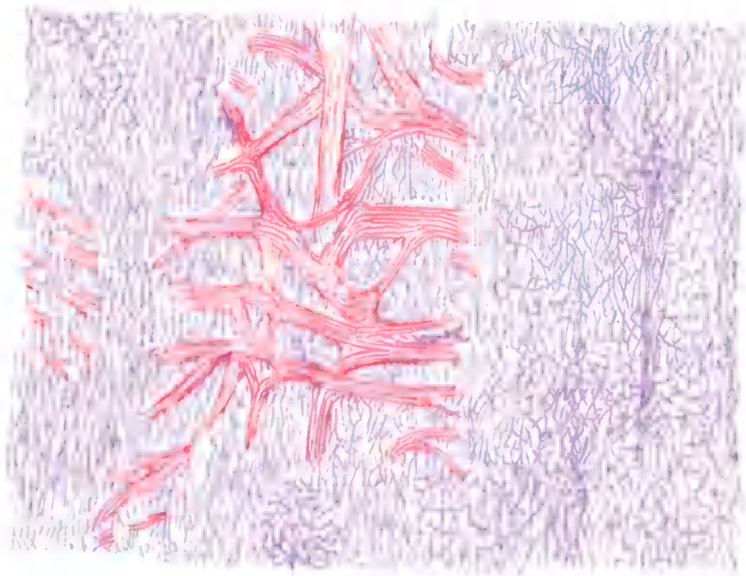

Fig. 7.

Miscellanea.

Нові археольоґічні знаходи в Києві.

В Київі майже що року трапляють ся важливі археольоґічні знаходки, що сьвідчать про вельми давнє історичне життє міста і про істнованнє на його місції селитьб за часів доісторичних. Дві подібні знаходки, що трапили ся недавно, звернули на себе особливу увагу, хоча наукове значіннє їх далеко нерівне.

На весні 1895 р. міністерство скарбу придбало собі веикий ґрунт на Кудрявськім переульці (в крайнім закутку Старого Київа) що-б заснувати там гуртовий склад вин. На тім ґрунті був кусник якогось давнього валу, що треба було до пня скопати. Один тамошній археольоґ-дилетант д. Кібальчич видруковав з сього приводу ряд статей[1]), де доводив, що наслідком знищення валу буде невіднадгородна втрата для руської археольоґії. Знищений вал д. К. називав північним бастіоном валу, насипаного в. к. Ярославом, що прикрив собою останки якогось доісторичного городища, „може бути, давнього Птоломеївого Азагоріума, звістного околишним мешканцям під назвою „Загіря“ (sic). Бажаючи, яко мога, нагородити втрату, д. К. зробив подрібний опис знищеного валу, знайдених тамже, при розкопуванню, могил (одної спільної, яку він назвав „славянською спільною боєвою могилою“ і кількох окремих, де покійники були поховані без труни) і декотрих річей з каменя, кости, рога і бронзи. До статей додані були малюнки — з самого ґрунту, знищеного валу і згаданих в статї річей. На

[1]) В часописи „Жизнь и искуство“ ч.ч. 215, 229 і 236.

останку д. К. висловлював бажаннє. аби на тім місцї була збудована церква над спільною братерською могилою оборонців Старого Київа, памятник Ярославу Мудрому, школа його імени, музей давнини або щось такого... лише не державний гуртовий склад спиртових напоїв.

Стаття д. К. звернула увагу ріжних вчених товариств в Петербурзї і Москві, а предсїдатель московського історичного товариства навіть звернув ся з запитаннєм до київського історичного товариства Нестора-лїтописця. З сїєї нагоди на засїданню товариства Нестора-лїтописця 15/27 жовтня проф. В. Б. Антонович прочитав реферат[1]), де виясняв цїлковиту безпідставність висловлених д. К. догадок. Вал, про який іде мова, не має жадного звязку з валами Ярослава, бо місце сих останнїх і межи їх добре відомі. Самий вигляд валу показує його пізнїйше походженнє. Сам д. К. зве його бастіоном; але-ж бастіоном зветь ся певного роду кріпость, приладжена для вживання пальної зброї. Скопаний вал, дїйстно, представляє з себе таку кріпость, і д. А. на підставі документових джерел і стародавнїх плянїв уважає його за руйновище від величезного валу, що оперізував цїле місто і був насипаний фельдмаршалєм Мінїхом року 1736. Думку про істнованнє під сим валом доісторичного городища д. А. відкидає, але згоджуєть ся, що промежок в насипу, коли-б він був цїлком сконстатований, міг би служити доказом того, що вал насипали двома заходами. „Братерську могилу" д. Антонович вважає просто спільною могилою мешканців, вигублених за часів одного з татарських нападів, а окремі могили. без трун, нащадками жидівського кладовища, що істновало в сїй місцевости (на Кудрявцю) в XVI в. Що-ж до знайдених річей, то не відкидаючи давньої дати деяких з них, д. А. каже, що про те-ж вони не мають важного наукового значіння. Се, як каже д. А., розріжнені побутові річи, що належить до ріжних доб історичного життя, без хронолоґічного звязку одної з другою; такі річи знаходять ся скрізь в культурних ґрунтах в тих кутках Киïва, що були заселені з-давен (Старий город, Подїл, Плоський участок)... Недавно дуже уважливий і тямущий збірач старовини В. Ч. Хвойко, доглядаючи за каналїзаційними роботами на Подолї, зібрав багату колекцию стародавнїх річей і між ними — в значно більшім числї і ріжнороднїйших

[1]) Реферат сей надруковано в часописи „Кіевское Слово" ч.ч. 2.798, 2.806 і 2.807 і осібною відбиткою, а також має бути уміщений в „Чтеніяхъ" київського історичного товариства.

типах, — подибуєть ся багато річей, цілком подібних до перечислених д. К.

Реферат В. Б. Антоновича викликав цілий ряд статей д. К. (в часописи „Жизнь и искусство“) де він з запалом, вартим лїпшого дїла, силкував ся оборонити свої гіпотези і понизити авторитет В. Б. Антоновича; ми не вважаєм потрібним викладати тут зміст сих статей. Опріч статей д. д. А. і К. з'явились ще дві замітки д. д. Завитневича і Щербини. Д. Завитневич[1]), що вислїджував самий вал, коли його розкопувано, зконстатував під шаром насипаної землї (глина) шар чорнозему, що представляв з себе так званий культурний ґрунт, — се сьвідчило, що та місцевість була заселена досить довгий час; але знищений вал д. З. вважає мінїхівським „ретраншементом“ і, як доказ, додає до своєї статї плян Київа 1745 р., де змальовані мінїхівські фортецї.

Д. Щербина[2]), вважаючи на плян Київа 1695 р., висловив догадку, що мінїхівський вал в тій місцевости було насипано на місцї ще давнїйшого валу (литовського періоду), по його думцї, того, що зветь ся в документах „Пробитим валом“ і що, можливо дуже, був огорожою замку київського католицького бискупа (місце, де був той замок, десь на Кудрявцї, з певностию не звісно).

Таким робом єдиним позитивним наслїдком наведеної полєміки був вимін думок про одне не розважене питаннє історичної топоґрафії Київа.

Незрівняно важнїйшою з наукового боку була друга археолоґічна знахідка, про яку подав звістку В. Б. Антонович на засїданню товариства Нестора-лїтописця 17/29 грудня. Ще року 1893 В. Ч. Хвойко робив археолоґічні дослїди при розкопуванню в двох приватних ґрунтах на Подолї, на Кирилївській вулицї. Обидва ґрунти лежать по части на низинї, що була колись прибережною стежиною, по части на сумежному узгірю. В 1893 роцї розкопували низову частину обидвох ґрунтів. При копанню були знайдені кремінні відбивані знаряддя разом з кістками мамута, що належали принаймнї до чотирьох індівидуумів. Знайдені річи, як вияснив професор ґеолоґії П. Я. Армашевський, лежали в глибинї 6, 7-ох сажнїв від поверхнї „в сїрих пісках післяледового віку, що містили в собі невеликі кругляки ріжних родів“. Зверх пісків лежав шар пískового суглинку завширшки коло 1 сажня, прикритий також льосом товщиною 4 сажнї“. На думку пр. В. Б. Анто-

---

1) „Кіевское Слово“, ч. 2826.

2) „Кіевская Старина“ 1895, ч. 11.

новича, знайдені річи представляють слїди давньої осади палеолїтичного періода і навіть „фабрики“ камяного знаряддя, про що сьвідчать знаходки разом з знаряддем нуклеусів і цїлої купи креміння. Знаходка ся становить найдавнїйший слїд істновання людей на териториї Росиї і може бути поставлена поруч з дуже нечисленними (не більш, як 6) знаходками такого роду в Европі[1]).

Р. 1895 Хвойко розпочав вдруге свої археольоґічні дослїди на тих же ґрунтах, але вже при роскопуванню горової частини їх. Про знаходки, що трапили ся на сей раз, читав свій реферат д. Антонович. Тут знайдено було: куча кухонних останків їжи завдовжки 3 саж. а вглиб і вширки 1 с., що мала в собі багато ріжних черепашок (unio pictorum і anadonta cygnea), кістки вола, дикої свинї, оленя і бобра, примітивні огнища (печи) (31), се-б то точки, з твердо втоптаної землї, покритої попелом, вугіллєм і останками якоїсь їжи, печі для випалювання посудини (5), що представляли з себе ніши, де склепіннє, стїни і дїл було вишпарувано червоною глиною, що тримала ся на рештованню з деревляних кілків; в одній печи знайдено пять посудин ріжної форми і величини, — всї вони стояли трьома поверхами один над одним. Опріч сього знайдено багато ріжної зброї з креміння, оленячого рогу і кісток, багато глиняних черепків від посудів ріжного виробу, починаючи від найгрубших, з лихої глини, без ніяких орнаментів і кінчаючи чудесно виробленими з твердої глини і примішки товчених черепашок, гарно орнаментованими і розмальованими. Знайдено також труну з кістяком в сидячім положенню; кістяк невеликий на зріст, типу долихоцефаличного, біля нього знайдено маленьке горнятко з слїдами охри в серединї, сокірка і кілько напівобточеного каміння. Невелике число камяної зброї і переважна більшість рогової і кістяної каже віднести сю нахідку до кінця камяного періода, а присутність жовтої фарби в похороннїй посудинї дає можливість зачислити її до т. зв. скитського часу.

Річи, подібні до найдених тепер д. Хвойком, знаходились і 1876 р. в печерах коло Кирилївського манастиря, недалеко від місця сучасних археольоґічних дослїдів. Дуже можливо, що печери були зимовим житлом для початкових мешканців Київа, а узгіре вподовж Кирилївської вулицї було місцем лїтнього перебування їх табору.

---

[1]) Звістку про сї археольоґічні дослїди пр. Армашевського і Антоновича надруковано в скороченім викладї в „Щоденнику российських природознавців і лїкарів“ ч. 17, в „Записках Київського Товариства Природознавців“ 1895 ч. 1, і в Записках наших т. III.

Далї демонстрував д. А. декотрі з найдених річей, а також малюнок художника Сьвятославського, що представляв, на основі зроблених дослїдів, табор першочасних людей. Своїх археольоґічних дослїдів д. Хвойко ще не скінчив і розпічне їх знову на веснї 1896 р.

В. І.

До історий нїмецького права на Руси Литовській.

Низше ми подаємо документ, вийнятий з Метрики Литовської. Се — наданнє дїдича села Бацикович, Якуба Немировича р. 1469 свому дякови Федорови війтівства в с. Бациковичах[1]). До війтівства він додає дві волоки ґрунту; війт має осаджувати людей, а їм обіцюєть ся шістьнадцять лїт „волї“. По скінченню волї, ті, що осїли, мають давати таку данину: по двадцять грошей чиншу, по два корця вівса, по 2 курки і полукіпок яєць. Речинець збирання данини — звичайний в західних руських землях день св. Мартина. Новооселені мусять також відбувати і тяглу службу „подлуг обычая землї“. Важне тут те, що сам дїдич надає війтови право суду з вийнятком декотрих „члонков“, що „выняты“ на право земське. Що до свого дїдича війт обовязаний ставати узброєним на війну, коли в тім буде потреба дїдичеви.

Сей документ, вписаний в книги, як видно — дуже не поправно, цікавий з багатьох поглядів. Ми мало знаємо документів, надто-ж давнїйших, даваних приватними особами. Для потверджения всякої справи — дара, купна, продажу і иньш. звертались до в. князївської канцеляриї і вона давала „привилей“, „листи“ або „потвердження“, що під звиклим пером в. князївських писарів приймали одноманїтні форми. Безперечно і сей документ, коли-б його було подано для потверджения в. князю, то й він мав би звичайну форму „привилея на осаду мѣста, торгъ и корчму“ або „привилея на війтівство“ і доконче „з ласки нашое“ і т. д.; внутрішнїй підклад справи сховав ся-б від ока історика. Тепер же — сей документ дуже виразно вказує на те, що дїдич міг вільно порядкувати своїми ґрунтами, як приватною власностю[2]); він міг оселити свої землї на нїмецкім праві, не питаючи на те королївського дозволу

---

[1]) С. Бациковичи — коло Мельника, на Підлясю, на північній окраїнї української територии.

[2]) Проф. Владимирський-Буданов на підставі в. князївських надань не признає істновання інституту приватної власности земельної в часи до Унії, див. його „Помістя Литовсько-Руської Держави.

і надати настановленому ним війтови право суду. Очевидячки королївські привилеї приватним особам на осадженнє міст були здебільшого лише потвердженнєм post factum, може бути, скорійш нотарияльного, ніж адмінїстрацийного характеру.

Документ сей цїкавий ще й тим, що є чи не найдавнїйшою з звістних досї вказівок для Підляся про розповсюдненнє нїмецького права в маєтностях приватних осіб.

Якуб Немирович надає війтівство в своїм селї Бациковичах служебнику Федору з всїми доходами на вічність. В Купятинї 23 червня 1469 р.

Во имя Боже станься. Дощулевски (sic) вѣчныи памяти я Якуб, а звлаща Янов сын Немировича и дѣдич в Бациковичах, чиню знакомито всим и посполитым знакомисть будучю. Яко убачачи новое звѣтезство, которыи мнѣ вѣрно служил речоный Ѳедоръ дьякъ через нѣкоторыи долше часы, для того я Якуб, матки своеже Малкарѣты з допущеним, даю, и даю (sic), и написую, и записую реченому Ѳедорови войтовство вѣчное и надвѣчность дѣдизства села моего Бациковичов; и записую ему двѣ волоце в груде кореня нового, почон от реки Каменки аж до границ Чертеевскихъ так далеко, яко есть межи сусѣдми; тежь остров, почонши от границы речоное Каменки ажъ до границы Борятинское и Туренское сторонами двѣма, а с третие стороны аж до дороги, которая дорога идеть из Бацикович аж до Мелника, а стороны четвертое ажь до дороги, которая дорога идеть от старого тивуна Конаха долиною по дорожку, што идеть до Боратинца. Ещо даю и записую ему вчинити рыбники в рецѣ Каменки, гдѣ колвек может учинити от выспу своего до нашого берегу для воды и вжитку рыбного, на котором выспе толко борти на себе заховаючи. Которыи войт мает посадити люди, давши им волю до шестнадцати лѣт, а коли высидят шестнадцат лѣтъ воли, ино маю(т)ь тыи люди платити циншу по двадцати грошей, и по дву корци овса, и по двою кур, и по полукопью яецъ на святый Мартин в рок и мают робити подлуг обычая земли. Воит мает людей судити немецким правом майтборским и мает на себе брати вину, которая сказана будеть там жо, правом майтборским, третий пѣнязь, вынявши нѣкоторыи члонки и суды, которыи суть захованы на право земское; и которыи воит естли нам або нашимъ намѣстникомъ и иншим парсунамъ был бы у нѣкоторых члонках або в рѣчах винен, тогды неинако, толко правомъ преречо(ны)мъ майтборским мает быти сужон. И дозволяем ему волное паствы, вод, дерева на будоване и на его потребы вси,

заеци ловити и птахи ловити. Которое воитовство и вси рѣчи назнаменованы будеть держал, имѣл и трымал на вѣки вѣчно и тое воитовство и вкнаречо (?) можеть продати, заменити, даровати, заставити, как налепѣи ся къ его пожитку будеть видено обротити, и мает мое дозволене подарованя нареченого воитовства. Преречоный Өедоръ и его наслѣдкове мают нам и наслѣдком нашим служити тим обычаем, ижь с нами, або з нашими на воину с кушею у панцѣрю з обоичом и с прилбицою на нашои страни служити и на иныи службы на своем кони добрем не мает быти готов, толко будеть потреб на воину. Тижь, коли ся пригодит вказати тот привилей перед нами, або перед нашими наслѣдки, тогды вядячи (sic) его и прочетши, тогды мает быти ему ворочан безъ его кождого накладу. А тое писано в Купятине, в понедѣлок назавтра по святой Марыи Макгдалене[1]), лѣта Божьего тисяча чотыриста шестьдесят и девятого. А притом были: врожоныи и шляхетный Миколай Соколовский, Станиславъ и Мартин Карский, братя рожоныи Павел Суходолский, Войтех Скибневский, тежъ братья рожоная, Сепетко Яблонский и иных мног[о] добрых людеи к тому, коли есми тую печат свою привѣсилъ.

Метрика Литовська Московського Архива Міністерства Справедливости, книги судних справ, N. 3 f. 21.

Подав М. Д.

Секретна місия українця в Берлині р. 1791.

Під таким титулом проф. львівського унїверситету Др. Б. Дембіньский відчитав 7/XII н. ст. минулого року в польськім „Історичнім товаристві“ реферат про документи, що знайшов він в тайнім архиві берлинськім. З них довідуємось, що в квітнї 1791 р. до мінїстра Герцберґа звернув ся Капнист, conseiller de la cour et employé de la fabrique, просячи тайної авдиєнциї, і на нїй в імени своїх земляків, роздражнених утиском і кривдами уряду, просив у Прусиї (тодї сподївали ся її війни з Росиєю) помочи. Герцберґ не дав на се рішучої відповіди, вказуючи на се, що справа війни ще нерішена (зміст переговорів відомо з його листу до короля, де він здає справу з сієї авдиєнциї), і король похвалив таке поступованнє в своїй відповіди до нього, вказавши на те, що як би війна поча-

[1]) Тут мусить бути помилка: 1469 р. Мариї Магдалини було в суботу.

лась, від самих Українців буде залежати, яке становище займе до них Прусия.

Такий короткий зміст сих документів. Капнист (не названий на імя в документї) був, безперечно не хто иньший, як звістний автор „Ябеди", від р. 1787 „главний надзиратель кіевскаго шелковичнаго завода", а що був маршалом шляхетським (від р. 1785 київським ґуберніяльним), то справдї міг якесь порученнє від української шляхти дістати. Правда, з того боку — якіхось політичних протестів — він нам досї не звісний, але й взагалї його громадська роля з тих часів відома нам дуже мало, а що був тодї ще чоловіком молодшим (уродивсь р. 1757), не утертим житєм, то міг в ті часи належати до катеґориї Українцїв, що „при всїх науках і в чужих краях обращеніях зістали ся козаками" і на російський уряд вовком дивились, як характеризовала Катерина одного з претендентів на булаву — Скоропадського. Досить собі пригадати, як сильно, з яким запалом прорвали ся автономічні ідеали на Українї, а у шляхетства специяльно, під час комісиї уложенія (1767 р.)[1]), ті прохання „зіставити їх на тім же, як гетьман Богдан Хмельницький з усїм українським народом приступив до держави всеросийської і затверджені всеросийськими монархами умови (статьи) в непорушній цїлости", і „звелїти вольними голосами разом з військом Запорожським вибрати гетьмана", щоб зрозуміти, як живі були на Українї в другій половинї XVIII в. елементи незадоволення з ніведяцийної полїтики уряду, і що вони не могли скоро зникнути, невважаючи на заходи урядових сфер аби „сї провинциї найлекшими способами привести до того, щоб вони „обрусѣли" й перестали дивити ся як вовки в лїсї". І хоч Румянцев дуже добре розумів українську шляхту, коли писав Катеринї, що як всї ті протестанти зістануть ся без служебної кариєри, а натомість „благонамѣренные и сею болѣзнію самовладства и независимости не зараженные" будуть користати з ласки цариції і дійдуть ранґ і урядів, то й протестанти, „маючи завсїгди велику охоту до ранґ, а особливо до пенсиї, скоро перемінять свої гадки й поступованнє", але на се треба було часу, и межи людьми „ослѣпленными любовію къ своей землицѣ", як їх характеризував той же Румянцев, мусїли ще довго держатись „розвращенныя мысли" и „закоренѣлыя предразсужденія", вилившись на останку в звіснїй елеґічнїй строфі полтавського дяко-

---

[1]) Про се див. материял зґрупований у Теличенка — Сословныя нужды Малоросіянъ, К. Старина 1890 кн. VIII і IX і Соловєва — Исторія Россіи т. 27, гл. I і II.

ненка про „вічної памяти Гетьманщину“. І на початку XIX в., як видно з слів сердитого автора „Замѣчаній о Малороссіи“ було немало „неблагомыслящихъ и козацкимъ запорожскимъ духомъ напоенныхъ“ людей, що встоювали за нероздільність і автономність края. А хоч з сих „предразсужденій“ не виходило в політиці нічого важного, одначе для характеристики тодішньої громади вони дуже важні і ся місия Капниста з того погляду дуже цікава, що можна лише подякувати польському ученому за ту находку і побажати, щоб як скорше побачили сьвіт ті документи. Заразом звертаємо увагу людей, що мають можливість студиєвати архивний материял з тих часів, аби звернули увагу свою на сей момент — р. 1791 (час взагалі дуже мало вислїджений) і на ті круги, де тоді повертав ся Капнист, аби сей цікавий факт на ґрунті тогочасних відносин українських вияснити.

М. Грушевський.

„Слово о полку Игоревѣ“ в перекладі Йосифа Левіцького.

Не для поетичної анї для язикової вартости, а яко причинок до характеристики сего писателя друкуємо тут його переклад двох перших розділів „Слова о полку Игоревѣ“, доконаний 1839 р. Переклад немудрий, мова мішана, хоч має декуди інтересні чисто-народні звороти і форми. Обік впливів російських взірців віршових очевидний також декуди вплив Котляревського, піднесений вже д. Коцовським (Зоря 1886, стор. 416), нпр. у таких зворотах: „Редедю що зарізав сьміло“, „Бували часто по дорогах“ і т. і. Рукопис сего перекладу, в двох списках писаних рукою Левіцького, находить ся в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові. *І. Ф.*

Пѣснь о полку Игоревѣм сло́женная при концѣ XII. вѣка (1202), написана стародавнымъ тогдашнымъ Русскимъ языкомъ, теперькажъ въ XIX. вѣцѣ (1839) на Галицко-Русскій языкъ переведена стихами.

Не бы́ло бы красно́ почати
Старыми, братя, разъ словы́,
Всѣ трудны повѣсти сказати
О полку Игоря святы́?
Початижъ тую пѣснь якъ было,
Як дѣяло ся на той часъ,
А не якъ Бо́яну ся снило. —
Бо Бо́янъ е́сли взялся разъ

Кому пречудну пѣснь творити,
Погнался мыслевъ межъ лѣсы,
Орломъ пöдъ облакъ му взлетѣти,
А сѣрымъ волкомъ по земли.
Якъ стямимъ си минувши лѣта,
(Якъ рыцарь краи воевалъ)
Коли сварнй бывали, чвалъ,
Тогды соколöвъ десять зъ свѣта
На стадо лебедѣй пускалъ:
Котрому ся съимати вдало
Насампередну зъ лебедѣй,
Тому незмѣнно тожъ пристало
Спѣвати пѣснь свою якъ стöй.
Старому Ярославу-сь пѣло,
Мстиславу Храброму потомъ,
Редедю що зарѣзалъ смѣло
Передъ Касожскимъ то полкомъ,
И красному Святславъ Роману.
Но братя! Бóянъ не пускалъ
Соколовъ десять, мимо стану
На стадо лебедѣй не гналъ.
Свои же вѣщи пальци сручнѣ
До струнъ живѣйшихъ прикладал,
Котрыми Князямъ славу стучнѣ
На голосъ, тоны выгравалъ.
Почнѣмъ росказъ öтъ Владимира
Старого, дажъ дó Игоря,
Що оумомъ взнѣсъ ся Богатыра,
А серце вправилъ до огня;
Наполненъ духомъ крвавой славы,
Провадилъ полкöвъ храбрыхъ честь
Во половецкія державы
За землю русскую во месть.

ГЛАВА II.

Тогды на солнце Игорь ясне
Позрѣлъ и видѣлъ густь туманъ,
Котрымъ то воинство нещàсне
Прикрите было и весь станъ.
Рече же Игорь ко дружинѣ:

Дружино, братіе мои!
Не лѣпшежъ быти всѣмъ намъ нынѣ
Порубанымъ, якъ въ плѣнь ити?
Сѣдаиможъ вразъ на борзи кони,
Позрѣти на нашъ синій Донъ!
Захтѣлось князю вось въ погони
До доньскихъ перейти сторонъ
Затмила думка о тôмъ очи,
Же неба видѣти не мôгъ;
Сказалъ: Менѣ ся коньче хоче
На поляхъ половецкихъ вмигъ
Копье́ сломати вразъ съ тобою,
Храбрѣйша, славнѣйшая Русь!
Самъ наложу тамъ головою,
Иль шлемомъ зъ Дону водъ напіюсь.
О Бóяне! нашъ соловѣю
Старыхъ, минувшихъ южъ часôвъ,
Абы ты тую намъ надѣю,
Той полкъ славнѣйше самъ воспѣлъ
Скача́ якъ соловѣй въ дни маја (sic!)
По древу мысленнôмъ въ конецъ,
Пôдъ облакъ ты оумомъ лѣтая,
Вѣкамъ свива́лъ бысь славнъ вѣнецъ,
Бѣгаја (sic!) за троповъ Трояна
Полями до высокихъ горъ.
Тобѣ тогó то внуку Пана
Спѣвати Игорю той хоръ!
Сокóлы вѣхръ не рвалъ до сгону
По надъ широкія поля́;
Кавки же ста́дами ко Дону
Бѣжатъ повѣтромъ безъ числа.
Тобѣ то Бóянъ вѣщій было
Воспѣти, внуче Велесовъ!
Вотъ Кіевъ, славовь зазвонило,
А кони ржуть ю за Суловь:
Трубля́тъ всѣ трубы Новгорóда,
Въ Путивлѣ знамена́ въ походъ, —
Ждетъ Игорь брата Всеволода.
Рече му Буй Туръ Всеволодъ:
Ты Игорю, єдиный брате,
Одинъ свѣтъ свѣтлый ты менѣ,

Євятславичи мы оба, знати!
Сѣдлай же кон'и борзыи,
Готови въ Курску на передѣ
Осѣдланныи ждутъ мой,
Куряне свѣдомыи къмéтѣ
Пöдъ трубами повúти всѣ,
Колысанныи во шелóмахъ,
Воскормленны кöньцемъ копья,
Бували часто по дорогахъ,
Имъ знана вывозöвъ стопá,
Ихъ луки туго напряженны,
Открыты тулы смертныхъ стрѣлъ
И шабл'и чисто выостренны,
Якъ волкъ въ лугахъ всякъ скаче смѣлъ,
Собѣ ко чести приученны,
Но славовь кобъ самъ князь гремѣлъ.

Наукова Хроніка.

Нові розправи про внутрішній устрій в. кн. Литовського.

М. Владимірскій-Будановъ — Помѣстья литовско-русскаго государства, К. 1889—3, ст. 52.

— Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литвѣ. К. 1892, ст. 30.

— Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до пол. XVI в., К. 1893, ст. 83.

М. Любавскій — Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута, историческіе очерки, Москва, 1893, ст. VIII + 884 + C + VI + карта.

— Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ, Спб. 1894, ст. 46.

Ѳ. И. Леонтовичъ — Очерки исторіи Литовско-русскаго права. Образованіе территоріи Литовскаго государства (на другій окладцї — выпускъ первый) Спб., 1894, ст. XI+393.

— Сословный типъ территоріально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1895, VI і VII, ст. 366—403 і 1—20).

J. Wolff — Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku, Варшава, 1895, 4°, ст. XXV + 698.

I.

Я вже мав нагоду занотувати той рух і розвій, який останніми роками можна помітити в студиєванню русько-литовської держави, в дослідах над істориєю й правом в. кн. Литовського. В однії з попередніх книжок „Записок" я був подав огляд літератури, викликаної розправою проф О. Бершадського про право спадку в праві русько-литовськім (т. IV), а др. Левицкий (т. V) — огляд розправ з сфери права карного. В сії моїй статті я хочу оглянути серию розправ про право державне, про державний і громадський уклад в. кн. Литовського, і з сього боку.

Студиї проф. В.-Буданова становлять з себе кожна осібну цілість, а сполучені єдностю теми — володіння землею; перша з них — про маєтности шляхетські (упривилиєване володіннє) з'явилось в т. III Чтеній київського історичного товариства, друга — про форми володіння землею у селян в „Київському збірнику", виданому р. 1892 на користь голодних, третя — про право володіння селянське в т. VII Чтеній (четверту розвідку — про право родинне, друкована в IV т. Чтеній) в перекладі уміщену недавно в Часописи Правничій — 1895, IV — автор не включив в сю серию). Автор користав переважно з друкованого материялу (для першої студиї ужив невидані ще записи Литовської Метрики з часів в. кн. Казимира, заповів одначе на далї збірник актів з історії володіння землею на Українї); студиї єго майже позбавлені апарату цитат і ноток і дають передо всїм аналїз і екзеґезу належних текстів, переважно з XVI в., коротко й скрупулятно переведену.

Виключно на основі друкованого материялу написані і працї проф. Леонтовича. Автор їх ще в 60-х рр. виступив двома розвідками в сфері р.-литовського права (про Руську Правду і Литовський Статут і про селянство р.-литовське в період статутів). Його нова праця — історня русько-литовського права — задумана в великім маштабі. Чималий том, названий в горі, має своїм предметом лише історию сформовання териториї в. кн. Литовського і огляд її складових частей. Як зазначає автор в передмові (с. 6) своєї працї, мав він „звести до купи все зроблене для нашого питання в працях російських і польских істориків і по можности перевірити се питаннє документальними датами на основі джерел і моноґрафій". Тож єго „Очерки" мають характер детального зводу дат, обтяженого екскурсами в сферу літератури предмета і широким апаратом бібліоґрафічним. Цїлком иньший характер має єго друга робота — „Сословный типъ" etc. — се щоб так сказати — побіжний coup d'oeil на питаннє, що може служити лише резюме дальшої, детальної студиї, на взірець „Очерків", хоч автор і зве сю роботу „продовженнєм „Очерків".

Перші глави „Очерків" (друкованих в Журналї Мін. Нар. Просв. за р. 1893—4) Леонтовича з'явились рівночасно з працею д. Любавського (в Чтеніях московського товариства історії), опертою, навпаки, переважно на материялї недрукованім — Литовської Метрики, особливо перших книжок її, до статутових. Праця єго задумана широко — окрім огляду територияльного укладу в. князївства і провінцияльної адміністрациї багато місця дано студиям над суспільним укладом, историєю станів. Друга розвідка єго є властиво рецензиєю працї проф. Леонтовича, викликаною полемічними замітками того.

Широка праця Юзефа Вольфа стоїть в тіснїйшім звязку з його звісною книгою Ród Gedymina. Нова книга його не є властиво розправою,

а підручником для справок — уложена в порядку альфабету, представляє собою звод документальних дат, уложених майже без пояснень і арґументів. Тут зачіпаємо й її, бо ж предмет її також дотикаєть ся державного устрою в. князївства і стоїть в близшім звязку з розправою проф. Леонтовича.

По сїх вступних увагах перейдемо до близшого огляду поодиноких розправ, і особливо двох більших праць дд. Любавського і Леонтовича.

II.

Територияльний склад в. кн. Литовського є предметом двох праць „Очерків“ проф. Леонтовича і „Областного дѣленія“ д. Любавського, де він займає дві перші частини, чи „очерка“; обидва попереду дають короткий огляд сформовання, себ то прилучення поодиноких земель до в. князївства, потім — складових частей кождої землї; тут одначе ріжниця — проф. Леонтович специяльно заняв ся княжими „дїльницями“, опустивши адмінїстрацийний подїл, д. Любавський звернув увагу на останнїй, далеко меньш даючи місця волостям князївским і панським.

Проф. Леонтович розпочинає свою працю коротким загальним оглядом сформовання в. кн. Литовського і преходить до прилучення руських земель; схарактеризовавши загально сей процес, він потім вертаєть ся ще до нього в главах, присвячених поодиноким землям. В сїй справі користав він переважно з лїтератури сього предмета, а хоч в нїй мав він добрих провідників, та метода роботи – йти за готовими виводами, не перевіряючи їх джерелами, яку ми помічаємо тут, як і по деяких иньших частях працї проф. Леонтовича, частенько приводить його до недокладностей і помилок, тим більше що тут приходять ще часом і недогляди. Так на с. 17 напр. читаємо, що „вся полїтична й громадська дїяльність давнїх Литвинів обмежалась тїсними границями незначних сїльских волостей і громад“ (пор. с. 40) – такий погляд, ледви чи можна повторяти (за проф. Антоновичом) і в такій катеґоричній формі, уважаючи на факти, наведені проф. Дашковичом (с. 10 і далї): факти союзів литовських громад і князів, певної солїдарности їх починають ся з початком наших відомостей про полїтичне життє литовських народів, а про попередні часи не можна казати за браком відомостей. Вже під р. 1215 Іпатської лїтописї знаходимо ми вказівки на істнованнє якоїсь геґемонії між литовськими князями, а дінастичні звязки, про які маємо звістки з самого початку XIII в., очевидно вказують на полїтику, що переходила за межи поодиноких волостей.

На с. 18 читаємо, що „литовські традициї надають Рингольду підбитє деяких дрібних володарів литовських, волостей а також сусїдних

руських земель“ — тут стільки помилки, що така роля Рингольда є догадкою ученого (Монографії В. Антоновича с. 24), бо в традиції литовській князївство литовське істнує ще до нього, а прилученнє руських земель починаєть ся з Срдивила (Лїтопись вид. Нарбутом с. 4), а Рингольду надаєть ся лише побіда над Святославом київським і иньшими (с. 67), так що нема жадної певної причини надавати Рингольду якусь специяльну ролю в утворенню литовського князївства. На с. 36 про початки сполучення за Рингольда у д. Л. говорить ся вже катеґорично. За те на тій же с. 18, трохи низше факту даєть ся колорит догадки: „Витень і Гедимин, як думають, сини Путувера“ (с. 18).

На с. 41 д. Л. катеґорично говорить про „збирателїв Литовської землї, що робили в сім напрямі незалежно від князїв рода Миндовга (Мінгайло, Скирмунт)“ і цитує проф. Антоновича (с. 23), але в того читаєм зміст лїтописних леґенд, що закінчуєть ся словами — „Звісно, й сї відомости, навить в такій простійшій формі, не можуть уважатись певними в деталях і варті уваги, як свідоцтво пізної традиції, яка вказує, що в половинї XIII в. був загальний рух багатьох литовських вождів на Русь“, а проф. Дашкевич навить і такого значіння за тими леґендами не признав (Замѣтки с. 21). На с. 55 д. Л. говорить: „в лїтописях є вказівка про їстнованиє осібного Дрогицького князївства“, цитуючи д. Андрияшова (Очеркъ Ист. Волын. з с. 46), але д. Андрияшов покликуєть ся тут лише на Татищева і Кадлубка, бо в лїтописях про те нема нїчого. На с. 122 читаємо: „безпосередня („прямая“) залежність Полїся від Литви почалась вже за Миндовга й закінчила ся за Гедимина переміною в головних волостях руських удїльних князїв литовськими“, цитовано Антоновича (с. 25), у того сказано, що „пинські князї признавали зверхність Миндовга. В Іпатській лїтоп. (с. 543), що є тут джерелом, сказано лише, що князї пинські під час боротьби Данила з Миндовгом „имѣяху лесть“, і що Данило лише силоміць примусив їх взять участь в поході. Та таке становище просто могло бути результатом ґеоґрафічного положення Пиньщини між двома дужими сусїдами, без всякої належности до Миндовгової держави. Та й в самого д. Л. на с. 206 вже читаємо, що о полов. XIII в. „зміцнив ся вплив волинських князїв в Турово-Пинськім князївстві“. Для Турово-пинської землї моментом, з якого можна напевно говорити про її належність до в. кн. Литовського, є наданиє її Наримунту, що невідомо коли стало ся, так що, коли д. Леонтович на с. 124, за Вольфом, кладе єго на р. 1318, то се не більше як комбінация, що не має жадної міцної підвалини — лише леґенду про Гедиминів похід на Волинь і Київщину.

Я не буду спинятись на дрібних недоглядах, lapsus calami[1]) які випадало б поправити в corrigenda, зауважу ще дещо важнїйше. Так на с. 76 читаємо, що Слоним стає осібним князївством з к. XIII в., коли Гедимин дав Слоним з Керновом Монивиду. Тим часом виступає він, як князївство, й перед тим, бо під р. 1281 стрічаємо Василька Вослонимского: хоч може тоді був він князем титулярним, то все таке значить, що до того князївство те істновало. Так само проминено князївство Волковийське (кн. Глїб під р. 1260). Що ж до князювання Монивида з к. XIII в., то на се нема жадних вказівок, бо не знаєм нїчого за тодїшнї волости Гедимина. Так само без жадної підстави на с. 92 говорить ся, що Минск прилучено остаточно за Витеня, коло 1300 р.; terminus non post quem — та й то доволї хиткий — згадка за Гедиминового посла кн. Василя минського під р. 1326.

Про Київ д. Л. висловляєть ся так, нїби він від р. 1202 і до татарського находу належав до галицько-волинських князїв, віддїлив ся від Волинї „за ближших наступників Данила“ (с. 206—7), а після Батиєвого находу Київською землею, як і давнїйше, правили руські князї, за ханськими ярликами (с. 183). За відповіддю й поправками відсилаю читача до IV і VI глав своєї книжки про Київ; тут тільки зауважу, що д. Л. нещасливо полємізує (с. 183) з Стадницким, не зрозумївши добре анї его слів, анї текста лїтописи, де натякаєть ся, що давнїйше Литва платила дань князям руським, а Ольгерд підбив сю Русь собі, як то й Стадницький толкує.

На с. 349 д. Л. висловляє здогад, що разом з Болоховцями виступав галицький Звяголь, а не той що на Случи; але з текста Іпат. л. (с. 555—6) зовсїм ясно, що се Звягель на Случи (в сусїдстві Корця — там мало зійти ся з Данилом військо Миндовга); на с. 349 д. Л. каже: „на вільній териториї Понизя були теж иньші колонії — Возвягляне, Сѣмоць, Потетеревє...“ — се хіба лише lapsus linguae (Потетеревє на Понизю).

Щоб не протягати своїх уваг, закінчимо ще парою заміток про Подїлє. На с. 360 д. Л. говорить, що „Казимир р. 1349 заволодїв лїтописним Понизем“ і далї — „разом з Понизем, що було західною окраїною Подїльської з. (на схід від р. Стрипи... до Серета), прилучив до Польщи Казимир також иньші окраїнні волости західнього Подїля — Теребовль і Стїнку“. Передо всїм Понизєм звано Поднїстровє не тілько до Серета, як то видко з Іпат. л. (с. 525), де Бакота виступає на Понизї,

---

[1]) Напр. с. 71 (подїл Дреговичів на землї — князївства Пинське і Туровське в XI в.), 84 (Товтивил), 96 (Ізяслав), 272 (idem), 317 (р. 1383, пор. с. 374), 324 (Стожок — не належить до найдавнїйших осад, бо відомий з кінцем XIII в.) і т. и.

і тим підтверджуеть ся звичайний погляд на нього, як на цїлу південно-східню окраїну Галичини, значить до Калюса (Іпат. с. 527). Про завоєванне сього всього краю Казимиром ми не маємо найменьших дат; є тільки вказівка про Теребовль і Стїнку в наданню Спитку з р. 1395. Стїнка нам не відома (Стїнка в Злочївськім, вказана в Archiwum Sanguszków і прийнята д. Л., ледви чи підійде сюди задалеко на схід; д. Л. говорить ще, що Szczenca згадуєть ся в умові з р. 1366, але се мабуть lapsus calami), зістаєть ся Теребовль — він з своїм повітом пізнїйше займав посередню ролю між Галичиною і Поділєм і звичайно зачисляв ся до першої; з того можна вивести, що подільські аннекси Казимира не включали ся в границї пізнїйшої Подїльської землї.

На с. 377 проф. Леонтович полємізує з „недавно висловленою доволї сьміливою гіпотезою" — висловленою у д. Любовського гадкою, що Поділє дано було Спитку як земля литовська, а не польська, -- звучи її „історичною фата-морґана". Проф. Леонтович, звісно, може згожуватись з тим поглядом чи нї, але зауважу, що він не так недавнїй, бо висловив єго ще Каро (Geschichte Polens III p. 202—3), а прийняли окрім Смольки, про якого згадує д. Л., ще В.-Буданов (Населеніе с. 80), Барбашов (Витовтъ с. 147). Думка ся й не так абсурдна (див. Барское староство с. 22) і Ягайло не потрібував бути доконче ідіотом, як висловляєть ся др. Ан. Левицкий, а на його покликуеть ся проф. Леонтович, щоб дати Спитку Поділє, як землю литовську, бо певне що в руках Спитка була вона безпечнїйшою, як у Витовта. Алє доволї про се.

Переходячи до працї д. Любовського, зауважимо, що історії сформовання Русько-Литовської держави дано тут далеко меньше місця („Очерк" I, ст. 23 - 60); автор перевіряє виводи лїтератури джерелами і на сих будує свій огляд, тож і недокладностей тут ми не знаходимо. Можна зауважити хіба, що, оповідаючи про боротьбу за Волинь в р. 1370--82, він проминає похід Людовика 1377 р., через що й не даєть ся читачеви докладного розуміння тієї справи (с. 39), так само в оповіданню Поділє проминено боротьбу р. 1433—1443 і говорить ся лише про дипломатичні суперечки (с. 59—60). На с. 48 lapsus linguae про прилученнє до Литви т. зв. верховських князївств: виходить, нїби прилучено було їх за Ольгерда, тим часом як на с. 48 і далї докладно означено часи їх прилучення.

За історию галицько-волинської спадщини (с. 39) д. Любавський дістав нотацию від проф. Леонтовича (Очерки с. 218, 226); закинути треба справдї катеґоричний тон в справах гіпотетичних, суперечних. Ще одна увага — в новійших розправах про польско-литовську боротьбу XIV в., де іде мова про трактат 1366 р., покликують ся, за Філевичом, на зміст її, поданий в „Скарбцї" Даниловича (N. 432), тим часом як

є й текст її in extenso, виданий д. Чучиньским в Kwartalnik'y historyczn'ім (1890, III) — на се було вказано вже в моїй книжці про Київщину (с. 48).

Годить ся зауважити, що обидва дослїдники згоджують ся в своїх поглядах на процес сформовання в. кн. Литовського — обоє підкреслюють його добровільний характер. Се, звісно, не новина — такий погляд стрічаємо й у попередніх дослїдників. Особливо на се кладе натиск проф. Леонтович: „піддаваннє їх власти литовських князїв творило ся не підбиваннєм, а „приязнею“, з усього видно — при помочи самої ж людности, що бачила в литовських вождях оборонців (принаймнї в перших часах, до зближення Литви з Польщею) спокійного розвою її внутрішнього життя“ (Очерки с. 30, Областное дѣл. с. 27, Къ вопросу с. 377 8). Тут проф. Леонтович розтягає те, що ми бачимо на Поділлю на иньші землї. Нїчого не можна сказати прінципіяльно против такого погляду, безперечно — в Литві була атракцийна сила для руських земель, тільки в переведенню сього погляда треба ухилятись від натягань і виставляння гіпотез в формі фактів — такий характер одначе мають виводи про добровільне прилученнє Пиньщини (с. 23, пор. 123), Берестейщини (с. 123, пор. с. 23),[1]) по части й Брянщини. Жалувати треба також, що нїхто не застановив ся над питаннєм, в чому та атракцийна сила полягала, а при тім не зауважив на факти громадського руху проти князїв в XIII в. Д. Любавський, правда, в недавній рецензиї на працю Каманїна (Ж. М. Н. П. 1895, VII, с. 229) заявив, що він не признає такого факту, але замовчати, хоч би не згоджуючись, в студиях над утвореннєм Литовської держави його не годилось.

III.

Огляд формовання в. кн. Литовського — взагалї слабша сторона працї проф. Леонтовича. В своїх студиях над князївствами, з яких складали ся землї в період литовський, він перевіряє старраннїйше лїтературу джерелами, тож і недокладности стають далеко рідшими. Він властиво, як сказано, має вислїдити князївства удїльні в в. кн. Литовськім і в кождій землї зазначає такі князївства. При тім означає він походженнє кождої князївської фамілїї, її маєтности й їх долю в XIV—XVI в. Ґенеалоґічні питання заводять його часом далеко, так що являють ся

---

[1]) Спочатку д Л-ч за Андріяшовим висловляє здогад, що Берестейщину прилучено без боротьби з людностю, на с. 123 операючись на се, вже нїби на факт, д. Л. припускає такі ж відносини до завоєвання литовського у людности полїської; текст Стрийковського, на який покликуєть ся тут автор, не помагає нїчого.

значні екскурси, які доволї слабо звязані з властивою задачою працї; такими екскурсами багата особливо глава про Волинь (с. 259 — Чорторийські, 274 — Корецькі, 333 — Збаражські і ин.); проф. Леонтович виправдує ся з сього закиду в своїй другій працї (Сосл. тип) тим, що князївства ріжнились відповідно до ґенеалоґії своїх князїв: не однакове становище й права займали Гедиминовичи і литовські князї не з Гедиминового дому, давні князї руські й еміґранти московські; се він обіцяє вияснити в дальшім, а поки зістаєть ся непевність, щоб удалось князїв на такі ґенеалоґічно-правні катеґориї подїлити, коли початок багатьох родів непевний або цїлком не відомий.

Головними провідниками д. Л. в справах ґенеалоґічних і династичних були працї Вольфа і Бонецкого. Ряд поправок до єго виводів в сїй сфері дав д. Любавський в своїй рецензиї (Къ вопросу), теж не будемо на їх спинятись. Він справедливо вказав на те, що д. Леонтович не відріжняє властивих князївств від маєтностей і навіть від держав, які князям давали ся на однаких правах з не-князями, а також на те, що, багато трактуючи про характер удїльний тієї чи иньшої волости, він не означає докладно, які власне ознаки характеризують княжий удїл і відріжняють від панських і боярських „вітчин" і „вислуг". Проф. Леонтович відповів на се, що се не входило в задачу сього тому, що воно прийде далї, але такі вирази як: такі то князї згадують ся „власне в значінню удїльних князїв" (с. 91), „удїльне значіннє такого то удїлу відновлюєть ся" (с. 76), потрібують дїйсно вияснення, що таке власне „удїльний князь", „удїльне князївство", і екскурси в сферу князївських прав і ознак, що не раз подибуємо (напр. с. 65 –6, 90, 129, 134—5 і т. и.) вказують, що й сам автор потребу такого вияснення відчував не раз в своїй працї, хоч може й не досить виразно. Що до ознак, якими в вище згаданих екскурсах характеризує д. Леонтович удїльних князїв (титул „з ласки божої", істнованнє прибічної ради і урядників, роздаваннє привилеїв, суд над місцевою людностю і т. и.), то їх взяв під розвагу д. Любавський в своїй рецензиї (с. 380—6) і признає, що вони не становлять типових ознак удїльного князя і не відріжняють його від иньших груп властителїв в. князївства. Проф. Леонтович відповів на се, що „еволюциєю шляхетських libertates et jura більші пани — властителї підняли ся самі до „господарів", стали на рівнї з князями, що не втратили одначе тим жадного з своїх прав" (Сословний тип с. 19). В сїй розвідцї він одначе не вияснює типових ознак „удїльних князїв", як і взагалї не спиняєть ся над ріжними ґрупами властительської верстви.

Тут до речи буде згадати про один документ, що уживає проф. Леонтович в своїх характеристиках удїльних князїв (с. 232 –3) — розумію

фундаційну грамоту Любарта 1322 р. (видану в Архиві Ю.-Зап. Россиї ч. I т. I, N 46 і VI N 1) акт, що мав би дуже важне історичне значіннє, як би був певний що до автентичности. Одначе автентичним признати його неможливо: досї він зістаєть ся одиноким актом Любартового князювання на Волинї до 1340 р., тим часом як иньші джерела нічим не дають про те знати; при тім самий текст його вказує на пізнїйший час: мова значно пізнїйша (особливо від слів: паки же снаднейшого ради отправованя хвалы божое); епископ луцький зветь ся луцьким і острожським — титул пізнїйший; означення власти і прав епископських, що пригадують „Устав Володимира", виразно сьвідчить, що грамота укладалась не в княжих, а в церковних сферах; думаю навіть, що й докладне означеннє меж маєтностий вказує вже на пізнїйші суперечки грунтові. Нарештї, дата недокладна: 6830 р. не був семим індиктом.

І ще увага. Королеву Бону д. Леонтович трактує, як одну з остатнїх заступниць удїльного устрою. Я не буду говорити тут за її становище в в. кн. Литовськім, бож д. Л. ще має далї вияснити становище удїльного князя, а скажу про маєтности подільскі, бо д. Л. називає її „останнїм відгомоном удїльної системи на Подїлю" (с. 393), уважаючи на її Барську державу. Мушу зауважити, що Барська держава кор. Бони не стоїть в жаднім звязку з давною удїльною системою, що Бона володїла Барщиною в записї суми (як до неї Одровонжи) і права її комбінують ся з прав державця з деякими специяльними правами, удїленими по аналоґії з старостами подільськими — розумію право роздачи земель з записею певних сум (див. Барское староство с. 287, 291); становище кор. Бони в Барщинї треба об'ясняти на ґрунтї польського державного права, як воно прикладало ся до Поділя.

Щоб покінчити з „Очерками" проф. Леонтовича (по деяким специяльним питанням ми ще до неї звернемо ся) треба звернути увагу ще на деякі технїчні її недостачі (по части занотував їх вже д. Любавський в своїй рецензиї). Такими з'являють ся екскурси, часом полємічного характера, що хоч і звязані з темою, але властиво мали б увійти в другі відділи працї, напр с. 188 — питаннє про адмінїстративну єдність Київської землї, с. 313 — теж про Волинську землю — що належить вже до адмінїстративного подїлу в. кн. Литовського, якого в сїй працї д. Леонтович властиво не трактує, або с. 210 — про умову Любарта з Казимиром. Далї, незручний спосіб цитовання; замість безпосередньої цитати на джерело, знаходимо вказівки на ту чи иньшу моноґрафію, що сама по собі в тїй справі нїчого не дає, часом застаріла; припадкові цитати на книжку, де те чи иньше питаннє зачіпаєть ся лише по дорозї, замість більш специяльних оброблень — як напр. на підтверженнє того, що

Клецк був одним з головних центрів Дреговицької землї XI—XII в. цитуєть ся Starożytna Polska (с. 145), а в справі відділення Волинського князївства в к. XI в. — Філевич (с. 205) і т. п. Такий брак вибору в відповідних джерелах заводить часом до недокладностий, які напр. на с. 122 читаємо, що „литовські традициї кладуть на 1160 р.“ нахід Скирмунта на Полїсє (цитовано Балїнського), тим часом як в „литовській традициї“ (Лїтопись вид. Нарбутом) похід сей не датовано.

Бібліоґрафічні вказівки займають багато місця в працї проф. Леонтовича, подекуди дає він і більші реєстри бібліоґрафічні, але тим цїлковитої повноти бібліоґрафічної не доходить, хоч подає й багато зайвого (на сей закид — про зайве — з боку д. Любавського проф. Леонтович дуже образив ся — Сословный типъ с. 14, але він правдивий). Д. Л. не скористав з деяких новійших моноґрафій, які безпосередно належать до трактованих у нього питань — напр. Любичский синодик уживає він в давнїм обробленню замість нового (л. Зотова), не знайшли ми в нього розвідок д. Лінниченка, що вийшли ще до виходу „Очерків“ (про лїтературу галицької історії, про боярську власність), розвідки Іванова про Волинь XIV в. Нерозбірне покликуваннє на меньш відповідні працї наводять на гадку, що й лїтература, яку д. Л. вичисляє в бібліографічних своїх реєстрах, не простудиєвана ним, і то часом працї важні, а то тим більше шкода, що власне проф. Леонтович головну вагу кладе в своїй працї на студиєваннє лїтератури й іронїзує над д. Любавським (с. 218—9), не зовсїм справедливо за брак такого студиєвання.

З рештою зводна робота, яку замислив д. Леонтович, була б при сучаснім становищі науки дуже користною. Для того ж щоб стала вона такою, було б дуже пожаданим, аби автор переглянув її; особливо того вимагають части, що належать до процесу сформовання в. князївства. Відомости про княжі волости, зібрані старанно, заладжують незадоволену потребу такого огляда. Для княжих ґенеалоґій дає новий материял нова праця І. Вольфа, що могла б бути ужита при такім переробленню, тепер же ґенеалоґічні студиї д. Л. не мають характера останнього слова науки.

IV.

Заговоривши про працю д. Вольфа, скажемо кілька слів про неї. Як сказано було вже, се є як би продовженнє його попередньої працї — Ród Gedymina (1888), де він оглянув ґенеалоґії Гедиминових потомків. Нова праця розширює границї студий — обіймає всї князївські роди в. кн Литовського. На вступі автор дає коротку замітку про титул княжий (р. XIX—XXI), де повстає проти погляда (висловленого Барто-

шевичом) про ріжницю між титулом княжа і князь (по польску xiąże і kniaź), та що князь означало взагалї родовиту особу, великого пана, і ставить тезу, що князями були лише потомки династий. Автор подїляє отже відповідно тому князївські роди в. кн. Литовського на кілька ґруп (князї литовського роду: потомки литовських колишнїх, що панували там — аж до к. XIII в., і князї з роду Гедимина, князї рускі — з династиї полоцької, смоленської, чернигівської, туровської; князї прихожі — з Московщини (династиї сї властиво належать до одного роду з руськими династиями в кн. Литовського) й татарських родів; по дорозї висловляє автор гадку, що всї княжі родини Рюриковичів (лїпше б їх назвати родом Володимира Св.) ледви чи можуть виходити від одного предка, а мали своїми предками також його родичів-свояків, що прийшли з ним; не чіпаючи тут самого Рюрика, треба зауважити, що ми між княжими родами руськими абсолютно не знаходимо слїдів яких иньших династий крім рода Ігоря — Сьвятослава — Володимира, так що той здогад зайвий.

По тому йде огляд княжих родів в. кн. Литовського уложений в порядку альфабетнім — часть перша працї (с. 1—632); часть друга, значно меньша (с. 635—698) містить в собі огляд татарських — нехрещених родів (с. 635 646), далї замітку про князів осад на волоськім праві (с. 647—8), огляд родин, що несправедливо уважають ся княжими (псевдо-князїв, як каже автор, - с. 649—688) і нарештї поправки й додатки. Короткі замітки про татарських виходцїв та про волоські осади не мають цікавости — автор для першої користав з Мулїнского й Ярошевича, для другої — з розправи А. Стадницького. Тим часом міг би автор докладнїйші відомости про осади волоські знайти в книжцї Линниченка про Галичину, а про татарську колонїзацию була нераз мова в новійших працях про Витовта і про литовські події з к. XIV і початку XV в.; автор ледви чи обійшов ся б тодї такою доґматичною згадкою, що „Витовт з походу на Дін, вчиненого р. 1397, спровадив багато Татар на Литву, дав їм ґрунти в воєводстві Троцькім на р. Вацї“ і т. д., бо справа колонїзациї татарської далеко не представляєть ся так просто (див. Барское староство с. 28).

У вступній замітцї до „псевдо-князїв“, автор вертаєть ся до поставленого вже вище загального питання про початок князївських родів і висловляєть ся так: „з подробиць, поданих в II-ій частинї, переконуємось, що всї дїйсні князї, принаймнї до другої половини XVI в., все титулували ся князями, нїколи не упускаючи того титулу; натуральним виводом з того буде, що всї, хто в згаданім періодї виступає без титулу князївського, князями не були.“ На думку автора лише з кінцем

XVI в. почали укладати ся фальшиві виводи від княжих родин ріжних ґенеальоґій, хоч, з другого боку, він уважає Люблинську унїю моментом, коли князївський титул тратить багато в своїм значінню, під впливом ідеї шляхетської рівности, а значнїйші роди зміняли від сього часу свій титул на княжа.

Такий рішучий вивід автора про початок княжих родів міг бути грунтовним в такім разї, колиб всї роди, що уважає він за дїйсно князївські, можна було б вивести напевно від династий; тим часом у автора самого лишаєть ся ґрупа князїв невідомого початку — таких родів рахує він звиш тридцяти (p. XXIV—V). Але звертаючись і до тих родів, що автор зґрупував в вище зазначені ґрупи, й тут знаходимо деякі непевні. Візьмем наприклад князїв Чарторийських; у автора стоять вони (p. XXII) в ґрупі Гедиминовичів, як потомки Константина Ольгердовича. Звертаючись до ґенеальоґії їх, бачимо, що автор основуєть ся на відомости московської ґенеальоґічної статї XVI в. „Начало государей Литовскихъ“ (Полное собр. лѣтоп. VII с. 253); автор зауважає при тім, „чи батько їх (князїв Чарторийських з 1440 р.), цїлком незнаний князь Василь (за якого каже те „Начало“), що міг пробувати в Чарторийську на Волинї, і князь Василь, син Константина Ольгердовича, — одна особа, на то нема сучасних відомостий, але то правдоподібно“ (с. 18). Отже, як бачимо, сам автор уважає приналежність Чарторийських до Гедиминового рода лише правдоподібним, а не певним; иньші дослїдники зовсїм не признавали тих претензий Чарторийських справедливими (дивись про се ширше у Леонтовича Очерки с. 259 і далї). Таких родів, що за їх початок лише можна з певною правдоподібностю догадуватись, знайдеть ся й більше, а при істнованню цїлих ґруп таких непевних і цїлком не звісних, чи можна напевно сказати, що всї князї в. кн. Литовського були потомками династий, і що несправедливе уживаннє княжих титулів з'являєть ся з кінцем XVI в.?

Безперечно, праця д. Вольфа багато зробить для прояснення ґенеальоґічних питань в. кн. Литовського, що знову мають не послїдне значіннє для рішення декотрих питань державного й суспільного устрою тієї держави. Автор зібрав не лише друкований материял, але користав також і з рукописних джерел, і праця його представляє багатий звод документальних дат. Треба одначе зауважити, що міг би він той багатий материял де в чім трохи лїпше, що до укладу своєї працї, ужити. Так автор звичайно не робить витягів з своїх джерел, не тільки друкованих, але й невиданих, і то позбавляє читача можливости самому оцїнити важність того чи иньшого доводу. Иногдї знову автор сам безпосередно на перше джерело не покликуєть ся, а вказує на посередні джерела або

ту чи иньшу працю; як се утрудняє контролю, легко зрозуміти. При тім дуже лаконїчний спосіб викладу робить часом неясним мотивованнє автора і не дає можливости більш сьвідомо прийняти його виводи, розріжнити певне від можливого.

Возьмім наприклад ґенеалоґію кн. Друцьких. Читаємо, що про князїв Друцьких з XIII—XIV в. маємо лише уривкові відомости, ідуть звістки за Семена Друцького й Дмитра Друцького, цитата з Стрийковського; годилось вказати, що остання звістка приходить в русько-литовській лїтописї, звідки її взяв Стрийковський; автор зауважає: „обидва ті факти належать до непевних. Більш певне, що 1339 р. кн. Іван Друцький брав участь в походї Татар на Смоленськ." Тут не зазначено виразно ріжницю між першими — цїлком леґендарними звістками, й останнею — певною. Далї згадує ть ся між иньшою кн. Глїб Друцький або Брянський, цитата — Карамзин, а у Карамзина значить ся, що Друцьким названо того князя в доволї баламутній повісти, і се годилось би занотувати. Говорячи про рід Михайла Друцького, автор відсилає читача до ґенеалоґій уложених Химировим. В уступі про лїнію молодшу тотожність Митка Зубревицького з князем Дмитром Сокірою зістаєть ся доволї непевною, автор нічим її не доводить; взагалї висловляєть ся так маломовно, що треба добре передумати той уступ, аби зрозуміти, на чім полягає арґументация автора.

Я спинив ся на сїм прикладї, аби вказати, як спосіб представлення утрудняє легке орієнтовання для читача й користання з багатого материяла, зібраного автором. Правда, більш ясне і прозоре представленнє річи, вигіднїйше уложений науковий апарат значно побільшив би розмір сієї працї, але тяжка робота, вложена в неї, варта того. У всякім разї книжка д. Вольфа стає неминучим і дуже корисним підручником в справах, що дотикають ся княжих ґенеалоґій в. кн. Литовського. Було б дуже добре, коли б шановний автор проробив би подібну роботу тепер ще й над важнїйшими, видатнїйшими родами боярськими — панськими в. кн. Литовського.

V.

Комплекс князївств, з якого зложилась держава русько-литовська, уклав ся з часом в схему її адмінїстративної системи. Адмінїстративному подїлу в. князївства присьвячує другу частину своєї працї д. Любавський — „очерк" II: Орґани загально-адмінїстративні в провінциї й їх урядові округи (с. 63—296). Особливий натиск кладе він на консерватизм державного устрою в. князївства (обясняючи його „браком у литовського уряду ориґінальних творчих змагань в орґанїзацнї державній, що знову

залежало від певної слабости полїтичної, від нерозвиненого стану народа — володаря" — с. 61); головні дїльницї держави, „землї" утворили ся попереднїми подїлами: подїл центральних земель на землю Волинську і Троцьку виходив з диархиї Ольгерда і Кейстута, з подїлу на волости сих двох братів; руські землї заховали те уґруповане, яке подала їм їх історпя в період русько-литовський, так само як і земля Жмудська. Так само достерегає він слїдів подїлу на князївства в формованню меньших адмінїстративних округів, з яких складали ся землї. Нарештї слїдить за тими одиницями адмінїстративними — державними волостями і приватними маєтностями, з яких складали ся більші адмінїстративні округи.

Автор старанно зібрав історично-ґеоґрафічний материял з друкованих джерел і з давнїйших книг Литовської Метрики. Він фіксирує на сучасній мапі топоґрафічні назвиська і ґрупує їх в адмінїстративні комплекси XV—XVI в., вказуючи здебільшого їх границї. Результатом сих студий є докладна історична карта в. кн. Литовського з кінця XV і початку XVI в., де означено границї земель і велике число осад. Таким чином ся частина працї представляє собою старанну працю по історичній ґеоґрафії в. кн. Литовського, якої досї цїлковито бракувало. На мою думку вона становить найлїпше оброблену й найцїннїйшу частину працї. Вона б ще виграла, коли б автор видїлив її в осібну розправу, обробив би її як студию історично-ґеоґрафічно, а не в служебній ролї для історні адмінїстрациї, при чім означує часом лише деякі осади того чи иньшого округа, як би докладнїйше застановив ся над границями повітів (що він тепер не всюди робить, і на мапі своїй, на жаль, не означив границь меньших округів, тільки землї), а також і надав її иньші рами хронолоґічні: обмежати студиї першою чвертию XV в. нема жадної причини, і виданнє першого статута, становлячи собою епоху в історії права, в історичній ґеоґрафії, в подїлї в. князївства нїякої границї не становить; тим часом — користаннє з материялу пізнїйшого (XVI в.) вияснило б неодну неясну справу в сїй сфері (як і сам автор часом звертаєть ся до пізнїйших жерел для пояснення попередього).

Брак дат для означення адмінїстративних округів дає себе часто відчувати в розправі д. Л. За браком иньших, часом доводом належности виступає порученнє воєводі чи старостї в справі, що належить до територні тієї волости, посередництво воєводи в якійсь справі чи проханню і т. и. А що не доведено, щоб того не міг робити воєвода чи староста в повітї, що не підлягав йому, то й на основі таких фактів можна ставляти лише гіпотези. Можна власне закинути автору, що він часом занадто катеґорично рішає такі питання, для яких має материял хіба до гіпотез — так напр. на с. 122 читаємо, що до Виленського повіта належав „судя

по всѣмъ признакамъ" Могилев, з иньшими волостями, уважаючи на ґеоґрафічне положеннє й деякі побутові ознаки що належали давнїйше до Витебської землї; низше читаємо що арґументом належности до Витебска для Могилева є тільки збір яловщини, що істнував і тут і там, щож до Виленського повіта, то показуєть ся низше (с. 125) — брак безпосередних вказівок про належність Могилева до Виленського повіта, а одинокий факт — Могилевцї косили сїно в Борисові, що належав до Вильна. На с. 136 до князївства Мстиславського зачислено катеґорично напр. Хотимль, низше показуєть ся, що арґумент до того — тільки ґеоґрафічне положеннє між Мглином і Мстиславом, а ще низше (с. 137) — що се ґеоґрафічне положеннє не перешкодило Хотимлю на початку XVI в. уложитись осібну від Мглина і Мстислава волость, значить могло і ранїйше.

Раз автор показав необережність в катеґоричних виводах, для читача стають вже непевними ті уступи, де він твердить про належність того чи иньшого повіта чи осади, не наводячи текста, а лише покликуючись на той чи сей лист актової книги Литовської Метрики, що на жаль — трапляєть ся (див. напр. с. 181 цїлий реєстр „найбільш характерних" дат про Берестейський повіт: за браком текстів, при одних цитатах на Л. Метрику, ся характерність пропадає цїлком).

Признаючи, що в основі адмінїстративного подїлу руських земель в. кн. Литовського лежали полїтичні орґанїзми до-литовських часів, д. Любавський доводить, що адмінїстративний подїл в. князївства здебільшого (виключаючи Сїверщину) не знищив полїтичної єдности сих давних орґанїзмів — місце великого, старшого князя зайняв урядник головного міста, що виконував певні функциї на цїлім просторі землї (с. 211, 235). Сей погляд, специяльно що до Київщини й Волинї, став objectum litis між дд. Леонтовичом і Любавським (Очерк і Сословний тип д. Леонтовича, „Къ вопросу" д. Любавського). Проф. Леонтович пішов тут за висловленим вже ранїйше поглядом проф. Антоновича, що з кінцем удїльного устрою в Київщинї знищено й адмінїстративну єдність її (Монографії с. 246); функциї київського воєводи й луцького старости на всїй териториї землї зводить він до виконування ad hoc урядових розказів (Очерки с. 191, 315, Сословний тип с. 10—11, відповідь Любавського К вопросу с. 392—3); арґументация д. Любавського справдї доволї слаба (на жаль ще й покликуєть ся він в так не яснїй справі на документи не друковані, не роблячи витягів — с. 236), особливо що до Волини; треба більше материялу для вияснення.

Зіставляючи одначе in suspenso адмінїстративну єдність земель на цїлім просторі їх територий, треба признати, що кожда майже земля заховувала багато такого, що вязало її в одну цїлість — такими були, поза властию центрального урядника, напр. специяльне, монопольне право

бояр на держанне місцевих волостей, загальні правні норми, певна старина, властива специяльно кожній землї. Така особність земель, специяльні відміни їх полїтичного устрою і непорушне їх захованнє, забезпечене обітницями центрального уряду („старини не рухаєм, новини не уводим" — головний принцип литовського уряду) дає певне право звати устрій в. кн. Литовського федеративним, як се робить д. Любавський (с. 26, 61—2). Проти сього терміну виступив проф. Леонтович (Очерки с. 119), але арґументацию свою відкладає він на далї; головний довід, який тепер він виставляє — що істнованнє специяльних конституций в поодиноких землях в. кн. Литовського було результатом надання („пожалованія"). Підождемо докладнїйшої арґументациї.

VI.

Друга точка, де д. Любовський виступив против давнїйше вислоклених поглядів — се значіннє ріжних терминів, які прикладали ся до адмінїстративних округів і їх урядників в в. князївстві. Проф. Антонович і Бершадський були того погляду, що урядники ріжних катеґорий (воєводи, старости, намісники) не ріжнилось кругом своїх компетенций. Д. Любавський задивляєть ся на справу инакше, він розріжняє компетенциї воєвод і старост від компетенций иньших урядників (намісників, державцїв etc.). Вияснению історії адмінїстративних терминів і їх значіння присвячені перші глави другої частини, вияснепнє компетенций тих урядників — подаєть ся в третій і четвертій.

Д. Любавський зібрав багатий арсенал доводів на доказ того, що термини волость, держава, повіт не мали технїчного, сталого значіння; повіт так і зістав ся при тім значінню. Що до „волости" і „держави", то перше з часом мало прикладатись до громад підданських, держава — до округів намісників-державцїв; се останнє одначе доволї неясним зостаєть ся у автора. Що до назв урядників, то зібраний автором документальний материял показує, що термінолоґія міняла ся з часом, і то без перемін в функциях — давні термини намісника й тивуна з часом з дебільшого заміняють назвами — державця і старости, що переважають в XVI в.; одні й тіж урядники часом називають ся державцею часом старостою, „державця" ж окрім специяльного термина для тих намісників, що не мали титула старости, взагалї означав всякого урядника, що держав певний округ.

„Таким чином, закінчує автор, запровадженнє нових назв — „староста", „воєвода" і „державця" було викликано потребою — відріжнити особливими назвами ріжних що до компетенциї власти й великости своїх

округів великокняжих урядників“ (с. 70). Але сей пункт не виясений в єго й викликає багато непевностей — як ми бачимо, що в протягу якогось часу promiscue прикладають ся до певного урядника титули намісника й державцї, то коли нарештї термін державцї бере перевагу — чи означає се розширеннє компетенций? Так само — коли назва намісника = державцї замінюєсь назвою старости або воєводи? Ледви; се не відповідає й консервативній тенденциї в. князївства, не погоджу-єть ся й з тим ваганнєм в терміноло́ґії, з тим що терміни сї (державцї, старости) привязані до певного часу, коли витїсняють попереднї — та й не від разу. Очевидно, круг компетенций зіставав ся той самий, чи сього року урядника названо в в. князївськім листї старостою, другого року державцею, а третього року старостою. Здаєть ся, що й вище наведені слова д. Любавського мають таке значіннє — що певні ріжницї компетенций істнували і були з часом відріжнені тільки тією терміноло-ґією, а далї ми дійсно читаємо, що „ся переміна назви (в старостів) не звязана була з перемінами в їх урядовому значінню, переміни йшли позатим і незалежно від того переіменовання“ (с. 291). Теж саме ми читаємо й про воєвод (с. 292), напр.: що до головних намісників земель Київської, Полоцької й Витебської ідея польського воєводи лише зміцнила й уформовала те значіннє, яке й без того перейшло до їх, спадщиною від удїльних князїв“. Але може нарештї сї ріжницї компетенций визначили ся в ріжницї терміноло́ґії, так що від неї виходячи, ми можемо класифікувати намісництва й держави що до компетенций? Теж ледви, бо такої консеквенциї в державній системі литовській не примітно, процес переіменовання тягнув ся сотки лїт, і нові воєводства і староства з'являють ся одно по одному з першої половини XV до другої XVI в.

Справа представляєть ся так, що загальний, безхарактерний термін „намісника“ в XVI в. заміняєть ся подібним же терміном „державцї“, а поруч з тим поодинокі намісництва-держави для визначности дістають назви староств і воєводств, дістають з ріжних причин і без консеквенциї — бо в деяких такий титул був лише номінальним (сам автор підкреслює се що до Новгородського воєводи), в иньших землях воєводу заміняв староста (в Жмуди, як думає д. Любавський — і на Волинї), ролї старост і воєвод з'являлись не скрізь однаковими, хоч справдї здебільшого прикладались до намісництв-держав з більшими компетенциями. Коли так, то для виясненя адміністративної орґанізациї, очевидно, треба застановитись над кождим округом, кождою землею і постаратись виясинти компетенциї центральних урядників і відносини їх до місцевих (в тій же землї). Тим часом автор робить се тільки побіжно в другій части своєї працї, а далї подїляє компетенциї намісників-державцїв і старост-

воєвод і розглядає дїяльність кождої групи, так як би вже були зсумовані ознаки сїєї другої категориї і вияснене стале повтореннє типових ознак у всїх урядників сїєї категориї. Того одначе нема.

Є ще одна вада в способі оброблення сїєї теми: в части третїй („Склад громади в повітах намісників-державців і урядова дїяльність їх“) автор оглядає дїяльність намісників-державців в границях свого повіту, безпосередно єму підлеглого: орґанїзация й експлоатация господарства в. князївського, збір податків з людности селянської й служебної, орґанїзация й контроля селянського господарства; компетенциї військові й судові. А як і старости і воєводи в в. кн. Литовськім (виключаючи воєводу підляського) заразом мали повіти, що безпосередно їм підлягали, то в сїм огляді зібрано материял і про дїяльність старост і воєвод в районї свого повіту. Потім приходить IV частина — „урядова дїяльність і значіннє в областях воєвод і старост“, де знову повторяєть ся про їх дїяльність в повітах, при частих відсиланнях до попереднього (с. 766- 829). Далї (с. 852—878) йде мова про специяльні компетенциї воєводського й старостинського уряду, компетенциї що не обмежували ся безпосередно підвладними повітами, а розтягали ся й на повіти йньших намісників-державців, що сидїли в пригородах сїєї землї; такими компетенциями д. Любавський уважає: старости-воєводи мали військову власть над цїлою землею, збираючи на „пописи“ всю обовязану до служби людність з повітів і більших маєтностий, що не входили в склад повітів; вони брали участь в орґанїзациї служебної (шляхетської) верстви — себ то в роздачах маєтностей; вони мали юрисдикцию по за своїми повітами: до них могла звертати ся повітова людність, минаючи своїх намісників-державцїв, їх же юрисдикциї підлягали князї й пани, на яких не розтягала ся юрисдикция намісників-державцїв.

На жаль, материял, зібраний для сїєї справи дуже бідний, що часом лише натякає на ті функциї, не даючи виразного сьвідоцтва. Тож і компетенциї воєвод-старост за границями свого повіта (виключаючи контролї „пописів“) представляють ся неясно. Я згадував вже, що проф. Леонтович вертаєть ся до старого погляда на воєвод-старост, що вони не мали нїяких компетенций за границями своїх повітів, зводячи наведені д. Любовським факти до поручень ad hoc і кладучи натиск на безпосередну підвладність зарівно намісників-державцїв, як і воєвод-старост, в. князю, на брак посередних інстанций і на необовязковий характер юрисдикциї воєвод-старост для князїв і панів (Очерки с. 190, Сословный типъ с. 10).

VII.

В другу частину своєї праці д. Любавський ввів огляд тих груп і верств, з яких складалась людність повітів, і їх правного становища. На жаль се зробив він епізодично, для обяснення відповідних функций місцевої адміністрациї — з поводу їх господарської діяльности автор застановляєть ся (с. 315—358) над селянством, ґрупами з яких воно складалось і обовязки, що на їх тяжили; з поводу роздавання урядниками селянських ґрунтів іде мова про права селян на землю, про отчичів і похожих людей і про процес привязання селян до ґрунтів (с. 373—412); ще далї — про селянських урядників, форми володіння землею у селян і відбуваннє обовязків селянських (с. 424—474); коротенько сказавши про міщаньство (с. 495 - 501), автор ширше застановляєть ся над шляхетством, його володіннєм землею і службою (с. 534—624). Сї екскурси таким чином в сумі займають значну частину книжки; занадто просторі для звичайних пояснень адміністративного устрою, вони з далеко більшою користию могли б бути виділені в осібну цїлість і так оброблені. Коли сторінки, присьвячені історичній ґеоґрафії і провінцияльній адміністрациї в. князївства, були цїлковитою новиною, бо сї предмети нї разу ще не були детально оброблені, то в справах громадського укладу Русько-литовської держави маємо вже серию праць. Заслугою автора є в усякім разї зібраннє нового матерనялу до сих питань, але не досить його було посортовати і до підтверження своїх тез навести пару текстів: справа при своїм сучаснім становищі в науцї вимагає глибшого студиєвання. Тим часом автор власне, полємізуючи з попередними дослїдниками, будуючи власні виводи, робить се дешевим коштом, оперуючи невеликим числом текстів, і то не все обережно. Наведу деякі приклади, щоб се не здалось голословним — так на с. 346 знаходимо доволї неясну і недоведену фактами арґументацию в полемицї з проф. Бершадським про великість служебних грунтів — стрічаємо тут голословне заявленнє, що сї грунти не були результатом надань за для служби, й доводи, які мусїли б оператись на факти, що слуги не вчислялись в загальне число вояків, виставлених з маєтностей, чого ми не знаходимо. На с. 375 автор каже, що de jure селяне-отчичі господарські (в. князївські) не мали права кидати своїх вітчин; низше (с. 376) читаємо, що вони могли се робити, передавши заступнику службу — значить щось иньше.

На с. 406 сказано, що претенсиї до селянина не дотикались єго землї, і наведено текст про поданнє „землї татиної“, властитель якої з родиною відданий в неволю: що неясно, яким чином ся земля спала на государя (може ще акурат він був ушкодженою стороною), то воно властиво само нїчого й не доводить. Говорячи на с. 461 про нерівність

„жеребів“ селянських, автор наводить „жереб“, де сидить 25 конюхів — приклад не щасливо вибраний, бо в конюхів могло хлїборобство й другорядне значіннє мати. На с. 618 читаємо, що в. князь касував записи своїх бояр і земян, коли вони кому иньшому (з панів) обовязувались з своїх маєтностей служити, а на с. 623 читаємо, що вони, вступаючи на службу панам, „не кидали своїх маєтностей під в. князем, стаючи підданними, обовязаними військовою службою для двох володарів.“ Але особливо виразний приклад необережних виводів стрічаємо на с. 531—2, де автор виводить козаків Дніпрових (в Черкащинї) з зрущеного татарського ядра, через примішку Русинів -- слуг; з назвища бурсників (назвища наведеного, але не обясненого на с. 548) виводить, що козаки служили з землї; на довід своєї гадки що до татарського роду наводить неруські імена козаків (між такими неруськими опинивсь і якийсь бідачисько Мандрика!) і зачисляє заєдно в Татари й князя Дмитра 1506 р. Належить додати, що близше познаємившись з історнєю козацтва (в рецензиї на працю Каманина, Журнал Мин. Нар. Просв. 1895, VII), д. Любавський вже не згадує за свою гіпотезу.

Складу громади присвятив і д. Леонтович, як згадано, свою розправу: „Сословный типъ“ etc. Признаючи, що з початку суспільний устрій Русько-литовської держави не знав розграничення станів і признаючи таке розграниченнє результатом впливу польського устрою, д. Л. головне значіннє надає рецепциї нїмецького права, що виключило з загальноземського устрою громади міські; що до селянства і шляхти, то їх сформованнє в дві цїлком відріжнені групи признає він результатом пересаженого шляхетськими привилеями польського устрою, а як на наслїдки того розкладу землї на стани, звертає увагу на упадок земських загальних віч і заміну їх шляхетськими сеймами і на процес заникання удїльних князів в шляхетській верстві, що своїми правами переважила з часом давні права князївські. Як я вже зазначив, статя має загальний характер і може служити хіба вступом до властивих студий над складом громади в. кн. Литовського. Поки що занотуємо кілька недокладностей. Так в лїтературі про волоські осади (с. 378) автор проминає нову працю Лінниченка, головнїйшу для сієї справи. Як взятий з Польщи уряд, виступають воєводи подільські за Кориятовичів (с. 400), уряд, правдоподібно, ідентичний з галицькими воєводами XIV—XV в., цїлком незалежний від воєводства польського, безперечно місцевого початку; про них міг проф. Леонтович де що знайти в гл. IV „Барскаго староства“ сей уряд зістає не вияснениим і незрозумілим і в книзї д. Любавського — с. 192). На с. 2 читаємо, що князївські і панські двори, „списані з польських взірців, з'являють ся в Литві з к. XIV в.“ Господарські двори відомі нам з давнього періоду Руси (пригадаємо класичне оповіданнє про путивльський

двір Святослава під р. 1146 (Іпат. с. 237), тож чи не правдоподібнїйше, що такі дворн могли цїлковито з'явитись без впливу польського.[1])

Як видко з коротко поданого змісту останньої розправи д. Леонтовича, він надає рішуче значіннє польському впливу на р.-литовський громадський устрій. Се є погляд загально розповсюднений. Значіннє єго зменьшує д. Любавський; не застановляючись ширше над сією справою, він одначе в коротких замітках, де доторкуєть ся сього питання, більше значіннє надає еволюциї самих форм устрою р.-литовської держави; на с. 601 напр. він просто висловляєть ся, що „місцевий історичний процес в Руси литовській приготовував ті громадські („гражданскія") і державні відносини, на які накладав свої форми польський громадський устрій („гражданственность"). Звісно, ся справа може бути рішена тільки на основі глубшого студиєвання устрою земель давнього руського права (в. кн. Литовського, руських земель корони Польської і в. кн. Московського), при порівнянню з правом польським (ще так мало простудиєваним). Тепер можна робити поодинокі порівняння (так пробував і я вирізнити форми взяті з Польщи від форм тубильних в устрою України польської — гл. IV Барського староства), але всякі загальнїйші рішення сього питання поки що будуть мати лише більш меньш субєктивне значіннє.

VIII.

Аналоґічний характер має иньше питаннє — про литовський феодалїзм. Шукаючи принципів на яких засновано устрій громадський в. кн. Литовського до польських впливів, обясняли єго феодальними формами, що витекли з факта завоєвання руських земель Литвою. Такий погляд, висловлений Чацким і Ярошевичом, розвинений був потім проф. В. Б. Антоновичом і придбав собі широке розповсюдненнє, а д. Лінниченком був приложений в певній мірі і для обяснення деяких форм громадського устрою польської України. Новійшими часами все частійше одначе висловляєть ся иньший погляд, що не приймає такої революциї в суспільнім устрою руських земель. Вже небіжчик Ів. Новицький в своїй розправі про селянство українське виступив був рішучо супроти феодальної теориї

[1]) Мушу ще поправити одно непорозуміннє: говорячи про ріжні актові назви дрібних осад, д. Л. (с. 5) для слів: спілка, куток, хутір меж иньшого покликуєть й на мою книжку про Барське староство, але там сї слова приходять не з документів; є се сучасні вирази для об'яснення фактів документів, як міг д. Л. переконатись, заглянувши в цитовані документи, та й наведені вони не як документальні, а взяті часом в „" як слова характерні, з иньшої мови взяті.

і вказував на певний паралелїзм в еволюциї форм давнього руського устрою в в. князївствах Литовськім і Московськім (до сього можна придати ще третю ґрупу явищ — в руських землях корони Польської, див. Барское староство с. 163); на недавнїм археольоґічнїм з'їздї в Вильнї справа ся взята була під дебати, і п. Єфименкова боронила феодальну теорию, тим часом як д. Василевский доводив, що феодалїзму в тій формі, як його розуміють в німецькій науцї, в в. князївстві Литовськім не було (див. справозданнє в Журналї Мин. Нар. Просв, 1894, I с. 9).

В сериї розвідок про громадський устрій в. кн. Литовського питаннє се не могло не виринути. Найбільш рішучо забрав голос в сїй справі проф. Леонтович. Він виступив супроти „німецько-литовського" феодалїзму, не признаючи факта завоєвання в формованню в. кн. Литовського, налягаючи на добровільний характер піддавання руських земель литовським князям (Очерки с. 5, 20). На тій же точцї стоїть проф. Владимирський-Буданов в своїй першій розвідцї (Чтенія III с. 64), з тою ріжницею лише, що більш здержливо виступає проти теориї завоєвання: „Коли для України прийняти за певне оповіданнє лїтописей про походи Гедимина, то й тут сей факт не був поворотним моментом в історії державній і приватно-правній; литовські війська вернули ся до дому, а там і далї правили якийсь час свої князї;" власть в. князя що до удїлів княжих була часто номінальною, і в державне право земель руських сформованнє в. кн. Литовського не занесло нїяких основних перемін, а „на інститути приватного права, заховані в самих глубинах народного життя, заміна Рюриковичів Гедиминовичами не повинна була мати жадного впливу". „Обясненнє феодалїзма тут з факта завоєвання повинно бути признаним также несправедливим, як і таке ж обясненнє подібного явища в Західній Европі" (с. 65).

П. Ефименкова в своїй розвідцї про „Дворищне володїннє землею на Українї (Русская Мысль 1892, IV—V), як і в згаданім своїм рефераті на виленськім з'їздї, стоїть на становищі феодальної теориї, говорячи про „воєнну й феодальну Литву", де наслїдком воєнної орґанїзациї „власть державна, в особі в. князя, скорше і абсолютнїйше оголосила себе найвисшим власником землї, нїж то мало місце напр. в в. кн. Московськім" (IV с. 164). Посередне місце між сими поглядами займяв д. Любавський (с. 306—7); він думає, що „вже до литовського володїння повинна була виробитись і запроваджатись в життє по богатьох місцевостях західньої Руси ідея, що всї порожні землї й виголи в князївстві, що нікому не належать, — то князївські. Таким чином литовські князї що до сього лише переймали права руських князїв Рюриковичів і з черги передали їх великому князеви, що сполучив в своїх руках ко-

лишнї удїльні князївства". Виходячи з такого погляду, він відкидає теорию завоєвання для обяснення княжих прав на землю, але з другого боку не годить ся з проф. В.-Будановим, нїби запровадженнє литовської зверхности в землях руських не мало значіння в історнї володїння землею на Руси литовській, бо на його думку литовська окупация підняла престиж княжої власти, а з тим разом „мусїло рішучо виясниги ся й затвердити ся право князїв на всї не заняті землї й вигоди в границях князївств, — право, що до тих часів ледви чи скрізь по західнїй Руси досить повно зазначило ся й знаходило собі відповідне признаннє." Далї, литовські князї повинні були більш надавати ваги землї за для оживленої колонїзациї її селянською людністю. На останку прилучає ся д. Л. до думки проф. Антоновича, що потреба орґанїзациї воєнних сил викликала в широкім розмірі роздаваннє земель з обовязком військової служби. „Таким чином литовська окупация західньої Руси, як що не була жерелом зазначеного права (в. князя на землї), та все таки була обставиною чи причиною, що між иньшими вплнвала на його зміцненнє й вияснениє."

Що говорити за „завоєваннє" литовськими князями руських земель трудно, що здебільшого ми можемо собі представляти перехід сих земель під зверхність литовських князїв процесом повільним, опертим часом і на співчуттє людности, без значних пертурбаций, що могли би внести цїлковиту переміну в орґанїзацию громади, про те нема мови. Але се ще само одно не обясняє нам тих відносин, які ми можемо спостерегти на основі актів про земельну власність з XV, і найбільше — XVI в.

Аналїзу прав в. князя з одного боку і володарів — з другого на землї представив в двох висше названих, майстерно написаних своїх студиях проф. В.-Буданов. Він виходить в них з того принципа, що теперішнїх поглядів на власність жадним чином не можна переносити в часи в. кн. Литовського, бо земельна власність була там „умовною". „Ся ідея „умовної" або „ограниченої" власности, так чужа для сучасного нашого розуміння власности (як права повного й незалежного) є явище загальне у всїх европейських народів в т. зв. середні віки. З історнї права земельної власности її нїяк не можна усунути або замінити иньшим назвами" (напр. jura in re aliena) — Чтенія VII с. 15. В прекарнім характері земельного володїння знаходить проф. В.-Буданов компромис між практикою в. кн. Литовського, що допускала передачу в спадщину і вільне розпоряджениє землею, з принципом, що одиноким власником землї є в. кн., земельне володїннє має своїм джерелом його ласку й всякі переміни в нїм мусять відбувати ся за його призволеннєм. Сей компромис, очевидно, має розрішити те питаннє, яке ста-

вить д. Б. на початку своєї першої студиї: як що приватні права мешканців були так ограничені (в в. кн. Литовськім), то ми мусимо або теж саме припустити й про давне руське право (Руської Правди) або признати, що в епоху литовську історня руського права посунулась назад до часів примітивних“ (с. 64). Сього останнього д. Буданов не уважає можливим, відкидаючи теорию завоєвання; своєю студиєю він доводить, що володарі розпоряджались своїми землями, при тім на основі принципів правних давнього руського права, але висліджуючи, як „під невиразною і широкою сферою прав в. князя на надані землї розвивають ся і ростуть права на їх осіб приватних“ (с. 103), з того виводить, що „тіж ознаки прав маєткових, ще навіть в більшій мірі, треба припустити і в „общерусскомъ-праві епохи Руської Правди“ (с. 113); значить і там приватні особи розпоряджались своїми ґрунтами лише через компроміс між їх правами й правами якогось зверхника? Але се поки що зістаєть ся припущеннєм.

Иньшу відповідь на питаннє пробує дати д. Любавський (с. 306). На його думку, щоб право князя на всї порожні землї могло витворитись, треба було, щоб князь в відповідній мірі опанував громаду, щоб означились границї державної териториї і щоб земля здобула вартість економічну. „Всї сї умови стали в західній Руси означатись ще до литовського володїння, подібно як означились вони тодї і в Руси північно-східній“, а з сього він і робить вище поданий вивід свій, що литовські князї в сій справі лише були наслїдниками князїв руських. Що однак в в. кн. Литовськім в. князь мав найвисше право розпорядження не тільки порожнїми, а й залюдненими землями, д. Любавський бачить тут поступ княжої власти за литовських часів; роздаючи порожні землї за службу, вони переносили потім і на залюднені землї той же погляд, як на свою власність; „що низша була в социяльно політичній гієрархії певна верства, тим повнїйше переводили вони сей погляд в життє“ (с. 308).

Таким чином д. Любовський переводить сю справу на ґрунт історичної еволюциї — де що уважає перейнятим з давньої Руси, дещо виводить з орґанїзациї в. к. Литовського й історичних обставин, серед яких воно жило. Против такого переводу годї щось закинути; ми сподїваємось, що ся середня дорога між скрайностями обох поглядів найскорше може привести до справедливих результатів (пор. с. 163—4 нашого „Барського староства“), але з тим усїм арґументация, якою д. Любавський обставляє сю справу, не робить користного враження. З того, що в давній Руси істнували ті обставини, серед яких могло витворитись право князя на порожні землї, зовсїм ще не виходить, що „вже до

литовського володїння повинна була виробитись і прикладатись до життя“ ідея належности їх до князя; та й таке твердженнє: „певно, що й князї Рюриковичі в західнїй Руси, особливо де вони сїли міцно, встигли так опановати місцеву громаду, щоб всї порожні землї й вигоди взяти в своє розпорядженнє і шафовати ними за своєю волею і в своїх інтересах“, для того щоб стати певним, вимагає дуже основних студий наперед. Теж саме можна сказати про висловлену на с. 589 теорию, що „містами“ і „помістями“ на Руси литовській зпочатку звали ся ґрунти князївські (або панські), де осажувано селян до волї власника, а що в XIII—XIV багато селян, для інтензивної военної орґанїзациї, переведено з селянських обовязків на військову службу, заховавши попередні умови володїння землею, — витворивсь тип володїння землею до волї в. князя з обовязком військової служби — помістє. Що таких фактів з XIII—XIV д. Любавський не міг навести, а лиш кілька текстів за уживаннє слова „місто“ про селянські ґрунти і оден приклад — з XVI в. — для помістя, також про селянський ґрунт, тож і зістаєть ся се все лише довільною гипотезою. Для доказу свого здогаду про перенесеннє княжих прав розпорядження з земель порожнїх на залюднені д. Любавський нїяких арґументів не навів зовсїм; тим часом власне треба буде ще довести, що в першу добу істнования в. князївства ішов все процес розширення княжої власти над маєтностями crescendo, аж пізнїйше стан пішов на diminuendo, і під покровом княжої зверхности розвили ся приватні права, як то доводить д. Буданов.

Таким чином справа обяснення прав в. князя на ґрунта досї ще не виходить з сфери гіпотез на реальний ґрунт.

IX.

Як я вже сказав висше, обидві розвідки д. Буданова (перша і третя), аналїзою документів про володїннє землею виясняють прекарний характер того володїння і права на них володарів, які при такім характері в практицї істновали. Загальний вивід його той, що з сього погляду не було нїякої кардинальної ріжницї між володїннєм землями селянськими і землями боярськими (виключивши лише панів з jus ducale) навпаки — навіть права та селян що до розпорядження були ширші, аж до половина XVI в., коли „значна частина боярства швидко пішла дорогою, що вела в польський шляхетський рай, як казали старі письменники, а друга частина їх і все селянство також швидко стало сходити в чистець кріпацького стану.“ Подібний погляд висловив був вже в своїй розвідцї про селян д. Новицький, але у проф. Буданова він обставлений далеко більшим апаратом науковим і опертий на детальнїй аналїзї.

В першій розвідцї автор аналїзує книги записні в. кн. Казимира на основі варшавської копії Литовської Метрики, виясняє акт і елементи надання, як джерела прав володїння, і ріжні його титули, і виводить з того, що при всїх формах надання власником зістаєть ся держава, чи в. князь, а володар має лише права користання, чи то до волї в. князя, чи до віку свого, чи з своїми потомками; але що держава інтересована лише в тім, аби з ґрунту відбувала ся служба пильно, і не має жадних причин шкодити інтересам своїх слуг, там де вони не сперечають ся з висше зазначеним її інтересом, з того виходить, що з захованнєм прав держави і обовязка служби, ґрунти в дїйсности стають обєктом розпорядження приватних осіб — їх державцїв, а то переходять в спадщину, дають ся в посаг, продають ся, міняють ся etc. Таким чином „всї форми права власности були вже готові, та під формами бракувало ще духа, ідеї власности“ (с. 111); її приготовив перехід дочасних держав (вислуг) в спадщинні (отчини), задавненнє, особливо за кількох в. князїв, па останку — праця, вложена в маєтність. Таким чином витворювалось право власности орґанїчно, через еволюцию; але сей процес прискорив вплив польського права „прискорив, а заразом і покалїчив натуральний розвій приватних прав,“ прилучивши до приватної власти власника права державні наслїдком перенесення на його давнїйших мішаних прав в. князя на землю (с. 113).

В другій своїй розвідцї (властиво — третій з ряду) проф. Владимирский-Буданов застанавляєть ся над володїннєм землею селян, слуг і бояр; в усїх бачить він однаково прекарний, звязаний з певними обовязками („повинностний“) характер володїння — з одного боку, з другого боку — селяне при тім мали право набуття й розпорядження ґрунтами. Між верствою селянською й боярською нема виразної границї, бо по серединї стоїть верства слуг, що становить місток з тяглого селянства до обовязаного військовою службою боярства, так що трудно властиво виділити селянську верству, як осібну; вся ріжниця лише в відмінах обовязків. „Земля, залюднена селянами, не є державною або панською, видержавленою“ селянам на час; повинности, до яких вони зобовязані, й податки, що вони платять скарбу або панови, не є плата за державнє, а повинности, в обох випадках державно-приватні, земля є вічне й дїдичне володїннє селян“ (с. 37); в формулї української людности „свого нїчого не маємо, лише боже та государське“, ідея власности государя также далеко стоїть від конкретних юридичних відносин, як і ідея божої землї, і сю формулу д. Буданов прикладає взагалї до селянського володїння; „як на приватних так і на державних землях селянам належали всї ті права набуття й розпорядження майном, які взагалї тодї були можливі для при-

ватних осіб (себ то з ограниченнями їх правами держави чи пана, але меньшими від тих, які де инде вказані були для прав володіння осіб служебних)“ — с. 41. Князь ограничує права розпорядження селянина лише там, де вони входять в суперечність з інтересами його, з інтересами служби, доперва в середині XVI в. („меж иньшого — завдяки впливу польського права“) починає виступати в правній практиці в. кн. Литовського ідея ограничення селянського права розпорядження: „дякольний (тяглий) чоловік ніколи землї на вічність продати не може,“ „мужик простий не має моци землї господарської обель (на вічно) продавати“ (с. 72—3), за селянами признаєть ся право заставляти землю, але вже й тут трапляють ся випадки заборони (с. 78).

Аналїзу селянських прав розпорядження зроблено переважно на основі друкованого материяла (найбільше — на основі актів Городенського земського суду з 1-ої полов. XVI в., виданих в Актах Виленської археоґрафічної комісиї, де є богато актів селянських), і належить вона головно до селян, що сиділи на землях господарських (в. князя); лише при кінцї (с. 81 і далї) автор розширює виводи попередньої аналїзи й на селян, що сиділи на землях князїв, духовних осіб і панів; материял для сього автор мав вже далеко біднїйший, хоч і навів кілька характерних фактів; признає одначе сам, що у селян приватних маєтностей сьвідомість своїх прав власности на землю могло істновати меньше, нїж у селян маєтностей державних, і що „проти самого пана право селян, як і права земян, бояр і міщан, не були нїчим ґварантовані, так само як і в державі взагалї права всїх горожан що до короля“ (в. князя) — с. 90. А що в приватних маєтностях ще меньші були вони, то частїйше могли стикати ся роспорядження селянські з розпорядженнями пана, то й про аналоґічне становище селян приватних маєтностей з селянством державним можна говорити, хоч би в певній мірі, лише про великі лятифундиї.

Такі головні пункти розправ проф. Буданова. Аналїзу в них переведено по мистецьку, й вони безперечно становлять дуже цїнну вкладку в лїтературу справи. Проти першої розправи справедливо закинув д. Любавський, що не годилось будувати цїлої системи на аналїзї переважно одного жерела, хоч би й так важного, як записні книги в. кн. Казимира (с. 600). Проф. Буданов виправдував се тим, що зроблені ним виводи знаходять собі повну аналоґію в укладї в. кн. Московського й иньших держав тоїж історичної формациї (с. 114), але сам він тих аналоґій докладно не навів, та й мали б вони властиву вартість тодї, як би виводи що до держави Русько-литовської були зроблені не на основі одної памятки, а цїлого запасу материялу, який маємо. Того б щиро жадали від вп. знавця русько-литовського права.

І ще б ми закинули доґматичність деяких виводів; аналїза фактів джерелових в першій розвідці, власне вправлена в таку доґматичну раму — виводи про прекарний характер володїння в давній Руси. Подекуди теж можна закинути й другій розвідці; вивід, що тягле володїннє не може уважатись користаннєм з чужої землї (с. 25), представляєть ся мало уарґументованим, хоч кілька карток далї повторяєть ся вже як факт (с. 37). Деяких дрібнїйших питань не будемо тут дотикатись.

Д. Любавський в своїй книзї присьвятив також чимало карток питанням, трактованим в згаданих розправах д. Буданова, і доволї остро з ними полемізує (властиво з першими двома його розправами, бо третя вийшла вже під час друку його працї). Не доторкуючись деяких поодиноких пунктів, де він на підставі материялу Литовської Метрики поправляє виводи проф. Буданова, або не згожуєть ся з його обясненнями (напр. про т. зв. хлїбокормленія, про значіннє терміна „вічний" і т. и.), застановимось на деяких головнїйших.

Передовсїм д. Любавський повстає супроти погляда на селянське володїннє як на „повне право вічного й дідичного володїння" і вказує на факти, що в. князь признавав за собою право відберати у селян землї, зганяти їх, передаючи їх ґрунти шляхтї й т. и. (с. 309); не признає також аналоґічности прав селян на землю з правами боярськими, окрім лише прекарного характера одного й другого (с. 404). Що до фактів згону селян з їх земель, то вони були відомі і проф. Буданову (Чтенія III с. 71), одначе він ухилив ся від обяснення сього явища, що дійсно значно обмежує повноту прав селян на їх землї. Що до упривилеєваного характера боярської власности, то д. Любавський, здаючись на шляхетські привилеї XIV—XV в., забуває, що їх буква не так швидко переходила в життє (що на иньшім місцї признає й сам автор — див. с. 551—2), а справа йде про практику, а що в ній права селянські й шляхетські йшли иньшими дорогами, одні в гору, другі в долину, — се признає й проф. Буданов.

Друге важне питаннє, що порушує д. Любавський, се особиста залежність селян від своїх панів; він виступає тут проти погляда, висловленого давнїйше В. Антоновичом, а знову В. - Будановим в його розправі, що при наданях давало ся право на землю, а не на людей, що сидїли на її, хоч в актах се означаєть ся, як наданнє людей (Буданов, Чтенія III с. 70 і далї). Д. Любавський наводить дійсно кілька прикладів з кінця XV і пол. XVI в., де за панами признають ся права на самі особи. Ся важна справа чекає ще докладнїйшої аналїзи для свого роз'яснення.

Кілька карток присьвятив д. Любовський важній справі — процесу кріпацтва. Її доторкнув ся на закінченню д. Буданов, висловивши свій

погляд на стадиї сього процесу — втрата права переходу, наслїдком того маса людности селяньскої обявляє себе людьми вільними, похожими, а земля признаєть ся панською, на останку через задавненнє все зменьшуєть ся й число похожих людей. Д. Любавський застановляєть ся над питаннєм, як з'явилась верства „непохожих, отчичів," позбавлених права перехода, й виводить се з заходів уряду коло реґулярного відбування обовязків (с. 382), значить — з впливу уряду, тим часом як давнїйші дослїдники — проф. Леонтович і Буданов виводили з причин економічних; на потвердженнє одначе своєї гадки фактів він нїяких не наводить. Процес переходу похожих людей в привязаних до землї отчичів д. Любавський также обясняє задавненнєм.

Взагалї в працї д. Любавського зібрано для питання про селянство й шляхту багато цїкавого материялу, але нагромаджено його без докладнїйшої аналїзи, і пересипано довільними припущеннями, нїчим не уарґументованими, і не всюди навіть ясно представленими; кілька таких гіпотез його я навів уже; додати можна ще теорию початку кріпацтва, висловлену на с. 381, де припускаєть ся істнованнє в давнїй вже Руси селян, що платили своїм хазяєвам податки й відбували панщину — й се все без жадних вказівок на якісь факти. До того треба додати ще й шкоду, яку робить ясности й докладности представленнє сих справ в формі екскурсів, вплетених в студиї над орґанїзациєю місцевої адмінїстрациї. Се не позбавляє їх користи, яку мають вони для вияснення громадського складу в. кн. Литовського, справи далеко ще не виясненої, як показують суперечні і невияснені питання, що подибуємо в так великім числї в сих новійших працях.

X.

Огляд наш так протягнув ся, що хіба лише коротко зістаєть ся сказати ще про одне важне питаннє — форми селянського володїння землею. Д. Буданов і п. Єфименкова присьвятили йому специяльні студиї, а д. Любавський зачіпив теж у третім віддїлї своєї розправи.

Головну цїкавість має тут виясненнє орґанїзациї дворища (в Білій Руси відповідає тому термін „земля"), сеї громадсько-економічної клїтини, що тепер власне звернула на себе увагу, а студиєваннє її може мати незвичайне значіннє, думаємо, для вияснення цїлого громадського укладу Руси. Про дворище говорю я де инде ширше [1]), тож не буду тут

[1]) Економічне становище селян на Поднїпровю галицькім — вступна стаття в т. I Жерел до історії України-Руси.

повторяти, зазначу лише, що д. Буданов в своїй розвідцї представив докладну аналїзу складу дворища на основі актів Пиньщини. П. Єфименкова в своїй розвідцї „Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси“, виданій рівночасно з розвідкою проф. Буданова, скористала з аналоґій, які дають селянські документи про устрій „деревнї“ на берегах Білого Моря, і попробувала пояснити процес сформовання сієї клїтини й її дальшу долю. Головною заслугою сієї розвідки я уважав би гіпотезу т. зв. ідеальних дїльниць дворища, себ то такого порядку, де властиво спільного володїння в чистій формі в дворищі вже не істнує, але не перепроважено й фактичного подїлу stricte: кождий спільник дворища знає, яка частина всїх ґрунтів і вигід дворища йому належить, але зовсїм не має тієї своєї частини в відрубнім участку: се є перехідна стадия від спільного до роздїльного володїння, і в тій стадиї члени жили часом дуже довго. П. Єфименкова також справедливо признала дворище загальною формою для всеї України-Руси — „з виїмком хіба Поділя“, каже п. автор, але власне й на Подїлю заховав ся термін дворища в топоґрафічних назвах XV—XVI в., а дворищний устрій виразно дає себе знати наприклад в укладї шляхетських околиць Барщини. В другій половинї своєї розвідки п. Єфименкова слїдить за переходом дворищної форми в хуторну і в т. зв. сябрину лївобічної Гетьманщини й розбирає погляди проф. Лучицького на сябринну орґанїзацию.

Тут не місце застановлятись широко над сїм останнїм питаннєм, хоч воно й дуже цікаве, — бо хронолоґічно виходить уже за границї, поставлені нашому огляду. Сябринним володїннєм проф. Лучицький означає спілкові форми володїння, користаючи народним уживаннєм слова сябр в значінню спільника; в тих спілкових формах і в фактах істновання неподїльних ґрунтів проф. Лучицький старав ся спостерегти слїди громадської власности в XVIII—XIX в., аналоґічної в великоросийською громадою, збиваючи звичайний погляд, що на Українї цїлковито панувало володїннє особисте; сї погляди знайшли собі значну опозицию, хоч зробили враженнє й найшли також прихильників; п. Єфименкова належить до першої катеґориї, — уважає сї форми спілкові пережитком, ремінїсценциєю дворищного устрою, тим часом як володїннє особисте, окремими господарствами, цїлковито пановало, і зовсїм не признає істновання володїння громадського.

На думку п. Єфименкової, хуторна форма господарства повторяла собою форму дворищну, що до зверхнїх своїх ознак; українське селянство в часах по Хмельниччинї заховало форми громадського устрою з часів попереднїх. Очевидно, инакше й трудно собі сї форми представити, та треба б тепер, коли починають виясняти ся форми володїння давнїйшого, порівняти сї форми детально, уживши до того можливо більше документального

материялу; журнальна статя до того не дає ть ся, і дуже пожадані були б ширші, детальнїйші студиї в сїй справі. Але вернїмось до в. кн. Литовського ще на хвильку.

Д. Буданов від огляда дворища переходить до сїльської громади й волостної орґанїзациї й пробує з натяків в документах XVI в. довести істнованнє в давнїйші часи спільного володїння ґрунтами цїлою громадою або цїлою волостию; він вказує такі факти, як істнованнє неподїлених ґрунтів у сїльських громад, як спільні процеси громад за ґрунти і т. и.; що до волости — участь її в роздаванню ґрунтів приходням, відомости, які удїляє вона князю при наданнях земельних, на останку — той факт, що на полудневих, степових границях належностями міст уважають ся превеликі териториї сусїдні. Справедливо зауважив д. Любавський на се (с. 465 і далї), що факти солїдарної участи громад в процесах мали зовсїм иньші причини, не спільне володїннє; щож до істновання нероздїльних ґрунтів, то воно вказує лише на ті початкові часи, коли ще лишали ся серед займанщин поодиноких участників порожні незайняті ґрунти, що нїкому не належали, але як означили ся границї володїння громади, сї землї ставали власністю громади. Тут повторяєть ся та суперечка в поглядах на характер спільного володїння що була причиною ученої спірки про такі громадські землї в лївобічній Гетьманщинї (між проф. Лучицьким, Багалїєм і ин. давнїйше, між ним і п. Єфименковою — недавно).

Права міщан українських міст на сусїдні териториї може мати зовсїм иньше обясненнє — зверхнє право „города“ на цїлий округ довкола, але з сього зовсїм не виходить істнованнє спільного володїння ґрунтами; правда, проф. Буданов за спільні володїння волостей говорить дуже обережно й невиразно, а при кінцї признає, що під широкою сферою цїлої волости свобідно можуть розвиватись иньші роди володїння землею (територияльних і родових громад і приватних родин). Між иньшого сї зверхні права громади на землї дуже цїкаві для вияснення границь прав приватного володїння в давнїй Руси, де прекарний характер приватного володїння міг істновати з начатку як раз в відносинах до громади.

Кілька роздїлів присьвячених формам селянського володїння в книзї д. Любавського, не займають ся дворищем — він здаєть ся тут на розвідку проф. Буданова. Наводить документальний материял для иньших термінів, між иньшого для „сельцо“ і „селище“ — що, подібно як і „земля“, означають туж саму річ що й дворище; цїкавий особливо наведений уривок акту з р. 1508, де „селище“ виступає як синонїм „дворища“ (в пов. Кременецькім — с. 458).

З детальнїйших поправок можна занотувати замітки, присьвячені термінам „слїд“ і „жереб“. Д. Любавський відкидає гадку проф. Буда-

пова, що „слїд“ є ґрунт завсїди одного чоловіка = одно господарство; і уважає його просто частиною землї (-дворища), не залежною від числа господарств; з наведених ним актових уривків видко, що один господар держав кілька слїдів, але випадків супротилежних він не наводить; саме слово виводить він з слїд = межа, а не з слїду людської культури, вложеної в ґрунт, як проф. Буданов; про се ще трудно сказати щось певне. Що до назви „жереб“, то д. Любавський доводить, що се було також позбавлене певної міри означеннє, як і иньші, і подає уривок з документу; але й проф. Буданов хоч бачив тут вказівку на штучний виділ ґрунтів, не признавав жереб певною мірою, так що тут полемізувати властиво нема з чим.

М. Грушевський.

БІБЛЇОҐРАФІЯ.

(Рецензиї й справоздання.)

Коллекція древнихъ предметовъ и монетъ, пожертвованныя Церковно-археологическому Музею при Кіевской Духовной Академіи Н. А. Леопардовымъ, К. 1895 р.

Вислужений росийський урядник М. О. Леопардів 1893 р. подарував археолоґічному товариству при Київський Духовній академії свої колекциї, що зберав він більш двацяти років, з тим щоб сї колекциї зайняли в академічному музейові осібний віддїл імени Леопардова. Брошура професора академії Петрова, заголовок якої ми виписали, має на метї бути підручником при студиюванню сїєї „Леопардівської“ колекциї. Порядок річей та монет в брошурі той самий, що завів сам жертвователь в своїй колекциї. Усїх річей Леопардівська колекция містить звиш 8000 (8366); оцїнюють її коло 30 т. р.

З згаданого числа нумерів переважну більшість становить колекция нумізматична (7636) і лише 733 NN. археолоґічні річи подїлено їх на такі віддїли: сьвященні річи та образи (95), малюнки, портрети та побутові річи (16), образи, переважно металеві (143), хрестики та образки нашийні (236), річи домашнього побуту великокнязївської епохи (45), річи доисторичної епохи та античні (200), річи пізнїйших часів (25). Більшість сїх річей зібрано переважно з розкопок в Київі та сусїднїх ґуберниях і через те мають суто крайовий археолоґічний інтерес. Особливо повна й важна колекция сьвященних предметів — хрестики, медальони, образки etc.; вони мають важне значіннє для церковної археолоґії й історії штуки руської. Звертають тут на себе увагу й кілька образів пізнїйшого українського письма — деревяний образ різдва Іоанна Предтечи і такий

ёам образ Різдва Христова і поклонення волхвів (NN. 38—39); образ Благовіщення, XVIII в. (N. 43), теж — портрет Івана Леванди, київського протоєрея (N. 52) і т. и. З річей великокнязївської епохи видатнїйші: золотий ланцужок, знайдений в Київі на старому городї, дві золоті ёережки, знайдені на перехресті Сретенської та Мало-Володимерської ёулиць, пара сережок з трома ґульками, знайдених теж у Київі і багато иньших річей....

Другий відділ колекциї є нумізматичний. Він поділяєть ся на такі катеґориї: монети автономні і колоніяльні переважно грецьких та східних народів (406), римські (801), візантийські (285), боспорські (940), східні і татарські (196), руські та російські (4655), жетони, медалї та значки (293). *М. Д.*

Ѳ. В. Покровскій. Изъ доисторическаго быта на славяноко-литовской границѣ, Вильно 1894 р. стор. 19 (Відбитка з „Виленского Вѣстника“ 1894 р.).

Ся брошура є справозданнє розкопок, зроблених на межах Десненського та Ново-Олександрівського повітів, а властиво: у Загарї Десненського повіту, у Бельмонтї Ново-Олександр. пов., біля містечка Брацлава, у Рацькому Бору, у Опсї Ново-Олексадр. пов. та у Бошнї Десненського повіту. Не належачи до нашої териториї, можуть вони тут бути згадані, бо мають інтерес і для нас, хоча лише посередний. На підставі розкопок можна зробити ось які виводи про похорони: похорони справляли тодї, закопуючи або палючи тїло небіжчика. Домовин не було (щось подібне до домовини знайдено в однїй могилї); небіжчика клали головою на схід сонця, обличєм то до гори, то на бік; руки витягали то повздовж тїла, то згинали так, що пальцї торкали ся плечей; ноги витягали просто; середня довжина кістяка дає зріст вище середнього.

Палили мертве тїло (у одежі і з деякими річами хатнього ужитку) поодаль від могили; попіл зберали у глиняну посудину і переносили на місце, де насипалась могила; межи могили назначали ся угіллєм або червоним піском, по серединї ставили посудину з останками, а то попіл висипали на землю, а зверху накривав ся посудиною; потім насипали курган з землї, яку брали тут же (навколо могили є рови). В готових вже могилах ховали часом другого небіжчика зверху або збоку, через що кургани збільшували ся або в гору або вшир, набуваючи сферичну форму. На похоронах приносили жертви (коня або курку) та справляли тризну (на могилї). Розкопуючи могили, знайдено оздоби для ух: бронзові мініатурні сережки, шкляні та металеві намиста, шкляні коралї ріжної форми, барви та великости, срібні невеличкі торохтїлки. Оздоби на груди: брон-

зові та зелїзні пряжки, бронзові фібули та ґузики, пряжки до поясів, залїзні кільця та бронзові брансолети. Нижня одежа була з льну, а верхня вовняна. Речи хатнього ужитку такі: глиняні горшки, зелїзні кресала з кременем, бруски, щоб гострити ножі то що, невеличкі зелїзні ножи, гирьки з ваги та сокири.

Отже на підставі лїтописів, що зазначають тут межу Литви та Дреговичів, далї — тому, що тут похорони подібні то до литовського палення небіжчиків (хоч воно істновало в таких формах і в чисто словянських українських племен), то до стародавне-славянського закопування, на решті, що й теперички тут припадає межа білорусько-литовська, автор виводить, що тут проходила доісторична литовсько-славянська границя. Теж, що у курганах нема річей християнського культу, далї те, що кургани поблизу Брацлаву, осадженого у XI в. християнським князем і те, що у курганах є гирьки з ваги, які у східнїй Европі почали уживати з кінця X в. до початку XIII в. — дає йому підставу виводити, що час насипання сих могил припадає до кінця X та початку XIII вв.

В. С.

Гавріилъ Пясецкій. — О св. Кукшѣ, какъ просвѣтителѣ Орловскаго края, историческое изслѣдованіе, Орел, 1894, стор. 122.

Сказавши про старих тубольців орловського краю — вятичів, про їх віру, норови та звичаї, навівши причини, через які так довго держала ся тут поганьска віра, д. Пясецький згадує про засоби київо-печерського монастиря того часу що до осьвіти й розповсюдження християнсьтва й подає відомости про обставини, серед яких виступив на проповідь і проповідував християнсьтво св. Кукша. Час його діяльности автор кладе на першу половину XII в., певнїйше — між 1115 і 1141 р. Історичних фактів саме про місионарську діяльність Кукши заховалось дуже не багато і автор лишень виясняє ті історичні умови, при яких вони стали ся. Але се робить він надто роспливаючись, кидаючись що-раз в бік, наводячи багато зовсїм безпотрібних в тім разї фактів, наче затим тільки, щоб йно виявить свою історичну ерудицию. Так, сказавши, що приводом до проповіди Кукши серед Вятичів могла буть нарада чернигівського еп. Θеоктиста, що був у Київі для перенесення мощій сьв. Бориса й Глїба, автор зараз широко розводить ся про самий факт перенесення мощей; згадавши про ігумена печерського Пимена, автор починає розповідати про нього, і т. и. До того-ж неприємно вражає в росправі великий замах до утворення ріжних гіпотез та до полємики з чужими думками, що виходить часами досить наівною; так автор полемизує рівноважно з Макарием,

Соловєвим і „Крестним Календарем“. Думка про походженнє Кукши з племени Вятичів, хоч належить і не самому авторови, але доведена їм досить докладно. Взагалї-ж, коли-б не торжественний, панеґірично піднесений тон, що так шкодить обєктивному характерови „історичної розвідки, то розправа читалась би легко і навіть з інтересом. *О. Л.*

П. А. Ивановъ — Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до к. XIV в. Одеса, 1895, ст. 2 + 317.

Т. зв. київська історична школа, давши серию моноґрафій по історії поодиноких земель давньої Руси (Болоховська земля М. Дашкевича, дві моноґрафії про Сіверську землю Д. Багалїя і П. Голубовського, Поділє Н. Молчановського, Волинь А. Андрияшєва, землї Кривицька і Дреговицька до к. XII в. Довнара-Запольського і моя Київщина), могла сього року (1895) потїшитись новим придбаннєм — майже рівночасно вийшли дві нових моноґрафії — про Смоленщину П. Голубовського і про Волинь П. Іванова.

Автор останньої, відомий кількома меньшими розправами з української історії, меж иньшою й із історії Волинї XIV в., вперше виступає тепер ширшою розправою; тим мабуть треба витолкувати деякі технїчні недостачи працї: автор часом говорить під текстом про те, що лїпше було внести в текст, і навпаки; дотикаючись лїтератури предмету, часом наводить наче на приклад деякі погляди або погляд, і то не завжди важнїйший; іноді ширше застановляєть ся над річами другорядними, коротко збуваючи важнїйше і т. п. Такі недостачи одначе не уймають користи і ваги сієї працї і, певне, зникнуть з часом.

В передмові автор зазначає, що, невважаючи на істнованнє кількох праць по історії Волинї, на внутрішню історию края не звернено уваги, і він (автор) по змозї старав ся сю недостачу поповнити.

Справдї, давня Волинь нераз була предметом моноґрафічного обробления, але здебільшого, як частина Галицько-волинської держави, де її власна істория і устрій через те вже саме не могли бути докладно вияснені; хороша-ж специяльна моноґрафія д. Андрияшова цїлком оминає внутрішню историю (про популярну книжку д. Петрова „Волинь“ не кажу, бо що до давньої Волинї оперта вона на моноґрафії д. Андрияшова). Таким чином вже тим одним праця д. Іванова пожадана, що з'являєть ся доповненнєм попередньої лїтератури. Але вона має й самостійну вартість, ставлячи і розвязуючи деякі питання ориґінально; нарештї — з'явившись вісїм лїт після працї д. Андрияшова, могла використати лїтературу, що по нїй з'явилась.

Книга д. Іванова поділяєть ся на сім глав — огляд фізичної ґеоґрафії (с. 7—11), „початкові мешканцї Волинї“ (с. 12—26); славянська людність Волинї до к. X в. (с. 27 65); політична ґеоґрафія Волинї з к. X до к. XIV в. (с. 66—106); політична історпя Волинї до полов. XII в (107—146), теж до кінця XIV в. (146—262), „очерк“ внутрішного устрою й побуту до к. XVI в. (263—314). Фізичну ґеоґрафію автор збув коротенько, ще коротше, ніж єго попередник; не маючи нового материялу, може й навмисне не схотїв він сю справу ширше обговорити. Не багато міг він побільшити й археолоґічний материял, що становить підклад для його виводів про найдавнїйшу колонїзацию Волинї (в другій главі): по археолоґії Волинї дуже мало робилось і робить ся до сього часу. Одначе на основі археолоґічного материялу — т. зв. новокамяного періода (здебільшого — се припадкові находки) д. І. робить певні виводи по історії колонїзациї: з числа находок виводить густе або рідке залюдненнє, догадуєть ся, що колонїзация Полїся почалась пізнїйше й не йшла далеко в його глибину, а м. Ковель уважає можливою його границею, бо місце крайньої находки. При цїлком припадковім характері нашого археолоґічного материялу такі виводи можуть мати лише значіннє догадок.

Гл. III. автор починає так: „народи, що прибули з Азиї до Росиї при кінци новокамяної епохи й познаємили чоловіка тієї епохи з обробленнєм металїв, були, правдоподібно, Славяне“ (с. 27). Такий вислов, нічим не уарґументований, можна уважати за мало оправданий — як відомо на териториї України-Руси зелїзна культура передхристиянська має дві виразно виріжнені групи типів, з яких давнїйша звичайно уважаєть ся перед-словянською; окрім того на межі України галицької й росийської відомі слїди бронзової культури, так що тут вона могла істновати перед культурою зелїзною.

Що до відомостий по-за початковою лїтописю про волинську людність, д. І. виступає тут гострим скептиком: зарівно Валинана Масуди, Busani т. зв. ґеоґрафа Баварського і Λενζενίνοι Костантина Порфирородного здають ся йому непевними що до своєї належности до Волинї. Такий скептицизм може буде вже занадто великим що до Λενζενίνοι; автор збиває їх тим, що племени Лучан лїтопись наш не знає; на те можна відповісти, що Лучане могло бути назвою вже секундарною, щоб так сказати, як і Волиняне (від Луцка і Волиня), і що Лучан знає Длуґош.

Переходячи до лїтописної етноґрафічної номенклятури, д. І. рішає питаннє про назви волинської людности трохи відмінно від своїх попередників, признаючи назву Бужан частковою — для західньої частини Дулїбів, і далї зостановляєть ся над громадським устроєм, побутом і ві-

руваннями Волинян; для сих останнїх автор покористувавсь сучасним етноґрафічним материялом з Волинї — такий спосіб се вперше приложено до моноґрафічного оброблення поодиноких давнїх земель; етноґрафічний материял дійсно може виручати при бідности дат історичних. Що-до громадського устрою, то д. І. обмежаєть ся на увазї (с. 42—60) про істнованнє тих же фактів на Волинї, які відомі нам по иньших місцях. Можна було звернути увагу на деякі натякання наших жерел про якісь більші союзи територияльні до прилучення Волинї до Київа; таким натяканнєм з'являєть ся назва „Червенських городів" (від Червеня), далї назва Лучан (від Лучска) і Волинян (від Волиня) — в сих назвах полишили ся слїди давних орґанїзаций, яким надавано імя головного міста; можна догадуватись, що місцеві союзи були сполучені потім в більшім, з Волинем на чолї (навпереки якому, на знищеннє єго впливу, підніс Володимир Св. нове місто, назване єго йменнєм і засноване, як догадують ся, в близшому сусїдстві того ж Волиня).

Відділ полїтичної ґеоґрафії був дуже старанно оброблений в книзї попередника д. Іванова — Андрияшова (де її присвячено коло третини всеї книги) і IV глава працї д. Іванова небагато прибавляє до неї, хоч теж докладно зводить належний материял. Не спиняючись на деяких питаннях в сїй области, де ми не зходимось в наших поглядах з шановним автором, я перехожу до глав, присвячених полїтичній історії. В її огляді переважно д. І. держить ся грунту ясних і безперечних фактів; хоч в передмові виговорив він собі право уживати гипотетичного елементу, в сферу гипотез запускатись він не запускаєть ся, але не дуже застановляєть ся і над синтезом фактів, зведеннєм їх до ширших виводів; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозвязаними і обминає неясні точки в історії. Се метода аналоґічна з методою його попередника і деяких иньших заступників сїєї моноґрафічної лїтератури (напр. Багалїя в його історії Сїверщини), вона забезпечає автора від більших закидів, та позбавляє й можливости дати нові, ориґінальні виводи і комбінациї: то трудно без дрібнїйшої аналїзи історичного материяла, користання з аналоґій иньших земель і т. и.

Не спиняючись знов таки крок за кроком на виводах автора, зазначимо деякі точки. В епизодї про осліпленнє Василька і пізнїйшу війну д. Ів. держить ся традицийного погляда на відносини князїв до того осліплення, який на мою думку ледви чи можна оправдати (див. доводи в розвідцї „Волинська справа 1097—1102 р."); не звернув уваги шановний автор і на замітку, зроблену про поводженнє володимерських „гражан": д. І. бачить тут володимерську людність і уживає свого факту до характеристики відносин Волинян до свого князя (с. 128, 265), тим

часом як в тільки що згаданій розвідці зазначено було (с. 24) і те, що погляди на се суперечні, і наведені були доводи за більшу правдоподібність думки, що мова іде зовсім не про волинську людність, а про залогу київського князя Сьвятополка, значить і виводів про внутрішне житє Волинї робити з того не можна. В сих, як і иньших питаннях, розминаючись з лїтературою тих питань, автор повинний би зазначати суперечність поглядів в них і свої власні погляди мотивувати; аналоґічне бачимо і в справі Давида: винуватячи його в смерти Ярополка (с. 123), автор не згадує про доволї широку полєміку за се між Тюриним (Смерть кн. Ярополка Ізяславича) і Соловєвим і обосторонні доводи.

Я спинив ся над сим епизоді більш з причини загальної, методолоґічної — що тут значну частину треба віднести на початковий брак технїки, се сказав я вже. Теж саме можна сказати про деякі не зовсім щасливі вирази, епітети — як назва „ґіґанта князя“ для Мономаха (с. 121), вираз „слава Романа греміла по всій Европі“ (с. 158). Діяльність Данила що до сполучення волинських земель і зміцнення своєї власти на Волинї ледви зачиплена (с. 162), а заслуговала більшого; в відносинах татарських (на с. 166) не зазначено ріжницю до і після Бурундаєвого походу. і полїтика Татар (їх плян — пересварити Романовичів з сусїдами, забераючи їх в походи на Польщу, Литву) не освітлена відповідно; в питанню про рух антикнязївський автор признає його істнованнє, але збуває сю важну і все ще суперечну справу дуже коротко (с. 172).

Взагалї коротко, не входячи в суперечні питання, трактуючи історию XI—XIII в., автор ширше застановляєть ся над темною істориєю Волинї в першій половинї XIV в. і присвячує її майже половину свого історичного огляду. Ся частина працї представляє значну цїкавість; автор не заходить далеко на ховзькій дорозї гіпотез, трактує справу здержливо й обережно, лїтературу зібрав він доволї старанно, хоч не раз приходилось брати відомости з других рук — що треба пробачити за трудностию мати в Росиї повний асортимент жерел і лїтератури. Автор виступає прихильником погляда про осібність Юрия II і Болеслава Тройденовича, приймає погляд проф. Філевича на походи Казимира і уважає Любарта володарем Галичини до 1349 р., а Детка єго намістником. Що до справи Юрия II, то не входячи в се питаннє (менї правдоподібнїйшим здаєть ся, що се була одна особа з Болеславом), то зверну увагу автора ще не одну згадку про єго в Monumenta Pol. hist. V p. 8800.

Останні глава працї — про внутрішний устрій і побут Волинї являєть са новинкою: д. Андрияшов ухилив ся від сього за для незначности материялу. Д. Іванов позбирав старанно що міг і його кар-

тина внутрішної історичі Волині, хоч — неминуче — має багато незаповнених місць, має значну цікавість.

В основу полїтичного устрою землї д. І. справедливо кладе, як два головні чинники, князя і віче; за вічем признає він функцию загального контроля, тим часом як звичайний провід в справах полїтики й адмінїстрациї належав до князя. Студиюваннє давнього полїтично-громадського устрою земель українсько-руських дїйсно приводить до такого виводу, і сю загальну схему можна приложити й до Волинї. Погляди автора на долю віча одначе представляють ся трохи неясними і, може — непевними: так ми читаємо у нього (с. 107), що до князювання Мономаховичів на Волинї, князї з'являють ся тут на короткий час, не зживають ся з землею, тож „земля була сама собою, а князї самі собою" (формула істориків-славянофилів), і се „мусїло впливати на розвій громадсько-вічевого життя на Волинї." Далї (с. 266) автор каже, що найбільшу силу і вплив мало віче в XI в., що до пізнїйшого часу, то не вагаєть ся про істнованнє його за Ізяслава Мстиславича, констатує його прояви за Мстислава і догадуєть ся про велику ролю його за Романа, також „велике значіннє" в XIII в., нарештї (с. 267) „з часом власть єго по малу починає упадати, та прослїдити процес сього упадку віча трудно", а з причин автор вказує, як на важнїйшу — на розвиток княжої дружини і на татарську зверхність. Шановний автор не буде, певно, сперечатись, коли скажемо, що справа історичі віча представляєть ся у нього, як сказано, неясно. Період до панования Мономаховичів що до віча мав свої відміни: инакше було в перших часах після того, як князь з київської династиї засїв на Волинї — очевидно, лише з часом він з своєю дружиною міг взяти в свої руки провід у всїх справах земських, і народня самоуправа мали ще дуже широку сферу дїяльности; за те князь, поки був підручником київського князя і чув у себе за плечима сили всієї київської держави (як було, скажем, за Ярослава) не потрібував дбати про ласку віча, не потрібував раз по раз відкликатись до віча і за його посередництвом слухати народнього живчика. Інакше стає знов, коли волинський князь опиняєть ся рівноправним членом князївської громади, виставленим на їх інтриґи і еґоістичні пляни, і не маючи де інде підпори, мусів шукати її в своєї землї й у її репрезентациї полїтичної — віча. Такою порою була друга половина XI в. і дальший час аж до сполучення волинських волостей в руках Романовичів, особливо ж моменти бурхливі, напр. боротьба Ізяслава Мстиславича з Володимерком і Юрием, дитинні часи Романовичів. Сполученнє ж волинських волостей в руках Романовичів, заспокоєннє землї, уставленнє міцного режиму, а при тім ще й певна антипатия до громадського чинника, яку ми по-

мічаємо за Романовичами під час їх боротьби з громадським рухом українським, було чи не головною причиною ослаблення вічевої діяльности. Що до боярства, то дійсно правдоподібно, що воно мало значну силу в землї (на се натякають заходи Мстислава Даниловича коло нього, його роздаваннє сел їм), але згадка в тестаментї кн. Володимира Васильковича про село, куплене у якогось Ходорка (nom. Ходорко, чи Фодорко, а не Фодорок) ще не може бути доводом, що в руках бояр „концентрувалось превелика (громадная) земельна власність.“ Виразних, безпосередних вказівок про се ми не маємо, можна припускати лише по аналоґії з иньшими землями, а по части — виводити з істновання боярських лятифундий в пізнїйші часи.

На сьому кінчимо свої уваги про книгу д. Іванова. Деякі уваги які ми тут зробили, не уймають ваги і цїни його працї, що з'являєть ся користною вкладкою в українсько-руську історіоґрафію, і ми щиро жичимо дальшого поспіху і розвою дїяльности нового робітника на дорогій нам ниві. *М. Грушевський.*

Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, въ четырехъ частяхъ, составилъ архимандритъ Леонидъ, Москва, 1893—4, 4°, т. I ст. VII+694, т. II с. 577, т. III ст. 363, т. IV ст. 562, з рисунками (13).

Четвертим томом, виданим вже після смерти укладчика, закінчила ся монументальна опись знаменитої збірки рукописей ґрафа Уварова (в Порічі Можайського уїзду Смоленськ. ґуб.). Колєкция Царського, описана р. 1848 Строєвим, була початком сїєї збірки (750 пєс), доповненої ґрафом Олексїєм Уваровим, так що перед смертю єго вона містила вже 2250 пєс, і то дібраних з сьвідомістю річи (між иньшим увійшла сюди колєкция Сахарова); за невеликою виїмкою, се все — рукописи славянські. Розпочата опись сих нових набутків не була докінчена (видано один том — проф. Сухомлинова), доперва 1885 р. взяв ся за се панöво покійний вже тепер археоґраф — архимандрит Троїцької Лаври Лєонїд Кавелїн, і довів до кінця.

Як значить ся в титулї, се опись систематична. Пєси поділено що до змісту на вісїмнадцять роздїлів, в яких знову їх зґруповано в певні ґрупи, означені на початку роздїла (на пр. в першій части йдуть цїлі біблїї, далї поодинокі книги старого завіту, потім нового завіту — євангелїя, апостоли, апокаліпсиси), і тільки в тих ґрупах розміщено рукописи в порядку хронолоґічнім. Том перший містить віддїли: 1 сьвяте письмо, 2 толкованнє св. письма, 3 письма св. отець, 4 теолоґія доґматична,

5 теолоґія паренетична (богословіе учительное), 6 письма релїґійно-моральні, 7 полємічні письма, 8 письма розкольників, 9 право церковне і сьвіцьке. Том другий: 10 книги богослужебні, 11 ноти церковні і синодики, 12 житя сьвятих, 13 оповідання про чудовні ікони. Том третїй: 14 історня церковна і сьвіцка, 15 материяли до історії церковної й сьвіцької, 16 ґеоґрафія й мандрівки. Том четвертий: 17 збірники, 18 иньші письма не духовного змісту (всячина — і азбуковники, і риторики, і апологи, і повісти). Вкінці доложено показчики імен і осіб і ґеоґрафічних — до першого тому спільний, для цілої книжки, а в дальших томах осібно при кожному роздїлї. Опись Строєва введено сюди цілком, з деякими потрібними поправками і доповненнями", і в кінци IV тома доложено показчик для перевода його нумерациї на нову, так що нова опись цілком ту давнїйшу заступає.

Було вже піднесено певні недостачі, які виникають через систематичний поділ рукописий (див. Записки VII Н. хроніка с. 8); поділи, як ми бачимо, дрібні і трохи довільно вибрані, а брак загального показчика утрудняє вишукуваннє потрібного. Описано рукописи часом за коротко; так при історичних компіляциях укладчик часом обмежуєть ся увагою, що вони фабульозні („баснословні"), не об'ясняючи близше хоч загальнїйше версий сих фабул.

Про користь сього видання для науки не потрібуємо говорити; одна з найбогатших скарбниць до історії і лїтератури словянської й руської стає тепер загально приступною. Можна висловити лише щире признаннє памяти покійного автора сього монументального дїла й подяку властителям збірки за виданнє його, й то дуже приступною ціпою (15 руб. за 4 великі томи in 4°).

М. Г.

Систематическое описаніе рукописей московской синодальной (патріаршей) библіотеки, составилъ архимандритъ Владиміръ, ч. I — рукописи греческія, Москва, 1894, с. IV+880.

В передмові читаємо, що арх. Володимир, синодальний кустос, з порученя синоду довершив нову опись цілої московської синодальної бібліотеки, по части описаної вже в звісних каталоґах Маттеї, Горського і Невоструєва; опись ся має заступити сї часткові описи, а також алфавитний показчик арх. Сави. Виданий отсе том обіймає рукописи грецькі (і кілька грузинських) і має таким чином заступити каталоґ Маттеї. Рукописи розложено в порядку систематичнім — сьвяте письмо, письма св. отець, книги богослужебні, канонїчні, історичні, збірники, лїтература класична, дипломи і листи. Рукописи характеризовано кор

але зміст — складові частини — означено докладно, без вказівок літературних. Всього, не рахуючи дипломів, обіймає вона 510 рукописей. Вкінці доложено покажчик і таблицю для перевода нумерациї Маттеї на сю.

Колекция синодальна має важне значіннє для істориї нашої давньої літератури, безпосередно звязаної з письменством грецьким, тож і нововидану опись українська наука мусить повитати, як користне придбаннє. *М. Г.*

Обозрѣніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа (1592—1768 рр.), часть первая: документы воеводскаго управленія. Составилъ Н. Н. Оглоблинъ, Москва, 1895 р. (відбитка з „Чтеній“ Московського історичного товариства 1895 р., кн. II).

Здавало ся б, що оглянуті автором материяли, належучи до далекої і страшної країни Российської держави, країни, яка з-покон-віку була воєводам та губернаторам, а тепер і зелїзнодорожникам, золотим дном, „Черкашанам“ же, що їхали туди мимо волї, ся країна була стороною „печали та слїз“; здавало ся б, кажу, що сї материяли мало чим можуть бути цїкавими для нашої рідної істориї; але близше ознаємленнє з працею д. Оглоблина показує, що се була б помилка. „Обозрѣніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа“ має вагу з двох поглядів. Одно — ся праця дає зразок розумного розбору та описи архивнього материялу; друге — ся праця подає відомости про материяли до української істориї, що припадково попали у Сибирський приказ, і сповіщає про Українцїв засиланих на Сибир, після сполучення України з Московщиною.

Що до способу впорядковання материялу, то автор перш за все вибирає материял, що стосуєть ся до усієї области, — у сьому разї — Сибири, сортує документи по змісту і в хронолоґічному порядку, а тодї вже подає зміст сих документів. Таким чином можна відразу бачити вагу самого що-найдрібнїйшого документу; а сим зберегаєть ся час, який тепер доводить ся тратити дослїдникови на читаннє непотрібних йому документів. Було б дуже пожаданим, що б і иньші архиви ужили такого ж методу в описанню документів.

Материяли, що належать до істориї України і попали у Сибирський приказ, мають важне наукове значіння (огляд їх див. на стор. 267—276). Тут ми знаходимо вказівки на полїтичні подїї XVII в., які мали вплив на українські справи, і специяльно — про відносини України до Москви.

Дякуючи тому, що автор вибрав таку систему, весь материял, потрібний дослїдникови, зразу буде переглянений на показаних вище сторінках, а в нотках показано навіть, що з сього материялу вже оброблено і надруковано. Се вже такі розкоші та вигоди, яких до сього часу не дав нї один з російських архивів. Зостаєть ся побажати, що б і иньші частини автор спроміг ся швидче випустити межи люди. Гадаємо, що й вони дадуть не меньше цїкавого материялу як і отся.

О. Щуровський.

A. Jabłonowski — „Handel Ukrainy w XVI w. (Ateneum, 1895 II с. 232—258).

Автор, звістний з своїх праць про колонїзацию України, попробував представити картину торговлї української в згаданім віцї. Вік XVI, то початок нового периоду торговлї української — периоду, що починаєсь з роком упадку Візантиї. Перехід Константинополя, першорядної метрополії торговельного сьвіта, в руки Турків, дав себе глубоко відчути торговлї европейскій; досить згадати, що з того часу Венеція і Ґенуя починають упадати, і торговля левантийска слабне. Не инакше сталось і з нашою торговлею українською — заграничною; вона стратила рівнож в значеню, хотяй відбуваєсь і дальше і поволи розвиваєсь.

Автор починає свою розвідку представленєм торговлї української-заграничної. В сїй зазначає: торговлю чорноморску і караванову. Торговля чорноморска мала для України в тім периодї тільки посередне значінє; вона властне найбільше потерпіла через прихід Турків і тому слабо розвиваєсь. Перед тим концентровалась вона на побережу Чорного моря — межи Днїпром а Днїстром, а посередниками єї були Ґенуенцї. Качибей (нин. Одесса), Монкастро (Білгород-Очаков) були важними пунктами торговельними, куди привожено морем всїлякі товари візантийскі, а караванами товари з Руси, Литви і Польщі. З занятєм Турками Монкастра в р. 1484 і з заложенєм турецкої твердинї Очаків, торговля ся тратить цїлком значінє. Значно лучше сеї вдержалась торговля україньска заграничнa-караванова. Автор знаходить сьвідоцтва історичні, що вказують на відповідний розвій і значні розміри сеї торговлї. Осередком єї був Київ, що, невважаючи на находи татарскі і иньчі, піднїс ся таки з упадку і ставсь знов найбільшим містом на Українї. Се завдячував він свому ґеоґрафічному положеню, через що торговля мусїла в Київі знайти свій осередок. Тут сходили ся три дороги торговельні: перша водна — Днїпром, друга, що ішла з Криму через Тавань, вздовж правого берегу Днїпра, через Черкаси а вище — самим вже Днїпром, і ще одна — з Білгороду волоского (згаданого Монкастра) через „Дикі поля“

і Бог. Тими дорогами ішли отжеж товари царгородскі і з далекого Оріенту, навідворот — Україна, Литва і Москва висилали туди свої сурові плоди на полудне. На підставі актів урядових (Арх. Ю.-З. Р. ч. VII т. І) твердить автор, що ся караванова торговля була доволї оживленою і зисковною; вказують на се численні і то значні оплати, які торговельники мусїли платити старостам і підстаростам та иньчим адмінїстрацийним урядникам.

Крім сеї торговлї межи Україною а Оріентом розвиваєсь на Українї ще торговля з Заходом — і головно з Ґданьском. Туди звернулась власне торговля України тогди, як єї вкорочено на Чорнім мори.

Автор переходить далї до представленя внутрішної торговлї українскої. Вона іде тими дорогами, що і загранична, тілько ще більш розгалуженими. Всї вони сходять ся знов в Київі. Найважнїйші з них то: „старий гостинець литовский“, що провадив до Овруча, „гостинець білгородский“ (або житомірский), що ішов на Волинь, „гостинець остерский“ — провадив на Чернигів або Путивль до Москви, а врештї „гостинець переяславский“ — до Криму. Ся торговля внутрішна — місцева знаходила очевидно опіку у власти державної, а та за се вимагала численних оплат т. з. королївских, господарских і иньчих. Але торговельники мусїли оплачуватись не то вже рядови але і шляхтї, що мала посїлости земельні на Українї. Се була кривда для торговельників тим більше, що шляхта не платила жадної оплати від торговлї. В наслїдок сего — як каже автор — торговля внутрішна українська не розвинулась так, як би могла розвинутись, бо в самих умовах тодїшного складу суспільности знаходила значні перешкоди.

Так отжеж ні внїшна-загранична, нї внутрішна-місцева торговля не розвинулись на Українї, так, як би се могло бути. Відносини полїтичні — сила турецка над Босфором — спиняли торговлю заграничну, а знов внутрішні відносини в Польщі спиняли торговлю місцеву на Українї.

Автор переходить до питаня, які товари були предметом торговлї на Українї. Отжеж найважнїйшим предметом торговлї так заграничної, як і місцевої була сіль. Єї спроваджувано або кримску, або лиманову, або врештї коломийску — „білу“. Осередком торговлї солею був очевидно знов Київ. Другим предметом торговлї, неменче важним, були горячі напої, що спродавались по „корчмах“. Таких „корчем“ було в Київі в половинї XVI віка аж 58, а кожда з них приносила значний дохід. Крім сих предметів торговельних належить ще згадати про предмети розкоши, що йшли для богатших кляс з Оріенту до України, і вироби промислові, що були доконче потрібні для людности. Україна взамін за се висилала шкіри та збіже за границю.

Автор завдає собі відтак питанє, хто се були сї посередники торговлї заграничної на Українї, до якого коріня етнїчного вони належали. Се питанє полишає однак автор отвертим. Недостача всяких жерел зневолює єго до припущеня, що посередниками торговлї заграничної були чужосторонцї. Може воно і так, однак доводів на се нема, бо ж прецїнь факт, — який згадує автор — що в Київі були Вірмени, Греки, Поляки, Турки і Татари, не сьвідчить ще, що торговля загранична була виключно в їх руках.

Що до посередників торговлї місцевої, то на се автор з'умів відповісти. Він наводить численні приміри, що поседниками сеї торговлї були найперше Русини а відтак, від кінця XVI ст. Жиди, що з початком XVII ст. захопили сю торговлю таки цїлком в свої руки. Число торговельників не зміг автор навіть в приближеню означити. Вкінци подає автор короткий перегляд мір, які уживались на Українї. Єго вислїди виказали, що на Українї уживано мір найріжнороднїйших, а навіть одні і ті самі міри мали в ріжних околицях ріжне значенє.

Такі відомости подав автор у своїй розвідцї. Відомости сї певні, бо опирають ся на жерелах першорядних — актах урядових. Шкода, що автор не зміг подати більше відомостий про торговлю заграничну і єї посередників та про становище козаків що до торговлї заграничної та місцевої. Поминувши се, ми мусимо признати авторови велику заслугу, що представив справу до тепер цїлком не оброблену вповнї, через що єго розвідка мусить уважатись яко важний добуток для внутрішної історії українськоі.
Ом. Терлецкий.

Wiktor Czermak — Plany wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny, Serya II, Tom VI, Ogólnego zbioru tom XXXI), Краків, 1895, с. 403.

Плянами війни турецкої Володислава IV займали ся вже давнїйше польскі історики, а то Шайноха в дїлї двотомовім „Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648, і Кубаля в цїнній моноґрафії п. з. „Jerzy Ossoliński“. Однак Шайноха опрацьовав події лїт 1646 і 1648 р., Кубаля справдї доповнив се образом подій 1647 року, але лише о стілько, як то стояло в звязку з єго властивою темою. Оба учені познакомили нас головно з відносинами в Польщі — межи королем та станами, а не представили цїлком докладно факторів заграничних, що на пляни Володислава IV мали важний вплив. Автор повисшої розправи взяв собі за задачу — уняти сю тему з зверхного боку, вияснити, який вплив на сесї пляни мала полїтика заграничних дворів, відслонити стараня короля про поміч

і вислїдити інтереси і мети, якими водили ся держави европейскі в відносинах своїх до плянів Володислава IV, а був автор при тім в щасливійшім положеню від своїх попередників, бо тепер в Галичинї знаходять ся витяги з заграничних архивів, якими він міг покористувати ся, що дуже користно впливало на его працю.

В самім вступі зазначує автор, що Володислав IV вже в перших роках свого панованя думав про велику війну турецку, але тодї на першім місци були у него иньші пляни, передовсїм хотів він силу свого роду забезпечити володїнем дїдичним, проте увага его довший час була звернена головно на Швецию. З часом однак плян війни турецкої, з разу несформулований докладно, почав его чим раз більше займати, а вкінци опанував его цїлковито. Знаючи однакож, що зі сторони станів, які думали передовсїм про приватні користи, знайде опір, прямовав до побільшеня війска і скарбу, в надії, що маючи засоби до боротьби, зможе викликати війну як не з Турциєю, то з Татарами. Думає про се особливо в 1644, 1645 роцї, але порожний скарб не позволив підняти війну. Тож король думає звернутись до заграничних дворів за помічю, а нагода до того небавком надійшла. З причини шлюбу его з Мариєю Людовикою з'їхало ся в Варшаві богато послів заграничних держав з поздоровленями. Межи иньшими приїхав посол Венециї Тіепольо (Tiepolo) з тайною місиєю викликати дівержию козацку на Чорнім морю, бо Турция почала війну з Венециєю. Також прибули посли московскі для затвердженя спокою, посли васалїв Турциї — господарів молдавского і волоского і післанцї від патриярхи Константинопольского з приреченем викликати бунт християн підданих Турциї, як що Володислав IV війну почне.

Що козаки були потрібні для діверзиї на морю Чорнім, а також в війнї з Турками могли зробити знамениту услугу, чого вже давнїйше дали докази, проте король спровадив потайно 4 їх послів до Варшави: Івана Барабаша, Івана Іліяша, Несторенка і Богдана Хмельницкого (в цьвітню 1646). На тайній нічній нарадї відкрив їм король часть своїх плянів, дав на будову чайок 18.000 зл. п. і привілеґії на роботи до приготовання і на піднесенє реєстру козацкого до 12.000 людей.

То був перший крок самовільний. Володислав IV зробив его в думцї, що порозуміння з сенатом буде доста, щоби розпочати війну, а мав надію, що збере 30.000 війска, господар мультаньский дасть 30.000, волоский 1000, Ракочій решту і він зможе на чолї 100.000 армії ударити на ворога. Почав проте енерґічні приготованя воєнні, особливо, що Венеция обіцяла єму 500.000 талярів на війну, як він почне її за дозволом сойму, а Тіепольо під впливом запалу короля, на власну руку пожичив у королевої 40.000 талярів і дав їх королеви на війско. Однак

сенат зібраний 17 і 18 липня 1646 року рішучо виступив против війни. До того ледви 6000 війска удалось Володиславови зібрати, а і того не мав чим оплатити, мусїв на сей рік (1646) виречи ся війни, але не вирік ся своїх плянів, хотяй зібраний в жовтню 1646 року сойм остро против него виступив, і казав єму розпустити війско.

Сойм в маю 1647 р. заявив ся рівнож против війни, але позволив про небезпеку взяти певні суми з кас воєводских для оборони і відмовив Татарам гарачу, що давано в формі подарунків. Се могло їх привести до нападу на Польщу, отже дати Володиславови нагоду до війни оборонної, з якої легко можна було перейти до офензиви. Крім того кількох маґнатів польских самовільно напало на Крим, що спонукало хана до зближеня до границь України для нападу. Так Володислав не вирікає ся надії на війну, а щоби бути близше війска і покористуватись кождою нагодою до війни, хоче виїхати на Україну, а коли сенат на се не дає дозволу, на Литву, щоби, як деякі жерела сьвідчать, звернути з дороги на Україну. Нім однак доїхав до Гродна, дійшла до него звістка, що емір султаньский і грізний вид війск гетьмана Потоцкого прихилили хана до повороту, а через се і нагода до війни минула. Перед виїздом короля на Литву виїхав канцлєр Оссолїньский на Україну, нїби для огляненя своїх дібр. То дало повід до підозріня зі сторони шляхти, що Оссолїньский їздив на Україну для підмовленя козаків до бунту, аби ограничити вільности шляхти, зміцнити монархічну власть короля і надати привилеї козакам. Автор опираючись на дослїдах дра Кубалї і на самостійнім розборі жерел, доходить до виводу, що король в зносинах з козаками мав лише на оцї позискане їх для війни турецкої, і що Оссолїньский їздив на Україну лише для порозуміня з проводирями православних що до унїї церковної, а що найбільше — щоби пізнати як поводять ся козаки що до війни турецкої.

Не довго потім зайшли важні події на Українї. Там вже від давна заносило ся на бурю. Вісти про прихильність короля на якийсь час бурю повздержали, а козаки масами вносили суплїки до него з жалями на над'ужитя панів і їх посіпаків. Але розказів короля, що заказував кривдити козаків „bo się dobrze ojczyźnie zasługują“ (так пише він в листї до Конецпольского з 24 червня 1647), нїхто не слухав, що ще збільшувало обурене козаків.

Володислав мав надію, що се дасть ся легко полагодити і для того визначив комісию з препорученєм розслїдити кривди козаків на місци, а гетьманови казав їх пустити на Чорне море, щоби дати вихід горячійшим елементам і заказав єму оружно против козаків виступати. Нім однак сей закон дійшов до Потоцкого, єго син Стефан положив го-

лову над Жовтими Водами, а Хмельницкий рушив на Україну. Не дожив до сего король, бо 20 мая 1648 р. в Меречу закінчив житє в часї, коли в єго пляни мав ударити найтяжший удар — рух Хмельницкого. В „закінченю“, застановляючись над плянами Володислава, доходить автор до виводу, що війна з Турциєю була конечна для забезпеченя полуд.- зах. границя Польщи, а також могла відвернути нещасні для Польщі події 1648 року.

Пора до війни була дуже пригідна. Польща зміцнена довшим миром (від 1634) мала значні сили, вірних козаків, що вже давнїйше зробили знамениті услуги Польщі в війнах з поганцями; поміч заграничну, а до того на чолї еї стояв король спосібний, енерґічний, воєвничий.

Але верховодні верстви, а особливо духовеньство, маючи свої приватні інтереси на оцї, боячись тягарів за-для війни і побільшеня власти королївскої, не дозволили королеви виконати єго замірів. Інтереси кастові взяли гору над добром Польщи.

Се в коротких словах результати працї д-ра Чермака.

Яко жерела до неї послужили єму витяги з архивів заграничних, що знаходять ся в т. зв. теках Люкаса (Teki Lukasa) в бібліотецї Оссолїньских у Львові — витяги з актів мінїстерства справ заграничних і иньших францускихь, — далї — в теках „експедиций влоских“ в академії наук в Кракові, — витяги з архивів венецкого, ватиканьского і российских, а вкінци акти в тайнім архиві цїсарскім в Відни. Крім того користував ся автор жерелами, які мали єго попередники — Шайноха і Кубаля, важнїйшими жерелами і виданями оголошеними по тих працях п. пр. видавництвами российскими і румуньскими (Гормузаки), вкінци рукописами з бібліотеки кн. Чарториских в Кракові.

Головною єго заслугою єсть представленє в цїлости плянів Володислава IV, а особливо значне розширенє відомостий наших про зносини короля з чужими державами, а то з Венециєю, папою, двором віденьским, Франциєю, Швециєю, Москвою. Тут виказує автор еґоізм дворів, що не дбаючи про інтереси християньства, бажали лише Володислава IV. використати для своїх інтересів.

Внутрішні справи, вже в значній части обробили попередники д-ра Чермака, особливо Шайноха і Кубаля, автор проте, користуючись їх працями і приймаючи по критичнім розборі богато з їх дослїдів, близше і основнїйше займаєсь лише тими питаннями, що дались лучше і докладнїйше вияснити на підставі нових жерел. Так н. пр. події сойму 1646, і 1647 року представляє на основі дослїдів Шайнохи і Кубалї, але, користуючись новими жерелами, докладнїйше пояснює результати обрад соймових, певні закулїсові справи сойму і становище короля що до сих

обрад. Крім того характеризує справи і стан Польщи, інтереси і прямовання шляхти, деякі особи, що в тих справах важну ролю відограли, як Володислава, гетьманів Конецпольского і Потоцкого, канцлєра Оссолїньского.

Що для нас єсть в тій розправі найбільше інтересним, а іменно зносини Володислава з козаками, представляє автор головно на підставі дослїдів проф. Кубали, але на ново всї жерела розбирає і в дечім від него ріжнить ся, як н. пр. простує висказ его, мовби Володислав писав до козаків в 1646 роцї, що не має нїчого против того, щоби они до давних вільностий вернулись, а також мовби Хмельницкий був в Варшаві у короля в маю 1647 року.

Одначе тими відносинами Володислава до козаків займає ся автор лише о стілько, о кілько они безпосередно лучились з его темою, основнїйше і ширше представлене їх полишаючи собі до осібної студиї.

Виталій Ейнгорнъ: Книги кіевской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка (Книговѣдѣніе, ежемѣсячный библіографическій журналъ, 1894 N. IX и X, стор. 1—19).

Наіменована стаття подає детальні дати до історії лїтературних взаємин між Москвою й Україною в третій четвертинї XVII віку. Автор її користує ся в значній части рукописним материялом Московского Головного Архива мінїстерства справ заграничних та Московского Архива мінїстерства справедливости, а що кидає вона деяке сьвітло й на полїтично-суспільні справи України в XVII в., тому подаємо з неї й подрібнїйший зміст.

Перший неприхильний указ против книг українско-руских видав патриярх Філярет р. 1627, наказуючи під грозьбою строгої кари і клятви, щоби „впредь никто никакихъ книгъ литовскія печати не покупали“. Той бо Філярет перебував перед тим довший час в Польщі і виробив собі не дуже користний суд про правовірність польских Русинів. Та заказ его не довго остояв ся. Пізнїйші патриярхі — Йоасаф і Никон навіть послугували ся помочию київских учених, або як їх тодї в Москві звали „Білорусців“, при справлюваню церковних книг, а московскі книжки печатались просто по взірцям українсько-руским. Прилучене України до Москви могло лише на користь вийти українско-руским книгам. Тодї бо вже й полїтичні зогляди промовляли нераз за тим, що творам впливових українско-руских авторів, звичайно духовних ієрархів, не загороджувано дороги до Московских земель. Й українско-рускі ієрархі, головно архиепископ чернигівский Лазар Баранович, використували доволї безцеремонно своє положенє. Сей останний випросив собі від царя паперу на

друк проповідий п. з. „Меч духовний“. Окрім того услуги приняла на себе царска казна й розпродаж „Меча“ в московских землях по цінї 3 рубл. за примірник. Ще свобіднїйше стало українско-руским книгам від часу, як Симеон Полоцкий, колишний ученик київский, став цензором українско-руских книг при патриярсї Йоасафі II. Та цікава річ, що київскі учені й ієрархі частїйше обертались до царскої казни з просьбою брати книги їх печати в розпродаж а їм платити з гори готівкою. Так було 1670, 1672 й 1675. Останним разом з таким проєктом виступив Лазар Баранович, той сам, що вже в 1666 р. збув ся легким способом свого „Меча духовного“. Сим разом післав він другий збірник своїх проповідий п. з. „Труби словес проповідних“. І хто зна', чи сей факт не прискорив гоненя на українско-рускі книги. Духовеньство московске дуже було неохоче до того, що уряд накидає єму par force якісь духовні книги й каже за них платити. А й правительство московске не дуже радо вже брало на себе рілю комісионера книжок Барановича, що і так від вибору гетьмана Самійловича стратив майже всяке значінє полїтичне для Москви. Тому то лише за вставленєм Самійловича казав цар взяти „Труби“ Барановича на скарбові гроші, автору однак казав відповісти „чтобы преосвященный архіепископъ книгъ никакихъ въ царственный градъ Москву на продажу не присылалъ“, а як пришле, то вони назад єму відошлють ся. Тим способом і той чисто зверхний — та, що правда, цілком не відповідний для архиєпископа — момент відограв свою ролю в справі гоненя українско-руских книг, тим більше, що з причин раскола вже в 1672 р. (в три місяцї по смерти Йоасафа II) видано строгий указ, щоб „въ городахъ, на посадахъ и слободахъ, а въ уѣздахъ, въ селахъ и деревняхъ во всѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людямъ учинить заказъ крѣпкой съ большимъ подкрѣпленіемъ, чтобъ тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ.“

Сей указав положив кінець і „вільному продажу“ київских книжок в специяльній книгарнї київскої лаври, що була заснована на початку 1672 р. для продажу видань київскої друкарнї. Коротке істнованнє сеї книгарнї становить у всякім разї цікавий факт в історії культурних взаємин України-Руси й Московщини. *І. Копач.*

Николай Крассовскій (Миколай Красувскій) отъ года 1686 до г. 1692 писарь управленія, а отъ г. 1692 до г. 1697 старѣйшина Ставропигійского Братства во **Львов**ѣ. Историческій очеркъ, съ прибавкою современныхъ записокъ изъ сессійныхъ книгъ и регестровъ Львов. Ста-

врон. Братства, составленный Исидоромъ Шараневичемъ, Льв., 1895. ст. 196+III.

Юрій Еліяшевичъ (Георгій Ильяшевичъ) отъ 1720 г. членъ и въ 1722—1735 гг. одинъ изъ сеніоровъ Ставр. Братства въ Львовѣ. Историческій очеркъ съ прибавкою списка современныхъ счетоводныхъ книгъ и сессійныхъ протоколовъ Львов. Ставроп. Братства. Сост. Исидоромъ Шараневичемъ, Льв. 1895, ст. 34.

В нашій лїтературі історичній не маємо досї моноґрафії, яка б з'ображала розвиток і дїяльність братства ставропигійского, дїяльність многосторонну і спасенну. Тож тим більше значінє мусимо признати двом працям нашого історика-ветерана, котрих наголовки подалисьмо.

В першій посьвячує автор самому Красовскому лише півтретя листка[1]) (ст. 6—9; на 3-ій поданий портрет Кр-ого), говорить про єго походженє, згадує про тяжкий для Руси час від 1648—86, а передовсїм зазначує нещастя, які навістили в тих часах Львів і так подає характеристику обставин, серед яких трудив ся Красовский насамперед яко „братский писар", а далї яко третий з чотирох сенїорів братства, виказує заслуги, які на сих становищах положив, як списанє братского майна, управильненє дїловодства, заложенє „плянтацийної книги", куди вписувано всї важнїйші чинности Братства, зміна процедури цїлого дїловодства, братскої господарки і надзорованя, скупленє цїлої фінансової сторони в руках Красовского, що показало ся вельми хосенним для Братства, згадує межи иньшим про відбудову вежі Корняктової, прикрасу церкви, нарештї говорить про передчасну смерть Кр-ого, якого автор справедливо називає „душею цїлого братства і головним мотором і виконавцем єго рішень."

Переважну часть книжки присьвятив др. Шар. „прибавленням", себ то материялам жереловим (ст. 10—172). У вступі до сего „додатку" згадує автор про жерела рукописні, які находять ся в архиві Братства, про їх важність для руської історії, про довершені і задумані видавництва сих жерел. З приємностию довідуємо ся, що друкує ся третий том видавництва „Ювилейного Изданія", який буде містити дипльоматичний кодекс ставр. братства. Четвертий том має містити рахунки і справозданя з засїдань братства Ставр. В нього війдуть також сї витяги з рахунків і справоздань з засїдань, що автор додав до своєї статї про Красовского. (Автор пояснює, длячого вважав за одвітне подати вже наперед сей материял).

---

[1]) Є се передрук статї автора з „Временника" ставроп. на р. 1894.

Витяги сї відносять ся не лиш до часу діяльности Кр-ого, але й до часів що попереджають єго діяльність і безпосередне слїдують по єго смерти і обіймають час від початку 17 до перших десятків 18 стол. Не буду подавати перегляду сего цїнного материялу, бо вп. видавець уложив сам дуже докладний зміст (ст. 173—196), за який єму подякує кождий, що буде користати з єго видавництва.

В „послїсловію“ (ст. I—III) представляє автор цїль і методу свого видавництва, зазначує, що головно старав ся подати мотиви, якими поводило ся Братство в своїй діяльности, а особливо в своїх сесийних рішенях, вірно прослїдити духа, який єго одушевляв що до єго поглядів релїґійних і засад церковних і народних, що неустрашимо боронило, вказує на участь, яку оно брало в важних справах руских, нарештї висловляє бажанє, щоб оно вірне заповітови славної минувшини дальше з такою самою ревностию трудило ся для добра церкви і народа.

Друга праця дра Шараневича про Юрия Елїяшевича є значно менша, обіймає (крім карти титулової, на якій поданий також портрет Елїяшевича) 34 стор. 8°. Переважну часть присьвячує автор самому Елїяшевичови (ст. 3—23). В сїй части згадує насамперед про двох Елїяшевичів, що виступають в істориї Братства в другій половинї 18 і в першій половинї 19 ст., і уважає їх свояками Юрия. Далї говорить про Юрия Ел., що членом Братства зістав 1720, а 1722—1735 був третим з 4 єго сенїорів. За єго сенїорованя Братство 1727 виграло процес з епископом львівским у всїх точках, що належали до єго самостійности, дістало 1730 р. важні привілеї від Августа II, вело процес з сенїором своїм Стеф. Лясковским[1]) і маґістратом львівским, подало 1733 р. нунциєви папскому мемориял, де подрібно виложило стан, потреби і бажаня свої. Юрий Ел. подібно як єго попередник завідував приходами і розходами братскими від 1721--1730; в р. 1730 заведено важну зміну в сїй справі: поручено продаж книжок двом иньшим членам Братства. Щоби Братство не понесло страт, мусїв Ел. вести ріжні процеси, уживати притім ради адвокатів, дарунків, мемориялів; сї заходи доводили єго звичайно до бажаної цїли.

Позволимо собі замітити, що представленє діяльности Ел-а і Братства булоби зискало що до переглядности, як би автор був поминув декотрі подробицї, що з річию властивою не були в безпосередній звязи, і подав їх в нотах, або в „додатку“.

Додаток („Прибавленіе“), що обнимає з поясненями 5 карток, містить спис сучасних рахункових книг і протоколів засїдань ставропигійского Братства.

---

[1]) Попередником Ю. Ел-а.

Книжка про Еліяшевича подібно як попередна кінчить ся дуже старанно уложеним змістом.

Обидві праці заслуженого історика мусимо назвати цінними причинками не лиш до історії братства Ставроп., що 3 столїтя було одним з головних огнищ нашого духового житя, але в загалї до нашої історії, а внутрішної, до історії нашої церкви, школи, письменьства, штуки, промислу та торговлї. Сподїваємо ся, що ще неодною подібною працею обдарить нас трудолюбний автор. *В. Бїлецкий.*

В. Иващенко. Историческій очеркъ Умани и Царицына сада (Софіевки), съ фотогравюрами. Київ, 1895 р.

Останніми часами почали у нас з'являти ся невеличкі працї по історії того чи іншого міста, манастира, села і т. и., які хоча і мають чисто місцеве значінне, але не позбавлені й загального інтересу. Автори їх, не задаючись широкою думкою — змалювати історичне життє свого міста зі всїма деталями, — збирають історичні відомости, що розкидано по ріжних друкованих материялах; прислухують ся до народних легенд, звязаних з тим чи иншим місцем; розпитують старих, що намятають ще де-які факти з історії свого міста.... і таким чином складаєть ся більш менш докладний малюнок історичного життя рідного міста. Скільки такі працї мають значінне для науки, — се иньша річ; але є то певна ознака, що самі мешканцї починають, нарештї зацікавлювать ся історнею свого рідного краю, а се є вже велика річ, бо істория є дорога до власного самопізнання ї дає певний ґрунт для дальшого розвитку в сьому напрямку.

До таких непретенсийних праць належить і книжка д. Іващенка, заголовок якої ми виписали з початку. Автор розділяє свій „очерк" на дві частини: в першій росказує історию Уманя та Софіївки, в другій малює сучасне становище міста і парку.

„Уманська пустиня" (Pustynia Humańska — як називалась ся місцевість на початку XVII в.), — почала заселяти ся Слобожанами ще з половини XV в., як ще була під властию литовських князїв. Татарські наїзди, що розповсюдились по Українї за часів хана Менглї Гірея, знову обернули сю місцевість в пустиню, і вона почала оживати лиш з початку XVII в.; господарем її був тодї пан Калїновский. Тодїж, мабуть, засновано і саме місто Умань. Далї Умань переживає татарські наїзди 1629 та 1644 рр., і часи Хмельниччини, і війни Москви з Польщею з за України. За часів „руїни" місто було зруйноване Турками 1674 р. і воно зоставалось так, аж поки не перейшло до панів Потоцьких. В по-

ловині XVIII віку Умань був уже доволї значним містом на Українї; але йому прийшлось пережить ще одну лиху годину — часи гайдамаччини: Умань був майже центром того району, де кривава народня помста виявила свою силу над своїми гнїтителями. Уманська різня 1768 р., а потім війна Кречетнїкова зруйновали край і він міг підняти ся лиш в кінцї XVIII віку. Починаєть ся спокійний період історії Уманя і Уманщини. Місцевість починає залюдняти ся, і Умань вертає собі попереднє значіннє торгового міста. На сей час припадає і заснованнє Софіївки, яку звелїв засадить Щенсний Потоцький для своєї любої жінки Софії. Коло неї працював гідротехнїк Метцель, що взяв собі за правило робить усе так, нїби то се усе зробила натура. І справдї в Софіївцї всякі гори, водоспади, ставки і т. и. зроблені так штучно, що чоловік, не знавши, яким чином збудовано Софіївку, нїколи не повірив би, що там усе зроблено людскими руками та кріпацьким потом.

Умань та Софіївку 1831 р. конфісковано, а 1834 р. ся остання зробилась власністю цариці Олександри Федоровни, жінки Миколая I. 1844 р. сюда переведено з Одеси школу садівництва, яка з поширеною програмою, яко школа хлїборобсьтва та садівництва, істнує й тепер. Що до самого міста Уманя, то його 1838 р. зроблено центром нещасливої памяти „военних поселеній“ і таке значіннє зіставалось за ним аж до 1860 р., коли Умань зробив ся повітовим містом Київської губернії.

В другій частинї, як ми вже казали, автор представляє сучасний стан Уманя та Софіївки. Тепер Умань є одним з найкращих повітових міст Київської губернії; має гімназию, повітову духовну школу, дві народні школи — хлопячу та дівочу, пять церковно-парафіяльних шкіл, виділ земельного банку. окружний суд і т. и. Софіївка належить тепер міністерству доменів і має субсідию від казни 37440 карб., а надглядає за нею дирекция хлїборобської школи. В нїй є тепер метеорольоґічна стация, червоводня, пасїка і т. и.

Се — коротенький зміст працї д. Іващенка; вона збирає доволї докладно материял до історичного життя Уманьщини; непевних питань рішати не береть ся; автор вибирає те, що йому здаєть ся найпевнїйшим, і вважає зайвим вводити читачів в процес своєї критичної роботи над материялами. Через се у його де-які питання порішують ся дуже скоро і дуже просто. З таких — більшість топографічних дат. Криниця, куди гайдамаки кидали учнїв базилиянської школи, була, по автору, там, де тепер нова ратуша. Але треба зазначить, що мешканцї, а так само й материяли вказують, окрім сього місця, ще на два, — де могла би бути та історична криниця. Через що автор застановив ся на першій — не відомо. Таких прикладів багато. Про все те праця Іващенка робить

добре вражіннє. Видана вона гарненько і має при собі вісім фотогравюр — портрет Гонти, Софії Потоцької і шість малюнків ріжних куточків Софіївки — виконаних досить артистично. Можемо бажати, щоб таких праць виходило все більш та більш, щоб вони мали спроможність задовольняти ту цікавість мешканців до історії рідного краю, яка тепер уже досить явно виникає. *С. Лаврецький.*

О. Я. Кониський — Дитинний вік Т. Г. Шевченка, (критично-біоґрафічний нарис, Льв., 1892, ст. 36 (відбитка з Записок тов. ім. Шевченка т. I).

— Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крепацтва (1829—1838), критично-біоґрафічний нарис, Льв., 1894, ст. 28 (відбитка з „Записок“ т. IV).

— Т. Шевченко підчас перебування єго в академії художеств, Льв. 1894 („Зоря“, 1894, ч. 16—21, передруковано з попередною статею, с. 29—92).

— Т. Шевченко під час розцьвіту його кебети до арешту його (1845—1847), Льв., 1895, ст. 62 (передрук з „Зорі“ 1895, ч. 5—14).

— Т. Шевченко в арешті (5/IV—23/11 1847) — Записки наукового товариства імени Шевченка, V, ст. 26.

Першу обширнійшу збірку упорядкованих материялів до житєписи Ш-ка подав М. К. Чалий в звістній праці: „Жизнь и произведенія Тараса Шевченка“ (Київ, 1882). Та коли ще й нині неможемо говорити про повну біоґрафію Ш-ка супроти того, що є прогалини в житю поета зовсім ще не заповнені материялом житєписним, і що твори Ш-ка ще не впорядковані хронольоґічно і не розсліджені як треба, то годї було і від д. Чалого вимагати чогось більше, як лише „зводу материялів“. На материялах Чалого опирав ся головно пок. проф. Огоновский, подаючи біоґрафію Ш-ка в своїй „Історії літератури“ (том. II, відділ 2 ст. 442—528) і в виданю Кобзаря (Львів 1893. IV—XCIII.). До сих праць користував ся Огоновский новшими відомостями, що появили ся вже по виході книги Чалого: та про повноту і критичне провіренє усего звістного доси материялу житєписного не могло бути і бесїди у нас в Галичинї задля недоступности жерел, роскиданих по десятках журналів російских, не говорячи вже про збиранє на місци звісток нїким ще не поданих до прилюдної відомости. Між тим недостача повної і критично обробленої біоґрафії Ш-ка давала себе чим-раз то більше учувати кождому, хто хотів науковим способом працювати над творами Ш-ка.

Щоби-ж такому станови зарадити постановив наш многозаслужений письменник Ол. Кониський зладити можливо повний нарис біоґрафії Ш-ка на підставі зведеня і критичного провіреня усего оголошеного материялу житєписного — і при помочи власних знадобів та записок. До тепер допровадив шан. автор біоґрафію Ш-ка аж до дня 23 червня 1847 р., коли прийшов наказ відставити єго з Оренбурга до Орської кріпости на засланє. Поділ, який приняв К-ий для свого нарису, відповідає до тепер зовсїм розкладови материялів в книзї Чалого. Поодинокі части сеї працї появили ся в такім порядку, як то ми подали в горі: 1) „Дитинний вік Т. Г. Шевченка" (переклад росийский в часописи „Русская Мысль" за р. 1893). 2) „Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крепацтва". „Т. Ш-ко підчас перебуваня єго в академії художеств" (появилось осібною брошурою ураз із відбиткою попередньої части). „Т. Ш-ко підчас висшого розцьвіту його кибети до арешту його". „Т. Ш-ко в арештї (5/IV—23/VI 1847)."

Наведені части критично-біоґрафічного нарису К-го обнимають, як бачимо, першу і то більшу половину житя Ш-вого, становлячи про себе заокруглену цїлість, томуж подамо тут вже тепер короткий огляд тих частий, не чекаючи другої половини нарису.

До першої части критично-біоґрафічного нарису, присьвяченої дитинному віковн Т. Ш-ка вихіснував автор майже увесь звістний нам доси материял, піддаючи єго подекуди докладнїй критицї. В більшій мірі як попередні біоґрафи Ш-ка покористував ся автор автобіоґрафічними уступами з єго поем і повістий, між котрими найбільше материялу житєписного до сеї доби житя поетового подає повість Княгиня. Оповідаючи про те, як Тарас служив у попа Кошицї (Кошица) за погонича опирає ся автор виключно на споминках О. Лебединцева (Київ. Стар. 1882, XI, ст. 563), не беручи під увагу зовсїм інтересних споминів Лободи (Київ. Стар. 1887 XIX, ст. 563—577), що подають кілька нових дат для характеристики сеї мало-знаної доби житя Ш-вого; єсть там і дуже характеристичне оповіданє сестри поета Катерини про вандрівки малого Тараса і єго сиріцтво (ст. 566).

В повісти „Княгиня" малює Ш-ко дуже докладно своє житє-бідованє на науцї у косоокого дячка Совчиря і на службі у стихарного дяка Богорського, томуж можна було ще дещо більше росказати про сесю добу житя Шевченкового, як розповів нам Кониський, пропускаючи деякі інтересні епізоди. В справі першої науки малого Тараса уважає Кониський річею зовсїм певною (Записки I, ст. 106) що Григ. Ш-ко віддав Тараса в науку ще за житя матери, на 8-му або й 9-му роцї єго житя

(Зап. I, 107). За підставу до такого твердженя послужила авторови мабуть повість „Княгиня“. І справдї Ш-ко розказує в тій повісти, як він ще за житя матери, вивчивши увесь псалтир у дячка Совгиря, поставив братії горнець каші молочної по народному звичаю („Княгиня“: Київс. Стар. VIII. 397). Мати Ш-ка умерла 1823 20/VIII, коли єму ішов 9-тий рік. Однакож трудно вірити, щоби Тарас ще перед смертию матери, укінчивши ледви 8-мий рік, міг уже не лишень граматику і часословець, але й увесь псалтир вивчити та ставити братії кашу.

Ще менче можливою треба признати таку звістку на підставі обчисленя самогож поета, що як звістно, помиляв ся в означеню докладнїйших дат із своєї ранної молодости. Єгож споминки мають для нас більше внутрішну, психольоґічну вартість; за теж не все можна на них покладати ся що до фактичної внїшної сторони, як справедливо замітив Чалий.

Так пише він в автобіоґрафічному листї до Оболоньского (Народное Чтеніе 1860 за лютий), що батька утеряв на 8-му роцї свого житя. Ми ж знаємо, що мати Тараса умерла $1^1/_2$ року перед батьком. Виходило б затїм із споминок Ш-ка, що він, скінчивши науку у Совгиря і вивчивши увесь псалтир, мав усего 6 або 7 лїт — річ просто неможлива. Таким способом в означеню сеї дати певнїйше можемо спустити ся на звістку Чалого (ст. 11) (а той опирає ся мабуть на оповіданю близьких родичів Ш-ка підчас єго похоронів), що Григ. Ш-ко, оженивши ся в друге по смерти першої жінки в наслїдок колотнечі між дїтьми зведенятами віддав Тараса уперве на науку до Губського, щоби тим чином позбути ся з дому задирливого хлопця. Се стало ся недовго по смерти матери Тарасової, затїм на 9-му роцї єго житя (1823). — Вивчивши у Губського граматику, часословець і псалтир, перейшов Тарас на науку і службу до нового стихарного дяка Богорського уже по смерти батька (1825), так сам про те розповідає в повісти „Княгиня“ (Київс. Стар. VIII 397—8). До остаточного порішеня сего питаня треба би єще докладнїйшого розслїду; та у Кониського виходить справа якось заплутаною і неясною (Зап. I, 103—108).

В другій части свого нарису оповідає автор про парубочий вік Т. Ш-ка аж до викупу його з крепацтва (1829—1838). Тота доба житя Шевченкового вельми убога що до материялу житєписного. К-ий опирає ся головно на материялах поданих у книзї Чалого (ст. 18—28), а між ними найважнїйші — то споминки Сошенка; доповнює він сесї відомости уступами з автобіоґрафічної повісти Ш-ка „Художник“.

В повісти тій описав Ш-ко остатні часи свого житя в крепацтві, свою знаємість з Сошенком, справу викупу з крепацтва і перші роки пробуваня в академії штук красних. Скілько можливо порівнати сесе оповіданє Ш-ка з иньчими посторонніми відомостями, що відносять ся до сеї доби єго житя, особливож з оповіданєм Сошенка, — годить ся зауважити, що в „Художнику" Ш-ко зовсім вірно з'образив сей період житя свого. Всеж таки неможемо того з'ображеня назвати повним — тому, що Ш-ко промовчав деяки річи, як прим.: свою знаємість з Гребінкою, і великий вплив, який мав на него Гребінка, знаємлячи єго особливе з лїтературою україньско-рускою і росийскою. Промовчав Тарас і про свої вірші, говорячи єдино про своє образованє в штуцї малярскій під руководством Брюлова. Не згадує Ш-ко також і про тоту пригоду любовну, що по визволї з крепацтва роз'єднала єго на якийсь час з дотеперішним другом Сошенком. Та мимо того „Художник" має для біоґрафа Шевченкового неоцінену вартість і на підставі того може найпевнійшого сьвідоцтва спростовує К-ий деякі споминки Сошенка і Мартоса (відбитка ст. 23). Користуючи ся „Художником" потрафив К-ий дати певне осьвітленє тому сухому реєстрови фактів, який подибуємо в книзї Чалого. Одно лишень можна би тут замітити, що К-ий не відмічує виразно тих відомостий і цїлих нераз уступів, які бере живцем з „Художника", так що доперва по прочитаню сеї повісти стає для нас зрозумілим детайлїчне оповіданє К-го про знаємість Ш-ка з Сошенком, і про викупленє єго з крепацтва, що подає К-ий на ст. 17—28.

Ще більше материялу житєписного знайшов К-ий в тій автобіоґрафічній повісти Ш-ка для третьої части свого нарису, де веде річ про житє Ш-ка підчас єго перебуваня в академії штук. Та по нашій думцї була б' сеся часть випала далеко краще, коли б' автор не переповідав так широко „Художника", переплїтаючи єго ще й поетичними апострофами і полємічними екскурзиями (відбитка: ст. 50, 58, 60, 76, і пр.), а колиб радше коротшим а більш прозористим способом зреасумував все те, що дасть ся виснувати з „Художника" для з'ображеня і схарактеризованя сеї незвичайно важної доби в житю Ш-ка і в розвою єго поетичної творчости. Годило ся також виразнійше відмічувати все те, що автор бере з „Художника", а що з иньчих жерел. В художнику подибуємо вправдї деякі важні звістки, про лектуру Ш-ка в тім часї (користав він передовсїм з бібліотек Брюлова і Демського), про круг єго знаємостий, про цїлий хід єго духового розвою, що поступав в тім часї великими кроками на перед — і з того боку представляє сеся повість велику вагу для біоґрафа. Однакож нетреба того жерела пореціню-

вати. Ми вже попереду згадали, що Ш-ко дещо промовчує в тім оповіданю; тому ж і не могли б ми на підставі „Художника“ заперечувати таким виразним відомостям Сошенка про гуляще житє Шевченка в товаристві Брюлова, тим більше, що й иньчі артисти-малярі (як пр. Честахівський (Зоря 1895, ч. 5.) в своїх споминках про Брюлова згадують, що він любив бувало таки й добре загуляти із своїми любимими учениками (про се згадує і сам Ш-ко в листї до одного приятеля — Основа 1862 Май ст. 5). До тих любимцїв Брюлова належав, як звістно, також Шевченко. І мабуть до того часу треба віднести нахил Ш-ка до т. зв. „житя поетичного“, за яке єго пізнїйше докоряє княжна Репнїна (Чалий ст. 44). Щоби ж тому заперечити, треба би навести такі виразні сьвідоцтва, якими суть споминки Сошенка. (Чалий 31, 35) і листи княжни Репнїної (Чалий ст. 44).

Виходило б із споминів Мартоса, що він перший звернув увагу на поетичний талант Шевченка. Та ми вповнї подїлюємо думку Кониського, котрий догадує ся, що Гребінка перший заняв ся поетичними творами Ш-ка, і підмовив Мартоса, щоб дав свій наклад на видруковане „Кобзаря“. Користному впливови Гребінки, з яким Ш-ко познаємив ся ще до свого визволеня з крепацтва треба, здає ся, найбільше завдячити і се, що поет наш став від разу писати чистою мовою народною (в чім і пробиває ся повна сьвідоміcть поета що до самостійности руско-українськоï лїтератури). Не хто иньчий, як Гребінка міг тодї познакомити Ш-ка з молодою ще лїтературою українською та з історией рідного краю. Він то укупі з Сошенком подбав про ширшу осьвіту молодого Тараса. Вправдї згадує про се Кониський (відбитка с. 47), та по нашій думцї треба би тим предметом специяльнїйше заняти ся, а може удало би ся і дещо нового материялу придбати, що кинув би більше сьвітла на відносини Гребінки до Шевченка. Із споминів Мартоса знаємо, що ще в 1840 р. навідував ся Ш-ко часто до Гребінки, і там прислухував ся розмовам про Коліївщину. Сей факт сьвідчить нам про се, що Ш-ко ще в лїтах 40-вих зіставав під впливом Гребінки. Згадаймо і те, що в р. 1843 привозить Гребінка Тараса на баль у Мосївку і знаємить єго з Чужбінським.

Говорячи про Гребінку на иньчім місци (Сьвіт 1881), не признає К-ий сему письменникови ясного почутя самосьвідомости національноï. Та з сею думкою неможна нїяк згодити ся, коли взяти під розвагу передне слово Гребінки до альманаха Ластівка (1841) і єго ж послїслово. Гребінка характеризує там дуже докладно відносини росийскоï критики до тодїшноï лїтератури українськоï; — тому ж і годилось К-му згадати про тоту характеристику на тім місци, де обговорює голоси росийскоï

критики про „Кобзаря“ і їх вплив на молодого поета (відбитка ст. 55). Неприхильною критикою зі сторони росийских журналів витолковує К-ий тоту вельми характеристичну прояву, що Ш-ко почав писати драми і поезиї мовою росийскою; та лиш за далеко від предмету відбиває нас полєміка, яку веде К-ий із висказами критиків московских, особливож із Пипіном на темат самостійности нашої лїтератури (розр. VII. ст. 53).

Уваги заслугують замітки К-го, що до ґенези і часу написаня Гайдамаків (відб. 63—66), хоч і тут говорячи про Лебедин і Мотриненський монастир не подає автор жерела на якім опирає ся (мабуть Київ. Стар. 1882, III ст. 564)

К-ий старав ся означити докладнїйше, як ширшав круг знаємостий Ш-ка, характеризуючи заразом особи, з котрими поет стикав ся, причім кидає нове сьвітло на відносини Ш-ка до Чужбінського (ст. 78) і Вартоломея Ш-ка (ст. 31).

З кінцем весни р. 1843. їде Ш-ко на Україну, що її не бачив близько 14 літ і з сим фактом розпочинає ся по нашій думцї нова доба в житю Ш-ка, що лучить ся з новим напрямом в єго поетичнім творчестві. Та про се ще згадаємо пізнїйше.

Повість Шевченкова „Музика“ (писана росийскою мовою а перекладена М. Міх-ським в Зорі 1895) належить вправдї до часу, коли Ш-ко яко член комісиї археоґрафічної подорожував по Українї в роках 1845—1847: однакож вражіня, яких він зазнав в тоту пору можна сьміло віднести і до першої подорожи Ш-ка на Україну. Із тої повісти видимо, як Ш-ко, проїздячи українські села, живо інтересував ся долею простого люду, випитував про відносини панів до підданих, як глубоко відчував він тяжкий гнет крепацтва над безталанним людом, а сумні рефлєксиї, які будили ся в душі поета під той час, вилили ся опісля гучним протестом проти крепацтва і всякої неволї социяльної в безсмертнім „Снї“, написанім в Петербурзї лїтом р. 1844, безперечно під впливом сьвіжих споминів із всего того, що видів Тарас в часї своєї подорожі по Українї року 1843. Коли ж розважимо, що Ш-ко навіть в домі великодушної княгинї Репнїної не міг знайти спокійного кутка, де би до него не доходив стогін поневолених мас, тодї стане для нас зрозумілим, звідки попав Тарас в огидливе товариство „мочемордів“, що так мало пристає до єго високих ідеалів. Отсе власне, що було незрозуміле для попередних біоґрафів Ш-ка, зрозумів і вияснив Кониський у своїй цїннїй працї (відб. ст. 80).

Кониський, покористувавшись новшими материялами житєписними, головно ж листами Ш-ка і єго знаємих (хоч при листах часто забуває подати жерело, звідки їх бере), справляє в богатьох місцях відомости за-

міщені у книзї Чалого, що, пишучи про сю добу житя Ш-вого, опирав ся майже виключно на споминках Чужбінського і листах княжни Репнїної. Взагалї ж „Сводъ матеріаловъ“ Чалого подає про роки 1843—47 так мало звісток, і декуди заводить відомости так хибні, що К-ий в зібраню і упорядкованю материялів житєписних, що відносять ся до сеї доби житя Шевченкового, протоптував першу стежку, не маючи просто жадного попередника.

К-ий догадує ся, що осїнь 1843 р. провів Ш-ко в рідних селах (відб. ст. 78), та на се не маємо жадного доказу в материялах житєписних. Певна річ, що зиму 1843/4 провів Ш-ко в столицї, де й заходив ся щиро коло виданя „Живописної України“. Дня 19 лютого 1844 р. бачимо Ш-ка в Москві, як се виходить із дати під поемою Чигирин, а дня 25 лютого тогож року мав би Ш-ко пробувати вже на Українї в Переяславі, як можна би догадувати ся із дати під повістею „Наймичка“. Сесю дату одначе уважає К-ий непевною (за для того, що в протягу шести днів не міг би то Ш-ко дістати ся з Москви до Переяслава), томуж і подорож Ш-ка на Україну під конець лютого 1844 остаєсь поки-що річию непевною, тим більше, що крім висше наведеної дати під „Наймичкою“ не маємо жадних иньчих відомостий про тоту подорож. Виходячи із того, що дата під повістею „Наймичка“ єсть непевна, ставить К-ий гіпотезу, що повість тоту написав Ш-ко далеко пізнїйше від поеми „Наймичка“, живучи на засланю десь в р. 1856 або 1857, а дату „Переяслав 25 лютого 1844“ поставив поет „тілько відповідно умовам свого життя в казармі, як кажуть „про всяк случай“ (відб. с. 83). Та коли б навіть наведена дата під повістею „Наймичка“ була неймовірна, то поясненє сеї справи яке дає К-ий, ще менче може нас вдоволити, і чи повість тота була написана після поеми, чи навпаки, як намагаєсь доказати Др Франко (Записки VI), остає ще й доси річею зовсїм непевною, тим більше, що уже 13 марта бачимо Ш-ка знов в Петербурзї, як се виходить з єго листу до Бодянського (Русская Старина“ 1883, кн. IX).

На лїто 1844 р. поїхав Ш-ко знов на Україну і відвідав Репнїних; та чи заїздив він у Кирилівку, як догадує ся К-ий, на се не маємо жадного доказу. Не знаємо також, на чім опирає К-ий звістку, нїби Ш-ко перед виїздом до Петербурга 1844 р. навідував ся ще раз до Яготина. Зиму 1844/5 провів Ш-ко не у Репнїних, як хибно подає Чалий (ст. 41), але в Петербурзї, де заходив ся між иньчими коло українських спектаклїв і коло послїднього іспиту в академії штук красних. Титул „свободного художника“ одержав Тарас аж 1845 р. 22 марта (про се сьвідчить дипльом „академії художествъ“), і тут знов простує К-ий

відомости Чалого (ст. 37), що клав сесю подію на рік 1843, ба й сам поет в листї до Оболоньского споминає про сю подію під р. 1844.

Коли вже біоґрафічний нарис К-го мавби бути повним, то не розуміємо, длячого пропускає він такі важні епізоди як пр. сей, що Ш-ко довідавши ся про виїзд Сошенка на Україну прийшов до него, і що обидва приятелї поєднавшись розстали ся дружно з собою. (Чалий ст. 34). Не згадує К-ий і про се, що Ш-ко укупі з Чужбінським читав „Dziady“ Міцкевича, а навіть пробував деякі уступи перекладати на мову українську (Споминки Чужбінського, СПб. 1861, ст. 10—12), анї про се, що у Демського учив ся Ш-ко французької мови, а навіть конверзував по французьки з Елькином („Художник“ Зоря 1894 ст. 147); сесю відомість потверджує також Чужбінський.

Рокам 1845—7, на які припадає сам розцьвіт Ш-вого таланту поетичного, присьвячує К-ий четверту часть своєї працї. Та на жаль остало ся вельми небогато материялу житєписного, що відносить ся до сего часу, мабуть тому, що по арештованю Ш-ка знаємі єго з остраху затирали всякі слїди своєї знаємости з поетом. Найважнїйші відомости містять ся в „Воспоминаніяхъ“ Чужбінського та в деяких уривочних звістках Кулїша і Костомарова. З листів Ш-ка остались лише 2, писані ще 1845 до Кухаренка, і невелика переписка з Костомаровим. Споминки Аскоченського („Домашня Бесѣда“ 1861. Петерб.) прийшлось К-му здебільшого зовсім знехтувати. На підставі „Записок“ Ш-ка приходить К-ий до виводу, що відносини між Ш-ком а Чужбінським зовсім не були такі щирі і дружні як хвалив ся Ч-кий. Тому то К-ий відносить ся до споминів Чуж-го критично і подає в сумнїв деякі єго звістки. (Зоря 1895, Ч. 9 ст. 175). До споминів Варт. Ш-ка не привязує К-ий великої ваги (Зоря ч. 6. 113).

Для схарактеризованя внутрішного настрою поета підчас єго подорожий по Україні в роках 1845—7 користує ся К-ий повістею Ш-ка „Музика“, про яку ми вже висше згадували. До часу подорожий Ш-ка по борзенськім уїздї Черн. ґуб. не використав К-ий усего материялу, що подає Білозерский (Кіев. Стар. 1882, IV 70—71).

Помилкою мабуть оповідає К-ий на двох осібних місцях (відбитка: ст. 88—89 і Зоря 1895 ч. 7 ст. 135, ч. 6 ст. 114) про одні і тісамі факти раз під р. 1844, другий раз під р. 1845. На першім місци росказує К-ий про се, як Ш-ко в осени р. 1844 звидів монастир Густинський і подорожував по Переяславщинї, заїздячи в села: Вюнище, Андруші і в сам Переяслав, як догадує ся К-ий по малюнках Ш-ка, по-

міщених в музею Тарновського, що походять з р. 1844. В сїй датї мабуть помиляє ся К-ий, бо сам поет згадує в повісти „Музика“ (Зоря 1895 ч. 5 ст. 81), як для комісиї археоґрафічної (значить що найборше в осени 1845 р.) звиджував він напів зруйнований манастир Густиньский і поробив малюнки з головної церкви Петра й Павла, з трапези й церкви, де поховано князя Репнїна, та з цикльопічної будови братерської: рисунки ті не міг поет датувати роком 1844-тим. Відтак говорить К-ий про хоробу поета, про его знаємість з лїкарем Козачковським і їх вспільну прогульку в село Андруші, подаючи виписку з листу поета до Козачковского з дня 16/VII 1852, де поет як раз згадує про сесю прогульку в Андруші („Основа“ 1862, кн. IV). На другім місци (Зоря 1895, ч. 6 ст. 114) оповідає К-ий знов про звиджене Ш-ком Густиньского монастиря, з котрого він поробив малюнки, будучи вже членом комісиї археоґрафічної — про подорож поета в Переяслав, де він спізнав ся з лїкарем Козачковським. „Раз якось — оповідає К-ий (Зоря 1895 ст. 135) — вони їздили в село Андруші. В листї до Козачковського писаному 14/IV 1854 поет, згадавши про Андруші, пише“: тут іде довша виписка із того листу Ш-кого. Та часть сеї виписки згоджує ся буквально з листом Ш-ка до Козачковського, що автор наводить під датою 16/VII 1852 в третій части свого нарису (відб. ст. 88—89), відносячи его до подорожи поета з Козачковським в село Андруші ще р. 1844. Трохи низше згадує К-ий і про се, що поет захорував в Переяславі, і що Козачковський гоїв його. Очевидно автор на обох місцях цитує оден лист Ш-ка, та розповідає про одні і ті самі події, т. є. про хоробу поета в Переяславі, про его знаємість з Козачковським, і про їх вспільну прогульку в Андруші. Все те треба би по нашій думцї віднести до осени р. 1845, бо іде тут річ про наукову подорож Ш-ка в Переяславщину, а знаємо, що аж в осени 1845 приділено поета до археоґрафічної комісиї. Се виходить нарештї із приведеного листу до Козачковського, де поет пише між иньчими: „чи великі виросли дерева, що посадив ти в осени 1845? Мінї так і здаєть ся, що я, як пишу отсього листа до тебе, або як просто згадую про тебе, то так неначе дивлю ся на тебе, як ти коло паркана рядочком в осени дерева сажаєш“. До часу коли поет проживав у Козачковського не використав К-ий дуже інтересних відомостий, заміщених в Зорі 1886 (ст. 110—120)

За час першої хвилевої знаємости Ш-ка з Костомаровим признає К-ий осінь 1845 р.; але тій знаємости не надає він жадної ваги. Перша впливова знаємість поета з істориком мала почати ся аж в цьвітни р. 1846 (Зоря 1895 ст. 176). Костомарів лишень раз подає за час своєї знаємости з Ш-ком весну 1845 р. (Основа 1862, IV. 48), та помилку его виказав доволї К-ий (ст. 176). Томуж мусимо признати правдивими

дві инчі звістки Костомарова, де він кладе свою першу знаємість з Ш-ком на весну 1846 р., і то раз на квітень (Русс. Стар. XXVII ст. 597—8), другий раз на май (Кобзар 1876, II. том ст. VI). В Русс. Стар. подає Костомарів дуже докладний опис обставин, серед яких він спізнав ся з поетом; між инчими каже він там, що знав про те і чув від людий, що недалеко него живе славно-звістний поет український, якого він ще не знав особисто, і дуже рад би був з ним познаємити ся, та маючи богато занятя, відкладав свою візиту; аж раз якось оден єго знаємий прийшов до него з Ш-ком, і тогди вони уперве спізнали ся. Супроти такого сьвідоцтва можемо відкинути звістку Куліша і здогад К-го про хвилеву знаємость поета з Костомаровим ще в осени 1845.

Можна би тут зауважити, що власне в сій части своєї роботи занедбує нераз К-ий цитоване жерел, на яких опирає свої відомости і комбінациї, а через те заставляє читача перешукувати увесь материял житєписний за якою-небудь звісткою. Так пр. не подає жерела, звідки бере відомість, що Ш-ко як раз 22 чи 23 марта 1845 поїхав на Україну через Москву, де бачив ся з Щепкиним та Бодянським, і попростував звідтам в Миргородський повіт до приятеля Лукияновича, що літом 1845 р. поїхав у Київ, щоб там одружити ся (Зоря 1895. Ч. 5). Не вказує К-ий також жерела, на якім опирає свої докладні відомости що до приділеня Ш-ка до комісиї авхеоґрафічної з річною платою 150 рублїв (виходило на місяць по 12 руб. 50 коп. — К. Стар. 1882. I с. 608—609); про висилку поета ґенерал-ґубернатором Бібіковим в Полт. ґуб. в листопаді 1845 р.; про се, що Ш-ко написав „Завіщанє" при самім кінци 1845 або на початку 1846 р.; про недугу поета у Закревського і т. и.

Не знаємо також, на якій підставі говорить К-ий так катеґорично, що „в усякому разї видатнїйші твори Ш-ка історичного і полїтичного змісту написані поетом до очевистої знаємости його з Костомаровим (се признаємо) і з инчими „Кирило-Методиївцями" (Зоря 1895. ст. 176). Знаємо, що з Кулїшем познаємив ся Ш-ко ще в лїтї 1845. Коли ж візьмемо на розвагу, що Ш-ко почавши від р. 1843 частїйше навідував ся до Києва чи то в справах „Живописної України", чи пізнїйше — яко член комісиї археоґрафічної, де пізнав Максимовича і инчих Українцїв, то се видає ся річию просто неможливою, щоби він не познаємив ся до р. 1846 з деякими членами пізнїйшого „брацтва". Та хоч К-ий виводить славянофільство Ш-ка із єго знаємости з Осипом Бодянським та з письмами Залєского і Ґрабовского (Зоря 1895. ст. 213), то вже ж не можемо тут виключати того, що було найближше Ш-ка, т. є. єго знаємости з київскими славянофілами. Бо хоч брацтво завязало ся формально аж

в січнї 1846 р., то ґрунт до такої орґанїзациї вже заздалегідь приготовляв ся ще до приходу Костомарова в Київ, як се на рештї признає і сам К-ий.

Коли вже нарис К-го має бути повний, то не знаємо, длячого він пропускає так характеристичний анекдот, який розповів Чалий (ст. 51) про гостину Ш-ка у кирилївського папотця (26/IX 1845) і про бабу Лимарину. Не згадує К-ий також про се, що в Ніжинї відвидів поет свого давного друга і добродїя Сошенка (на початку 1846 р.) і що Сошенко тодї докоряв поетови „Тризною" (Чалий ст. 54), що у Григ. Степ. Тарновського познаємив ся поет із славним музиком Глинкою (Кієвс. Стар. 1882. IV ст. 70), про що й сам поет розказує в повісти „Музика" (Зоря 1895 ст.) Також із спомипок Чужбінського пропустив К-ий деякі епізоди, не подаючи на се жадної причини (порів. „Воспоминанія" ст. 32—33). Натомість в деяких уступах відбиває ся К-ий трохи за далеко від предмету, розповідаючи пр. широко про родину Лизогубів (Зоря 1895. ч. 9) або про Костомарова (ч. 10) і т. и. Хоч не одно інтересно знати читачеви, то можнаб се вигідно помістити в увагах під текстом щоб не переривати звязи в оповіданю.

В пятій части свого нарису говорить К-ий про арештованє Ш-ка і тих 79 днїв, що поет провів по арештах і на допитах, в подорожи і на постоях від 5 квітня аж до 23 червня 1847, коли єго придїлено до Орської кріпости.

Автор покористував ся споминками Костомарова, Кулїша (хоч вони про Ш-ка з того часу не багато могли сказати), дрібними згадками Пильчикова, „Записками" Ш-ка, деякими єго поезиями і дрібними звістками урядовими; особливо важні, хоч вельми убогі, відомости вийняті із актів колишнього „III-го отдѣленія", що оголосив проф. Стороженко (в Київскій Старинї 1882. III) і реферат гр. Орлова із переведеного слїдства. (Русс. Архивъ" 1892 Nr. 7). Відомости подані Чалим (ст. 62 і 63) і В. Білозерским прийшлось К-му здебільшого відкинути.

Хоча автор розпоряжав, як бачимо, материялом небогатим, затеж з'умів він кожду дрібничку вихіснувати та звести усї розкидані відомости в одну цїлість, що дає нам бодай приближений образ отсих тяжких 79 днїв, про які так мало змогли розказати попередні біоґрафи Ш-ка. Автор старав ся докладнїйше означити дати доносу Петрова, арештованя „братчиків", достави Ш-ка до Петербурга, виряджeня в Оренбург, а потім і в Орську кріпость; притім характеризував він по можности тії особи урядові, з якими прийшлось тодї Ш-ви стикати ся (Пісарева, Юзе-

фовича, Орлова, Дубельта, Попова і инчих). Із такого систематичного зіставленя дрібних на око фактів стає нам уперве зрозумілою ціла скаля страшних мук моральних і фізичних, які в тому недовгому часї витерпів безталанний Тарас, а се дає нам спроможність поняти бодай в части стан душевний поета, коли на него спала така люта кара, якої він зовсїм не надіяв ся. При недостачі фактичного материялу опирає ся К-ий подекуди на анальоґії і на здогадах, що не все можнаб' назвати певними (до сего правда й сам автор признає ся). Та в тім лиш біда, що К-ий не все відмічує виразно субєктивні здогади від певних фактів, а наводячи відомости яко зовсїм певні, не подає жерела, що вельми утрудняє всяку контролю.

І так оповідає К-ий про се, як Тарас побачивши через вікно тюремне матїр Костомарова, що йшла провідати свого сина, зворушений єї видом написав прегарну поезию „весїнне сонечко ховалось" — та не згадує при тім К-ий, що відомість тоту опирає на споминах Костомарова (Русс. Старина XXVII. ст. 601). Так само не подає К-ий жерела, на якім опирає ся, кажучи, що Петров подав 28/II 1847 р. свій донос (Зап. V. 5), що „III отдѣленіе" одержало реляцию від Бібікова 17/III, що приказ арештувати „братчиків" получено у Києві не ранїйш 26/III (Зап. V. 6).

Не знаємо також, на чім опирає автор відомість, що ґубернатор київський Фундуклїй хотів ще ратувати Костомарова (Зап. V. 8—9), що Костомаров їдучи з жандармами до Петербурга, здибав перед Київом Андрущенка і Андрузського та через них старав ся остерегти Шевченка і Марковича (Зап V. с. 10). Незнаємо також, на чім опирають ся звістки про брутальне поводженє слїдчих, особливож Орлова і Дубельта з „братчиками", звідки бере ся відомість про се, що Попов (учитель критика Бєлїнського) спокушував братчиків у вязници (ст. 13) — і т. и.

К-ий старав ся своєю працею положити підвалини до написаня повної біоґрафії Ш-ка з увзглядненєм духового розвою поета і ґенези єго творчости. Сей останнїй незвичайно важний момент порушив шан. автор лиш злегка, незначними натяками, і ми зовсїм не робимо єму з тої причини закиду: до такої роботи не все ще гаразд приготовлено (хочби тут згадати лишень про хронольоґічне упорядкованє творів Ш-ка[1]), та і не було се метою автора. Полишаючи на пізнїйше тоту трудну роботу,

---

[1]) Проба хронолоґічного укладу писань Шевченка аж до заслання тогож д. О. Кониського з'явилось в т. VIII „Записок", вже по написанню сієї рецензії. Ред.

К-ий бажав будучому біоґрафови Ш-ка полекшити его завдане своєю працею, зовучи єї виразно „нарисом біоґрафічним“, бож до повної біоґрафії хибує в нарисї К-го власне того другого моменту, що обіймав би духове житє поета із усїма ступінями его розвою.

Тою то обставиною, що К-ий уважає свій нарис неначе приготовленнєм до ширшої працї, можна би виправдати полємічну або й поетичну закраску деяких уступів, в яких автор відступає нераз від властивого предмету, і тим можна би обяснити і брак певної пропорциї в трактованю річий важнїйших і менче важних, а також занехане якогось прозористого розкладу в поодиноких частях нарису. Здалоби ся одначе на будуче поодинокі менші уступи житя Ш-вого відмічувати виразно чи то датами хронольоґічними, чи осібними заголовками, що послужило б до легшого перегляду і до орієнтованя читача в предметї.

З боку методичного можна би ще й те зауважити, що автор трактує часом свій предмет способом більше белєтристичним, нїж строго науковим: не відмічує виразно власних здогадів від певних фактів, не подає часом жерел, звідки черпає свої відомости (хоч се можна би по укінченю цїлого нарису осібними увагами бодай в части доповнити). К-ий закидає вправдї Чалому „брак погляду безсторонного“, а навіть „чимало субєктивізму“ — та на жаль і сам автор не всюди свобідний від тої вади.

Ідучи за подїлом Чалого, К-ий завів під розряд: „Т. Ш-ко підчас висшого розцьвіту його кибети до арешту його“ роки 1845—7. Та коли вже в поетичних творах Ш-ка маємо шукати крітериї для розмежованя більших периодів його житя, то випадало б радше від р. 1843-го починати нову добу житя Шевченкового, коли в его творах виступає вже рішучо напрям „полїтично национальний“ (в термінольоґії проф. Огоновского — Кобзар 1893). Колиж роком 1843 розпочинаємо нову добу в розвою поетичного таланту Ш-ка, — як се признає Др Франко (Зоря 1891 ст. 89—90), то не треба забувати, що з тим самим роком 1843 лучить ся також дуже важна подїя в житю Ш-ка, що сьміло можемо поставити на початку нового периоду в його житєписи: се перша подорож поета на Україну, що її він покинув перед 14-ти роками бідним попихачем панським. Подорож тота вносить тілько нового до одноманїтного житя поета в Петербурзї і его сьвітогляду, таким богатством сьвіжих вражінь і рефлєксий збогачує его душу, що зазначує ся замітно новим напрямом в его творах. Та на роки 1843—1847 припадає не лиш одноцїльна доба в творчости поета, але й период його подорожий по Українї; — томуж і годить ся ті роки обняти осібним роздїлом в біоґрафії Ш-ка.

На тім і скінчили б ми свої заміти; та годить ся тут з признанєм піднести, що праця К-го мимо висше згаданих недостач становить важний здобуток для нашої лїтератури наукової. Найлїпше потрафимо оцінити роботу шан. автора, коли порівнаємо єго нарис із „зводом материялів“ Чалого, або з житєписями Ш-ка, які замістив пок. проф. Огоновский в „Історнї лїтератури руской“ (II. віддїл 2) і в виданю „Кобзаря“ (Львів 1893), не говорячи вже про біоґрафічні нариси Gwido Battaglia (Taras Szewczenko, życie i pismo jego, Lwów 1865), I. G. Obrist-a (Tar. Grig. Szewczenko, Чернівцї 1870) В. П. Маслова (Т. Гр. Шевченко, Москва 1874) і т. и. Признаючи користну працю попередників К-го для призбираня і упорядкованя материялів житєписних, причім найбільше заслужив ся Чалий, все ж таки мусимо зазначити, що К-ий перший попробував звести до купи увесь обширний вже нинї і розкиданий материял, що належить до житя нашого ґенїя, він перший старав ся сей материял провірити критично і уложити з него систематичну цїлість, що, о скілько се можливо при теперішнім станї наших відомостий, представляла б докладний образ житя Ш-вого. Образ той дорогої цїлому народови постатї нашого Кобзаря облив автор теплом нїжної любови і глубокого поважаня, що й становить цїнну прикмету біоґрафії, призначеної для ширшого круга читачів.

Автор підняв ся роботи нелегкої, і як бачимо з наведеного висше огляду, вивязав ся зі своєї задачі совістно, вдоволяючи тим самим пекучій потребі хвилї, і тим то й подякує єму не лиш кождий, що займає ся дорогою нам спадщиною Ш-ка, але й увесь нарід, читаючи уперве обширну і по можности повну житєпись Ш-ка на своїй рідній мові.

Ф. Колесса.

Пыпинъ А. Н. Матеріалы для біографіи А. А. Котляревскаго, Спб., 1894, ст. 110 + портрет (відбитка з Сборника Отдѣленія рус. языка и словесности Академіи Наукъ, т. 50, 1895).

Олександр Котляревський (род. 1837 під Кременчуком, † 1881) заслугує нашої уваги з кількох причин — українець родом, він є цікавим заступником своєї ґенерацнї української інтеліґенциї; знаменитий фільолоґ і археолоґ, він в своїх студиях нераз звертав ся до нашого народу; вкінцї — на останку був кілька років професором Київського унїверситета. Смерть єго викликала кілька статий і споминок, тепер — при останнім томі збірника єго писань, виданого перербурською академією, з'являвав ся „начерк біоґрафії“, написаний знаменитим російським ученим О. Пипіним. Автор скористав не тільки з друкованого материялу, але також з паперів Котляревського і з його кореспонденциї, здобутої від ріжних осіб, так що

має материял досить багатий. Та в праці своїй дбав більше про те, аби звести сей материял, як про те, щоби глубше простудиювати й яснїйше представити особу Котляревського, як ученого й громадянина. За всїм тим написана з звичайною талановитостию, дає ся праця багато цікавого про особу К. і її суспільне окруженнє.

Котляревський по скінченій Полтавській ґімназиї вчивсь в Московськім унїверситетї, бувши учеником свого земляка Бодянського і славного росийського фільольоґа Буслаєва. Д. Пипін характеризує єго, як „видатного й характерного заступника того періода в розвою (фільольоґічної) науки, що настав за першими працями славистики в Росиї і першим впливом Ґріма на студиюванє народної старовини“ (с. 143). Котляревський заберав фільольоґічну науку дуже широко, тож поза лінґвістикою й фільольоґією славянською й руською з запалом вдавав ся і в етноґрафію, і в археольоґію і історию. Почасти сї широкі інтереси, разом з деякими обставинами особистого життя, були причиною, що наукова дїяльність його виявилась в невеликім (в порівнянню) числї ширших праць і в силї дрібнїйших, в формі заміток, рецензий, оглядів etc.

К. в однім з своїх листів нотує сам свою неохоту до полїтики; то був учений, що за сферу наукових інтересів виходив не радо. Професорська дїяльність була його покликом, і наука його мала славні результати. На жаль, полїтичний процес одного еміґранта, до якого К-го цілком безосновно і безневинно вмішано, вибив його з сїєї колеї, позбавивши на довший час права научати, і привів до кількамісячного увязнення, що було причиною хороби, яка передчасно спровадила в могилу сего атлета. Пізнїйше йому дозволено було обняти катедру в унїверситетї Дерптськім, де одначе почув себе неможливим, коли настала роз'ятрена боротьба росийсько-німецька, потім перейшов він в Київ, але сюди він з'явивсь вже інвалїдом, що неустанно мусїв гоїти своє розбите здоровє, хоч до смерти не переривав своєї наукової дїяльности.

На жаль, в книжцї д. Пипіна ми не знаходимо характеристики найбільш цікавої нам сторони — Котляревського, як Українця. В однім з наведених уривків з його кореспонденциї називає себе К. „далеким від партикуляризма“, і на його думку „славянство з Русию на чолї — от де спасеннє від каторжної (подлой) ґерманїзациї“ — (с. 124). Не ясним зостаєть ся, що за партикуляризм мав тут бути. Котляревський вправдї не був сьвідомим цїлком українцем („українофилом в пізнїйшім розумінню того слова“, як каже д. Пипін — с. 62): вихований в Москві, під цїлковитим впливом росийської культури, в часи найбільшого оживлення її — громадського й наукового, він належав до катеґориї, що не могла б здаєть ся инакше й представити себе, як в рамах всеросийської культури.

Але він не затратив „теплого привязання до рідного краю“, цікавивсь завше ним, його історию, побутом, словом, цікавивсь новою українською літературою, і сї інтереси та симпатиї певне виявили ся б ще яснїйше, як би не той гіркий досьвід політичний. Характерна його промова, виголошена за кілька місяців перед смертю в київськім історичнім товаристві з поводу реферата В. Антоновича про історичну сторону поезий Шевченка. Тут К. виставив народність, як першу умову історичного значіння поета, і на доказ порівняв українські писання Шавченка з його російськими поемами, признаючи сї „блїдими, безбарвними творами, нещасливими силкуваннями ґенія, що на час збочив з простого шляху й забув за свою місию“, і висловляє потому: „коли се правда, то праведно і на містї буде в історичнім товаристві і таке історичне жаданнє: най одержить загальне признаннє і пошанованнє поетична діяльність нашого рідного края в його рідній мові, най зміцнить ся її право безстрашного, нічим не стиснутого істнования і розвою.... Тільки при такій розумній, натуральній свободї можливий розвій сил і здібностей (достоинствъ) руської природи: тільки прийнявші в себе плодотворящі, міцні своїм здоровим змістом течії провінцияльного („областной“) життя в мові й поезиї, „общерусска“ (= російська) література могти ме оновитись і оминути передчасне виродженнє (дряхлость), що її загрожує“ etc.... З упадком перешкод українського слова з'являть ся нові Шевченки, з тим же гарячим співчуттєм до всього великого й гарного. „Сим жаданнєм закінчу я моє коротке вступне слово“.

Fiat, гарне жаданнє, а все трохи дивним (і характерним для тієї катеґориї Українцїв, бо ледви чи з'явилось воно лише з огляду на „обставини“) з'являєть ся мотивованнє потреби свободи українського слова потребою оновлення всеросийської лїтератури і мови. Невже поза тою служебною ролею нарід не має сам права самостїйного, самодовольного (αὐτάρκης), невже не вистарчить на те натурального права свобідного розвою? *М. Грушевський.*

Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet. Etymologische und rechtshistorische Untersuchung von Adam Karszniewicz, Відень, 1895, 28 стор.

Слово „къметъ“ „кметъ“ або „кметь“ виводив спершу В. А. Мацейовский в своїм дїлї: „Historya prawodawstw słowiańskich, Warszawa; wydanie drugie 1856—8“ від латиньского слова comes, відтак пішов за Лїндом і утотожнював се слово з грецким κομήτης. Мікльосич в словарі своїм етимольоґічнім з р. 1886 висловив ся дуже оглядно в справі етимольоґії сього слова, згадавши вправдї про схожість його

з comes і κωμήτης (κώμη = село), але і звернувши увагу на сю обставину, що се слово виглядає як чуже, а розповсюднене у всїх Славян! Тим хотів він сказати, що оно ачей-же мусить бути походженя славяньского. Згадати треба тут ще про гіпотезу Яґіча, що слово ческе Kmen уважає примітивом загально-славяньского Кмет.

В обговорюванїй розправі стараєсь д. А. Каршневич історичними доказами поперти гіпотезу Лїндого про походженє слова Кмет від грецкого κομήτης = чоловік з буйним волосєм. Такими були між давними Славянами люди вільні, як се впрочім діялось також у иньших народів европейских. Греки, що удержували оживлені зносини зі Славянами, назвали сусїдів своїх з буйним, замітним волосєм κομῆται, і від них ся назва перейшла до Славян в формі слова: къметъ, кметъ, кметь, польске: kmieć.

Така по думцї д. Каршневича етимольоґія слова: кмет.

За значінєм його шукає він в хронїках та иньших лїтературних памятниках словяньских народів: наводить лише одно місце з Нестора під р. 1096: „кънязи и инии къмети“, одно з польского гимну з XIII в.: „Adamie, ty Boży kmieciu“, одно з короледвірскої рукописї, одно з Новгородскої лїтописї XII в. Згадавши ще про значінє сього слова в правничих памятниках сербско-хорватских і словеньских від найдавнїйших часів, розслїджує, як змінялось значінє сього слова поволи у поодиноких народів в міру змінених історичних обставин. Додаймо до сеї розправи від себе кілька заміток.

Кметь — се була в давнинї почетна назва для мужа визначного, низшого лише від князя, прим. дружинника, а на кождий спосіб знатного воїна. Кмети, надїлені за прислуги воєнні землями, не збувались своєї назви: от і стала служити она для означеня чоловіка богатого ґрунтами. З-відси то й нинї ще між Русинами звуть „кметями“ (в горах Карпатских і на Подїлю) людий заможних. У південних Славян „кметь“ — се тільки що земний властивець, ґазда, без огляду на скількість посїданої землї та на походженє властивця. В Сербії, Боснїї та Герцоговинї за часу панованя Турків під кметями розуміли християньске, отже невільниче населенє. Відай ще і до приходу Турків називано підданих паньских: кметями, скілько судити можна по скупих вістях правничих памятників сербских (Каршневич, 21—22).

Стоячи отже при сьому, що первісно кметь — то воїн, дружинник,[1]) волїв би я виводити се слово від латиньского comes. Comites

[1]) Порівнай в Слові о полку Ігоревім: а мои ти Коуряни свѣдоми къмети, подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяни, конець копия въскръмлени“; в поученю Мономаха: „а иныхъ кметовъ“ (говорить ся про полон воєнний).

звали ся дружинники Короля Великого, від comes утворилось італїйске: conto, французке: comte = ґраф, отже благородний, шляхтич. В румуньскім є kumet, в пруским kumetis = селянин. На Русь могли принести сесю назву Скандинавці, военний народ, що з Заходом часто стикав ся і назву comes міг переняти.

Ще одну замітку хотів би я вчинити. Автор розправи за мало зібрав материялу і тому надто поспішно поставив гіпотезу про походжене „кметь“ таку, яка єму зі скупих вістий, ним зібраних, видалась найімовірнїйшою. І так прим. в руских памятниках найшов він всього одно місце в Несторі під р. 1096, де згадуєсь про кметів, і твердить, що від часів Нестора слово се у „Русинів“ цїлком вийшло з уживаня. А оно прецїнь находить ся в Поученю Волод. Мономаха тай в Слові о полку Ігор. „Правда руска“ згадує лише про „мужів“ (дружинників), дворян, холопів, закупів і т. д. Кметів нема, які-би посїдали поля: відай тодї ще були они лише воїнами, і „Правда“ підтягає їх під назву „княжи моужи“. А зі словарів (хотяй би лише з Мікльосича) міг автор переконатись, що слова „кметь“ уживають Русини доси.

Автор надто свобідний також в етимольоґії сих слів, про походжене яких найменьшого сумнїву фільольоґи не мають. Польске córa, córka має той сам пень що наше слово доч, дочка, ческе dčera, старослов. дъщи, нїм. Tochter, грец. θυγατήρ, скр. duhitar, а не грецке: κόρα, κόρη.

О. Макарушка.

Čert. Mosaika z lidových podání halicko-ruských, sestavil Frant. Řehoř (Příteli V. S. Ponci, učiteli v Černilově) — Zlata Praha, 1895, č. 34.

— Kalendařík z národního žwota Bojkův. Příspěvek k rusínskému národopisu halických Karpat, ibid.

Названі статї нашого чеського приятеля і знавця нашого краю д. Ф. Ржегоржа, заслугують уваги нашої громади, тож застановимось над їх змістом докладнїйше.

Зараз на вступі першої статї виказує автор, як нарід старає ся всяким способом оминати назву чорта в мові, заступаючи її ріжними иньшими назвами, як: він, нечистий, диво, нечиста сила, злий, диявол, шатан, люципер, семен, смуток, анцихрист, антипко і ин. За сим виводить назву „безпятий“, надавану рівнож чортови, і до вияснення подає два оповіданя: одно з Довжанки коло Тарнополя, що відносить ся до сотвореня вовка, друге з Черлян, коло Городка, що відносить ся до сотвореня пса. Посїм наводить повірку про сотворене смереки, вовка і вільхи (Житє і Слово, 1894, II ст. 182) і вияснює назву чорта „кривий“. Зазначує, що нарід

наш сильно переконаний в істнованю чортів і що в найменьшім гомонї нічнім видить нечисту силу, мару, ба навіть вірить, що і церква не обійдесь без него: він сидить на вікнї, передовсім підчас євангелїя, і записує на воловій скірі проступки грішників; при сїм подає знану у нас леґенду: „В церкві не бував, гріху не мав“ і „Ангел на службі“ (Ж. і Сл. 1894. II, 349 і 350).

Дальше оповідає, як чорт прибирає ріжні види, в яких показуєсь людям, як робить їм всякі пакости, шкоду, а в байках зриває їм навіть голови і т. ин. Коли однакож такий збиточник пошкодить бідному, а чесному, тогди на розказ найстаршого люципера, мусить йти на службу до покривдженого і так довго єму служити, доки не лишень винагородить бідного за шкоду, але і приведе єго до добробиту, зачим з бідного стаєсь богатий і щасливий чоловік.

З численних приповідок, що відносять ся до чортів, показуєсь, що найбільше зносин з ними мають баби, відьми і чарівницї: таким служать чорти, иньших же підманюють всякими способами, щоби лиш їх для себе позискати. Найчастїйше підманюють они молодих дївчат, прибираючи види їх любків, та таким горе, бо они для сьвіта на завсїгди пропали.

Чорти мудрі і такі провадять вічно борбу з Богом, як то видно з леґенди: Супірка Бога з чортом при твореню сьвіта; поміж мудрими знаходять ся однакож і великі дурнї, а над сими, хто не хоче, то збиткуєсь; про се наводить автор казки з Кольберґа.

Що до пробутку чортів, то треба знати, що первістно сидїли они на небі і були ангелами; коли ж з гордости розпочали борбу з Богом, скинув їх Бог звідти; про се диви: Про війну чорта з паном Богом.

За сим малює автор образ чорта в народних віруванях. Він очевидно виходить дуже страшний (не дурно єго всї боять ся); тому ж, що чорта нарід представляє собі завсїгди чорним (навіть в перемінах представляють єго як чорного кота, чорного пса і т. д.), то олицетворенєм єго у нас також чорні комінярі, і як на селї з'явить ся коли коміняр, то неодному, що єго ще не бачив, піде мороз поза шкіру; пор. Добра баба і чорт.

Чим чорти займають ся в пеклї, видно з казки: Що Іван в пеклї видїв? (Байки — небилицї. Коломия 1888. ст. 29). Там они мучать способом інквізициї грішників, найгірше ж богатих панів, що за житя кривдили бідних людий, та збиткувались над ними.

Пробувають чорти стало не лиш в пеклї, але і на земли і то в ріжних місцях, що для людий завсїгди нещасливі. Найчастїйше вибирають собі они скали, проваля, калюжі, звідки виходять ночами

і шкодять людям. До них належать і деякі дерева, як: вільха, осика, грушка і ин., під якими радо пробувають. Коли сидять в воді, то вибирають собі найбільші глубини, куди втягають необережних. Коли чорт осяде на місци замешканім, тогди найлучше вибиратись з того місця чоловікови. Як би ж знайшов ся такий, що єму опирав би ся, то на нім чорт страшно помстить ся. Трапляєсь однакож, що під чортів підшивають ся і звичайні пройдисьвіти, що роблять пакости людям зручно і відносять се до чортів: випадки такі спорадично появляють ся в ріжних околицах, і цілком природно, коли на верх вийдуть, бувають карані.

Чорти женять ся і плодять ся, як люди а навіть вмирають, як то видно з казки: Звідки взялась табака —, де кажесь, що її винайшов чорт підчас похорону своєї мами. Они мають дуже богато гроший, завідують всіми скарбами, що в земли укриті, в певних днях „просушують їх", а тогди кажуть, що „гроші горять". Гроші такі можна дістати, але з великими трудами. На Івана, коли цьвіте папороть, пильнують они цьвіту, бо якби єго чоловік дістав, став би зараз все знати, мігби отже і скарби укриті забрати.

Коли чорти пробувають у людий, приміром служать за кару, тогди нічого не їдять соленого, бо на соли є хрест витисненний. Покроплені сьвяченою водою, розливають ся в мазь, тому її дуже стережуть ся, а на Йордань всї свої дїти витягають з води на беріг, до чого позичають санок у людий.

Деякі люди, хотячи збогатитись, записують свою душу чортови, що їм за се не тільки дає гроший доволї, але і всї їх забаганки сповняє. Можна собі і самому виховати чорта, що пізнійше чоловіком опікуєсь, а то або зі зноска курячого, або з лилика, закопаного в муравельнику на день кілька. І добре такому за житя, що єму чорт служить, за те коли умирає, то єго чорти так мучать, що нераз треба аж стелю в хатї зривати, щоби смерть приспішити.

Чорт ніколи не каєсь зі злих вчинків: який варений, такий печений. З сьв. Михайлом провадить він вічно борбу, а коли грім вдарить, то напевно сьв. Михайло одного трупом положить. В певних речинцях збирають ся чорти з своїми помічницями — відьмами, чарівницями і помічниками — упирями на раду на Лисій горі: веселять ся там, забавляють ся, а потім судять непослушних.

Окрім місцевостий і дерев єму належать і деякі зьвірі, як: вовк, пес, коза, заяць, павук, воробець і иньші.

Цїлу статю кінчить автор приповідками про чортів.

Друга статя присьвячена народному календарю. Автор починає свій календар новим роком, переходить кожде важнійше сьвято в роцї

і кінчить Різдвом. При кождім подає старанно зібрані повірки, забобони, звичаї і т. ин. Найважнїйше зазначу тут.

В вечер перед новим роком палить кожда Бойчиха бучиною, а повибиравши вуглики, називає їх ріжними іменами, як: сей вуглик я, сей мій ґазда, сей Мариська, сей овес, сей бараболя і т. д., і ворожить, чи названі особи будуть жити, чи поженять ся, а річи чи удержать ся у неї, чи побільшать ся і ин.

На самий новий рік вводить ґазда до хати полазника (ним може бути кожде домашне звіря) а то для того, щоби тим способом не дати ввійти першому до хати комусь незручному, що вніс би в хату нещастє і заколот на цїлий рік. В той день пють також богато горівки, бо хто кілько випє, тому тілько крови прибуде. Очевидно се видумка жидівська, обчислена на зиск.

Шандрий, щедрий, водохрещний, сьвятий вечер. Того дня роблять хрести з тїста на дверях, воротях, стїнах — щоби тим способом забезпечитись перед нечистою силою. Вечеру їдять зложену з 12 потрав. По вечері ґаздинї робять йорданські сьвічки, а молоді ходять щедрувати.

Ардан, Водохщи, Водорще. Рано в церкві запалюють підчас всенічного сьвічки, зроблені попереднього дня, а по повороті до дому обсмалює ґазда тою сьвічкою родинї (ожененим синам і слугам сего не робить) по трошки волося, щоби від неї зле відвернути. Хорого підкурюють тою сьвічкою. Сьвячену воду пють, миють ся, а навіть деякі скачуть в ріку, щоби через те бути здоровим. Тогди ґазди наймають також для себе службу, наймитів і наймичок.

При сьвятах Івана Хрестителя, Петра Вериги, Стрітеня, Пущеня (полоканє зубів), Обрітенія, Сорок сьвятих, Теплого Олекси — подані більше знані річи. Говорячи про Великий піст наводить автор одну, дуже хорошу, страстну пісню. При Благовіщеню згадує, що того дня не можна з хати нїчого позичати, не можна продавати яєць; того дня ходить по селї піп з кропилом, разом з дяком і паламарем; в кождій хатї піп кропить сьвяченою водою, а дяк сьпіває тропар, за що отримують всї три гроші і хлїб. В шуткову недїлю ликають так молодші, як і старші базьки, щоби їх горло не боліло, а прутами бють ся, пригадуючи собі, що: за тиждень — Великдень.

Згадавши про Чорну Середу, Живний четвер, при якім подані дві дуже хороші молитви страстні, про Велику суботу, коли баби найбільше звивають ся за цїлий рік, приходить автор до Великодня. Описує забави деякі великодні, згадує про поливанє в понедїлок і приходить до дня сьв. Юра, дня чарівниць і опирів. Перед Юром розвозять дегтярі по

селах мавь і продають її; нею мажуть хрести на дверех і воротях, щоби забезпечити корови від чарівниць. Рахманський Великдень, Мокій, Сьвята неділя, Онуфрей — меньше важні. Важний, особливо для нас, жителїв долів, день Івана Купала, коли Бойки обходять собітки, де інде не знані. Розкладають они тогди з ріща і дерева великий огонь, а дївчата беруть ся за руки, ходять докола огню і сьпівають піснї купальні. Шкода, що автор не навів їх в своїй працї, через що можна би лїпше той обряд пізнати. Того дня рвуть також зїля, котрого уживають на ліки в ріжних хоробах.

При Петрівцї — наводить автор дві цікаві леґенди. По сїм ідуть Положенє ризи, Гаврила, Ілї, Спаса, Головосїки, Данила Столпника, Чесного Хреста (при нїм подана одна пісня), Покрова, коли дївчата накривають собі голови, щоби скоро вийти за муж, Димитрия, якого дївчата страшно не любять, бо по нїм не мож вже віддаватись і Андрія, коли дївчата сходять ся по кілька разом і ворожать, довідуючись про свою добру або лиху долю. На сьв. Варвари не прядуть, не перуть і не золять. На Николая — нема чого боятись вовків, бо той сьвятий розганяє їх тогди. По нїм нема вже важнїйшого сьвята, аж сьвятий вечер, коли ладять вечерю що найменьше з девяти потрав, ворожать, колядують, бавять ся. На Різдво вводять знов полазника до хати. Єсть віра, що як жид ввійде на Різдво перший до хати, то в нїй буде щастити ся цїлий рік. З віри сеї користають жиди і розносять поміж селян „коляду“, за що отримують нераз гарну надгороду.

Обробив автор обі статї дуже старанно і показуєсь добре обізнаний з нашою етноґрафією, як мало хто з иньших славянських народностий. Проте повинні ми бажати собі, щоби автор як найбільше подібних праць оголошував і тим способо мзнаємив недалеких наших братів з нашим народом. *Вол. Гнатюк.*

Чтенія въ историч. обществѣ лѣтописца Нестора, кн. VIII., К. 1894 ст. II+98+156+108+35.

Том сей, як звичайно, поділяєть ся на чотири частини: протоколи засїдань, з коротким змістом рефератів, не поданих в „Чтеніях“ in extenso, реферати, материяли, бібліоґрафія.

В відділї І-ім знаходимо вісти про діяльність заслуженого київського товариства ім. Нестора. З рефератів, окрім напечатаних в відділї II-ім обмовлюваного тому „Чтений“, замітні отсї:

А. Степович обговорив працю проф. Будиловича п. з. „Вопросъ объ общесловянскомъ языкѣ“. Референт перечить твердженю проф. Бу-

диловича, нїби історично-диялектичні умови словянського племени і сїмох иньших (грецького, латинського, італїянського, іспанського, француського, нїмецького й анґлїйського), що у них витворили ся спільні мови, були тотожні. Також замало звернув проф. Б. уваги на диялектичні ріжниції словянських мов між собою, а з'осібна на ріжниції між українсько-руською а російскою мовою. Иньші замітки меньше для нас важні.

Ол. Андрієвський обговорив слїдчу комісию 1749-ого р., назначену задля жалоб Татар на Запорожцїв, і згадує дещо взагалї про відносини в сїм часї між Запорожцями й Татарами[1]).

В. Завитневич здав справу з своїх археолог. розслїдів в басенї р. Березини, в лїтї 1893-ого р. Всїх курганів розкопано 234, а в обрядї похороннім замітні 4 типи: а) ховане в ямах, б) на поверхни землї, в) в насипі над землею, г) палене трупів.

С. Голубєв обговорив проповідництво українсько-руське в першій чверти XVII-ого в., а особливо проповіди Лавр. Зизанїя-Тустановського.

Е. Кивлицький дав огляд польських споминів Густава Олїзара, ученика Кременецького лицея, київського маршалка, що мав зносини з деякими декабристами.

М. Дашкевич вказав на звісну в середних віках в Европі мандрівну приказку, що стала посередно основою „Москаля Чарівника" Котляревського.[2])

В. Щербина подав замітку до Колїївщини, а І. Лучицький замітку про глиняну амфору, найдену в Золотоношськім повітї.

М. Оглоблїн подав детальні вісти про уживане в XVI і XVII-ім вв. землї давних могил для виробу салїтри.

В. Антонович подав вістку про розкопи в земли давних Радимичів, коло Гомеля й Чичерска в Могилївській ґубернії. Референт розкопав 9 могильників і 115 могил. Оружя найдено мало, видно, що Радимичі не визначувались войовничостю. Цїкаві прикраси в видї хрестиків, навіть з розпятєм, та попсованим поганином-майстром.

М. Грушевський представив орґанїзацию управи й суду в подільській землї в XIV і XV вв. (частина єго монографії п. з. „Барске староство"). Грамоти кн. Корятовичів показують, що в Каменци, Смо-

---

[1]) Статя ся видрукована в т. IX., мова про неї була в бібліоґрафії т. VII „Записок".

[2]) Рецензия на той реферат, видрукована в цїлости в К. Старинї, див. в „Записках" т. IV.

тричи й Червоногородї були воєводи з судово-адмінїстративними компетенциями, а староста подільский стояв на чолї цїлої землї; сей устрій пригадує дуже устрій галицької Руси в перших часах по її завойованю Казимиром, аж до 30-их рр. XV-ого в. Введенє польського устрою мало місце коло 1436-ого р., бо між 1436—1438 появляють ся перші сенаторські і земскі уряди.

Отсе короткий витяг (стор. 1—28). По нїм ідуть справоздання товариства і єго новий статут.

В відділї II-ім уміщено такі статї:

О. Соболєвського: Кілька місць початкової лїтописи. Всїх місць обговорених — 7, а разом з обговореними переднїйше 15. Інтерпретация проф. Соболєвського з кождого погляду взірцева і є дуже важним причинком для будучого критичного виданя наших лїтописий, хоч опроче в подробицях і найбільша правдоподібність нераз завести може; можна зауважити, що автор занадто вже часто уважає лєкцию труднїйшу (lectio difficilior) правдивою, бо сей принцип не завсїгди вистає.

П. Владиміров: „Початок славяньського і руського печатання в XV і XVI віках.“ Праця памяткова, з нагоди обходженої недавно в Чорногорі чотиростолїтної річницї виданя першої полуденно-словяньської книги (Октоїха. 1493). Здавалось би, що нїкому не прийшлоб так легко сумнїватись, що видані 1491-ого р. в Кракові, Швайпольтом Фіолем, церковні книги, призначені були для Руси. Так нї! — проф. Соболєвський позавидував Українї-Руси сих друків: на його думку призначені они були або для Молдавян або для Болгар. Отже д. Владиміров виказує дуже основно, так на мові як на укладї сих творів, що були они призначені для Руси. Так сама праця проф. Владимірова, як і обидва її додатки (про виданя Фіоля з 1491-ого р., про Скорину та про московські первопечатні Євангелія до 1564-ого р.) дуже цїкаві і цїнні для всїх, хто хоче пізнати початки печатаня словянських та руських книг. Печатанє книг прийшло до Славян з Нїмеччини та з Італїї.

М. Бережков: „Кримські шертні грамоти“. Д. Бережков зазначує, що до першого периоду зносин Московщини з Татарвою, периоду — залежности, відносять ся ярлики; до другого — периоду освободжуваня себе від залежности татарської — шерти або шертні грамоти. Ярлики — се ласка ханів, привилеї для князїв; шерти — се заприсяжуванє зобовязань принятих ханами, і то звичайно на жаданє і по думцї московських володарів. П. Бережков переходить точками зміст шертий всякого роду XV—XVII віків. Своєю дорогою — і за шерти треба було нераз дорого оплачувати ся розбишакам, а під конець

XVII-ого в., коли Москва перестала оплачуватись — перестали й шерти писати ся.

Ів. Каманина праця про козаччину обговорена вже в попереднім т. наших „Записок“.

М. Оглоблина: „Змова томскої Литви 1634 р.“ — оповідає нам, як отся „Литва“, то зн. „новоприсильні“ литовські люди, з Білої Руси, а також „Черкаси“ (з Ніжина, Стародуба, Чернигова, Паволочи, — один зі Львова) задумали „побити воєводів, пограбити скарб, спалити город і острог (в Томску), а взявши кіньське стадо — втечи степом на Волгу та перебратись на Литву“. Скінчили сумно: 12-еро їх повішано.[1])

П. Владимірова дає з нагоди 50-тилїтя смерти звісного симпатичного людового московського поета О. В. Кольцова, погляд на него, як на чоловіка й поета. Цікаві тут замітки про відносини московської критики до Кольцова; К. сам жалував ся, що критики не хотять в нїм видїти чоловіка, а глядають все міщанина. Проф. Владиміров вказує в творах Кольцова дещо такого, що сего поета зближає з такими сучасними єму поетами европейськими, як Борнс, Беранже, Гебель і др.

З відділу II-ого належать „Материяли до істориї козацкого володїння землею“ (1498—1668) до згаданої вже розправи д. Каманина. — Проф. А. Соболевський подає Похвалу Исаіи Балабану, з 1611-ого р., поміщену яко „передмову“ до перекладу з грецької мови книги Федора Авукара „противу различнихъ еретиковъ, Іюдей же и Срацынъ“, перекладу доконаного — „единымъ отъ спудеовъ училища Острозскаго греко-словенскаго“. Переклад сей, в добре захованій рукописи бібліотеки Моск. Архива Мін. Справ заграничних, писаний гарним уставом, є доказом опроче малозвісної наукової дїяльности Острожської академії. Перекладчик, „потщавшійся даже в Аравію“ за грецьким текстом, був мабуть чоловік не молодий вже і з значінем.

О. Андрієвський подає з „старих діл“ архиву київського ґуберниського правлїня 25 документів, що дотичать дїяльности российських аґентів (конфідентів) в Турциї та в Криму в л. 1765—1768. В документах сих є декілька цікавійших звісток про послїдні часи Запорожської Січи; она була важною стациєю при зносинах з Турциєю й Кримом і між иньшим достачала провожатих. Опроче документи сї важні з огляду на характеристику технїки дипльоматичних зносин Росиї взагалї; цікавими дорогами ходила нераз ся дипльомация! — особливо за цариці Катерини II, і варто займитись сим на трохи ширшій основі; материяли знайшлись би.

[1]) Ширше зміст реферата подано в т. III Записок.

В відділї III-ім (Бібліоґрафія) обговорює д. В. Щербина: Archivum domus Sapiehanae, t. I. (Ccd. epistol. 1575—1606), вид. др. А. Прохаска, з Красичиньского архива, у Льв. 1892. Рецензент займив ся особливо Ип. Поцїєм і дає цїкаву характеристику сего церковного дїяча. Добр. П. Іванов обговорює розправу А. Лонгинова: „Князь Федор. Любарт Ольгердович“ (Вильна, 1893). Іде тут про учений спір, чи князї Сангушки походять від Любарта, чи від Ольгерда Гедиминовича. Рецензент не бере ся рішати сей спір, він рад тілько виказати, на скільки хиткі докази д. Лонгинова що до тотожности кн. Федора Любарта з кн. Федором Ольгердовичем. Сей кн. Федір був сином Ольгерда, а що носив ще й друге імя Любарта, то кн. Сангушки, хоч п. Лонгинов враз з Йос. Вольфом (Ród Gedymina) виводить їх від Ольгерда, моглиб називати себе й „Любартовичами“. Розвідка д. Іванова, звісного читачам наших „Записок“ з ґарної розвідки про Юрия Тройденовича, цїкава для всїх, хто хотїв би близше запізнати ся з самим предметом спору, як і взагалї з скупими жерелами до початків литовскої історії.

Др. В. Коцовський.

Извѣстія историко-филологическаго института князя Безбородко въ Нѣжинѣ, т. XIII, 1894 рік, Ніжин — Київ, 1894, ст. 7 + 66 + 23 + 209 + 34.

Фільольоґічний інститут Ніжинський видає річник, що окрім офіцияльного справоздання складаєть ся з праць його професорів. З справоздання з шкільного року 1892-3, заміщеного в сїм томі, довідуємось, що професорів і доцентів в нїм було 15 (а то, окрім директора, професорів звичайних 5, екстраординарних 4, учителїв 5), студентів з початком року 48, в кінцї 53, скінчило 12. 1894 р. засновано при інститутї історично-фільольоґічне товариство для предметів історично-фільольоґічних і педаґоґіки — статут його подано в сїм томі. В відділї праць окрім двох розправ з класичної фільольоґії уміщено початок ширшої розправи д. М. Лилєєва „З початкової історії раскола на Вітцї і в Стародубщинї XVII—XVIII в. і продовженнє „Материялів і заміток до історії давного руського письменства С. Петухова — з заміщених тут глава одна має предметом „Злату Цѣпь“, друга — подає цїкаве слово про кінець сьвіта, описане Востоковим в Описанії Румянцевського Музея; сподїваємось до нього ще вернутись, коли сї працї з'являть ся в цїлости.

На кінцї тома додано реєстр змісту перших дванадцяти томів сього річника.

М. Г.

Ученыя Записки Императорскаго Московскаго Университета, отдѣлъ историко-филологическій, випуск XX і XXI, Москва, 1894, стор. 240+50 і X+686+54+VII.

Московський унїверситет не має періодичного видавництва: поодинокі видїли видають від часу до часу томи своїх праць (Ученыя Записки). З виданих 1894 р. двох томів праць історично-фільольоґічного видїлу т. XX містить в собі розправу дра І. Линниченка про історию суспільних верств в Галичинї в XIV—XV в. (про неї див. бібліоґрафія в т. VI Записок), окрім того ще „коротку фонетику й морфольоґію польської мови“ проф. Брандта, том же XXI зайнятий розправою д. Р. Віппера про церковно-державний устрій в Женеві в часї кальвинїзма.

М. Г.

Историческое Обозрѣніе, Спб. т. VI, 1893, стор. 233+64; т. VII, 1894, стор. 156+13+88; т. VIII, 1895, стор. 279+56.

1889 р. при Петербурськім Унїверситетї засноване було історичне товариство. Почин сього належить до професорів історичного видїлу унїверситету і деяких иньших вищих шкіл. Поводом було, що в Петербурзї нема нї одного товариства цїлком присьвяченого розслїду історичної науки, і тим хто працює над историєю, треба було задля наукової працї йти в сусїди до других товариств, які мають свою осібну сферу дїяльности, на приклад Ґеоґрафічне, Археольоґічне, Филольоґічне etc. Нове Історичне Товариство мало полекшати спільні працї вчених в тім або иньшім питанню. Нарештї воно помагало й тїснїйшим зносинам професорів унїверситету й иньших шкіл. В падолистї 1889 р. було вже перше засїданнє нового товариства.

Як вже ми казали, Історичне Товариство має метою розслїди наукових питань — з історичної росийської й по теориї історичі, окрім того обмірковане питань, що належать до педаґоґії. Отсей двоїстий характер переходить і через видавництво Товариства. Поруч з специяльними науковими статями знаходимо й статтї про шкільні проґрами історичі.

Орґаном Товариства є „Историческое Обозрѣніе“, перший том його вийшов в 1890 роцї. Кождий том подїляєть ся на дві частини. Перша з них обіймає наукові працї співробітників, і то читані в товаристві реферати, окрім того історичну хронїку і періодичні перегляди історичної лїтератури. В другій частинї друкують ся звістки про дїяльність Товариства. Окрім того при VI і VII томах був додаток — мемуари m-me Роланъ — переклад з французького.

В першім відділї певну цікавість має статя д. Пташицького про середневічні західно-европейскі оповідання в руській і славянській лїтературі (т. VI с. 157 - 198). В отсій статї автор розслїдує питаннє про популярні збірники оповідань Gesta Romanorum. Згадавши в побіжнім огляді лїтературу отсїеї справи, він переходить до питання, коли ті дрібні оповідання сполучені були в збірник отсїеї популярної редакциї. На основі приписок рукописних Gesta Romanorum в львівськім унїверситетї (I. H. 8), де укладчик обіцяє описати факти до 1261 р., Пташицький робить звідси вивід, що збірник отсей зложено вже в половинї XIII віку, і в основу отсих Gesta Romanorum кладе Disciplina clericalis черниця гішпанського Петра-Альфонса. Останню частину працї присвячує автор перегляду ріжних редакций сього текста. З польських він подрібно застановляєть ся на рукописї Краківського унїверситету N 1607 цікавої задля додатку в текстї Gesta Romanorum — notabilia bona de passione Domini nostri, історичних заміток про випадки 1200, 1331 etc. років й оповідань, яких нема зовсїм в других відписах. Потім він розбирає иньші копії, як то Тинецкий і Влоцлавської семинариї і ин.

В VII томі знаходимо статю Красноперова: „Очеркъ промышленности и торговли Смоленскаго княжества съ древнѣйшихъ временъ до XV в." (64 - 112), статю цікаву доволї, хоч далеко не бездоганну що до свого укладу: автор бере відомости дуже часто з других рук, робить екскурси в справи, безпосередно не звязані з темою, допускає не з'арґументовані припущення. Попереду автор зазначає аграрний характер промислу в Білій Руси й обясняє отсим характером й предмети вивозу; далї переходить до торговлї; застановляєть ся він над східною, зазначаючи предмети міни між смоленськими купцями й чужоземними, потім переходить до другого періоду історії торговлї смоленської, коли головну ролю має торговля з заходом й застановляєть ся коло торговельних укладів. Далї автор дає кілька уваг про економічне становище Смоленського князївства, а закінчаєть ся статя оглядом стихийних халеп, що спустошили отсе князївство і в кінець зруйнували його добробит.

В VIII томі маємо замітку д. Сторожева про IX археолоґічний з'їзд, там же знаходимо огляд лїтератури руської й росийської історії 1891 р.

Історична хроніка дає відомости про унїверситетські курси історії 1894/1895 р., історичні теми праць студентів, назначених для роздачи медалей, витяги з унїверситетских відчитів etc. Нарештї зазначимо з протоколів історичного Товариства за 1892 й 1893 р. цікавійші для нас: д. Пташицький реферував про працю Prochaska — Archivum domus Sapiehanae, д. Бершадський — про випуск праць комісиї do badania

szLuki w Polsce; в 1893 р. д. Бершадський прочитав реферат про історичну ґеоґрафію Литви, д. Мякотин — про книгу. „Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ въ Черниговскомъ полку“ й про кріпацтво в лївобережній Україні в XVIII віцї.

Не можна не пожалїти, що історичне Товариство декотрих з отсих рефератів не надруковало хоч в скороченю в своїх протоколах, як зробило воно з иньшими рефератами (т. VI, ст. 18, 22). *Ол. Г-ий.*

Миколаєвич Як. Опис ґеоґрафічно-статистичний повіта Камянецкого, Львів, 1894, стор. VIII + 120.

Се розправа писана на конкурс оголошений музеєм ім. Дїдушицких і відзначена при осудї похвалою. Оперта на поважнім числї жерел, вичислених на кінци автором, та власнім єго досьвідї, становить вона перший примір того рода моноґрафії для Галицкої Руси, і з того боку треба єї оціняти. Означивши положенє, величину й границї повіта, переходить д. М. до будови єго прямовисної і ґеольоґічної. Сей роздїл єсть лише коротким рефератом праць Улїґа і Гільбера, що розслїджували сї сторони; а вжеж випадалоб троха обширнїйше сю справу обяснити, бо так як она представляєсь, містить деякі недокладности: автор коротко натякає, що на ґранїтї лежить безпосередно осьма (властиво 9-та) формацпя, т. є. крейда периода мезоічної, але так як тої крейди є аж 5 кляс, годї читачеви дорозумітись, що в повітї як раз є крейда сенопьска, що характеризуєсь вельми маленькою скількостю останків звіриних. Що до лєсу — то справа ґенези єго впливом вітрів не здогад а річ вже давно доведена Ріхтгофеном та Сіесом; ерозия знова не вивисшенє, як автор толкує а противно — вижолобленє терену.

Росказуючи про гідроґрафію повіта, д. М. визначує докладно головний дїл водний, описує русло Буга, але тут впадає на неправдоподібну здогадку, що цїла продолина Буга — то єго давне русло. Правда, що в давнину ріки були богатші водою, але ріжниця не була так значна, як автор думає. Що продолина рівна та що по боках є слїди роботи води — се не дивота, бож що весни Буг при повени її заливає. Згадка що в Бузї по серединї вода пливе швидше як по боках злишна, бо-ж се обяв, який мож зауважити на кождій рiцї, бо кожда має так зв. головну струю, а поясненє причини її мож найти в підручниках ґеоґрафії. Що до підмулюваня, то як дїйстно Буг „за десятки лїт“ урпває 1—2м. берега, то робота єго неимовірно швидка а не незначна — се вистане до цїлковитої транслькоацийї русла в часї релятивно короткім. При доплпвах Буга зайшло непорозуміне, що всї доплпви правобічні вичислені

в рубрицї „з лївого боку“ і навпаки. Ту також, по при совістне означенє напряму тих річок, стає автор недокладним: такі замітки при річках як „води знатна скількість“ „води має тільки що Полтва в Буску“ не наукові, бо нічого властиво не означають: читач не може собі уявити що автор розуміє через „знатну скількість etc.“; треба подати ширину русла і середну висоту води, то кождий ясно пійме о що ходить.

Розділ про підсонє оброблено докладно. Що до температури додали-б ми, що найвисша зміряна теплота в повітї виносила +35 - 39° Ц. найнисша —30 —35° Ц., отже ріжниця коло 70° — що вказує на підсонє на скрізь континентальне. Можна зауважити ще, що коли подають ся дати про повіт, добре було б зараз порівнати їх з иншими повітами, бо через се доперва виробить собі читач ясне розумінне про становище повіта в Галичинї. Правда, автор часом чинить так, але не все, тож я подам се, де бракує. Опад в Галичинї виносить 731 мм., в повітї 577, отже належить сей до менче дощевих частий краю, а се задля того, що й не визначаєсь що до залїсеня. Хибно подана вість, що часть північна на веснї богатша дощем як полуднева; що в части північній менч лїсів й опад там менчий (пор. Chavanne: Phys-stat. Handatlas). Громовиць по Подїлю має повіт найбільше число, а що до градобить (автор сего не подає) то в 10-лїтнім протязї єсть їх 15—20 а в пол.- всхід части повіта, себ-то в околиці Верблян, навіть до 25, що дає величезний процент в порівнаню з иньшою Австриєю. Фльора балтийська, до якої належить повіт, обіймає цїлу Галичину з виїмкою Поділя та повітів брідского і снятиньского.

Часть фізиоґрафічна взагалї добре опрацьована в розправі. За се при части, що займає ся людностию, занедбав автор звернути увагу на цїлий ряд інтересних обявів, що кидають сьвітло на стан самогож населеня. Розділ місцевостий ту користний. Осель з числом по-над 2000 людности находить ся 8; вправдї повіт косівский має 12 таких осель а більский 13, але лїский і щирецкий лише по одній. Приріст річний людности дуже сильний (1·39%), яким лиш 5 повітів може повеличатись. Що до подїлу на народности то зовсїм остаєсь нам незрозумілим, яким чином автор начислив в повітї аж 36.602 Поляків. Розуміємо, що опираючись на урядовій конскрипцїї, подає всїх Русинів обряду латиньского, що й слова по польски не уміють, яко Поляків — алеж д. М. знаючи дуже добре відносини повіта, повинен був в інтересї правди наукової на се звернути увагу. До сего роздїлу можна було витягнути кілька характерних дат з Milit. statist. Jahrbuch за р. 1881. В повітї нема жадного постерунку військового. Здатних до служби військової було 20—24%, що становить дуже користний процент, бо лиш 20 повітів

в Галичинї виказує менч-більш такий самий — в иньших много менше. Се вказує, що мешканцї тутешні розвивають ся серед добрих відносин. Також, що до зросту людий визначуєсь повіт. На 1000 покликаних до бранки було низше приписаної міри (1·554 л.) лиш 150—190, коли в иньшій Галичинї (з виїмкою Подїля) 200—300. За се на 1000, що мали приписану, міру визначалось 150 незвичайним ростом. Що до просьвіти рекрути стояли низько, бо лиш 20% уміло писати. Вельми інтересно описав д. М. стрій тутешних селян та їх звичаї, хоч може за надто песимістично, особливо там, де говорить ся про пяництво. Що до властивостий бесїди, то проминено майже в цїлім повітї уживані такі слова як: шмат — много, цимало — кілька, топіро — доперва, абож — так, кант — ріг, край. В кінци що до відносин обох полів повіт находить ся в тім положеню, що оба поли рівноважать ся майже зовсїм: на 1000 мущин припадає 1000—1019 жінок — коли в иньших частях Галичини (з виїмкою 12 повітів) припадає їх до 1100.

Дуже основно обробив автор розділ економічний, де в цїлім ряді табель показав власність селян в відношеню до власности обшарів двірских при кождій громадї, а також оплачувані податки. З відси виписуєм ті цікаві дати, що селяни в повітї мають 53% земельної посїлости а платять 64·5% податку ґрунтового, а двірскі обшари 47% посїлости а платять лиш 35% податку! Що до годівлї товару, то доповнимо ту порівнаня. Так коний випадає 10 на км² отже що до числа тих звірят уступає 20-ом повітам в Галичинї. Рогатого товару 19—20 на км² отже менч-більш пересїчно як всюда в Галичинї, за те що до числа овець може лиш з Поділєм йти в порівнанє, а свиний має 10—20 на км², коли в Галичинї випадає їх лиш 1—10, і з того погляду належить до найбогатших в цїлій монархії.

Далї йдуть розділи про промисл і комунїкацию а в кінци про просьвіту та майно громадске і відносини кредитові — ті два послїдні найлучше оброблені.

В додатку подає д. М. історию повіта, яка, поминувши вже такі вискази катеґоричні, як „на Волини мешкали *від 6 в. по Хр.* Дулїби“, в X. в. по Хр. звала ся всх. Галичина Білосербією“ „межи 885 а 905 панував Олег над Білосербією“ — єсть доста хаотична. Відомости ту подані, зовсїм не ориґінальні, але зібрані з кількох підручників. При тім від часу до часу виступають похибки. Так н. пр. д. М. проминає кн. Александра Белзкого й у него князївство то повстало в перве около 1280 р. а першим князем був Шварно. На ст. 82 говорить ся навіть про стараня Романа навязати зносини з німецко-прускнм орденом, що доперва 1228 явив ся на поклик Конрада. Вину зірваня Зборівскої угоди припи-

сує ся Вишневецкому. Назва Буск виводить ся ту від слова „бусько“ (Volksetymologie) — коли она тимчасом в найочевиднійшій стоїть звязї з назвою Буг (Бужьскъ).

Так подали ми огляд працї д. М., підносячи єї добрі й злі сторони. Тут мусим зауважити, що праця та писана на селї 11 миль від міста, де находить ся більш меньш відповідна бібліотека — се побільшує заслугу автора коло укладання сеї користної працї. Зауважимо нарештї, що мова розправи доволї чиста, хоч декуда стрічають ся такі слова і фрази як: зовнимий, присоєдинив, зими прикметою єсть і т. и.

М. Кордуба.

J. Petryk. Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznemi. Kosmos, Rocznik XX, 1895, стор. 369—380.

Під таким заголовком явилась праця нашого земляка, учителя ґімназияльного, в орґанї польського товариства природописного. Розвідку сю представив автор на з'їздї натуралїстів, що відбув ся у Львові в липню 1894 р., де і рішено єї випечатати, так як она відносить ся до найновійших здобутків сучасної фізики.

Як звісно сучасна фізика зводить усї прояви сьвіта внішного до одної засади збереженя енерґії і уважає явище за витолковане, наколи можно єго спровадити до засад механїки. В декотрих дїлах фізики можно було се перевести з всякою точностию; досить буде згадати оптику і термодинаміку. В однїй лише електричности довго було треба принимати істноване флюідів, а навіть і actionis in distans. Против сеї послїдної виступив Faraday, що впровадив понятє лїній сили електричної, однак доперва Maxwell, рівно ґеніяльний фізик, як математик, поставив знамениту електромаґнетичну теорию сьвітла і через се виказав велику звязь між явищами електричними і оптичними. Однак теоретичні вислїди Maxwella жадали єще потверджeня експериментального, бо тодї лиш можна було їх уважати правдивими, наколи би вдало ся штучно витворити филї електричні. Задачі сеї приняв ся молодий, недавно померший професор фізики в Bonn, Hertz, а єго вислїди творять епоху в науцї; Hertz, одержав дїйсно филї елекричні і доказав для них права заломаня, відбиваня, інтерференциї і поляризациї. За ним заняло ся филями електричними много фізиків, з яких вистане згадати Poincaré'ого, Kotaček'a, Klemenčič'a, Serasin'a, Bjerknes'a і др. Всї они потвердили вислїди Maxwell'a, що скорість филь електричних є така сама, як і оптичних, і що між сочинником заломаня n, а сталою дієлектричною μ заходить рівнанє $\mu = n^2$.

Автор представив в своїй розвідці, що — як згадано — була призначена для ширшої авдиториї, ґенетично, хоча способом реферату, і не пожалував заходу зібрати в цїлість всї тї доси єще нїде систематично не зібрані розслїди. А вжеж найбільшою заслугою автора є се, що зібрав всї поміри, які відносять ся до рівнаня $\mu=n^2$, бо як раз з наведеної ним таблички можна наглядно побачити правдивість теориї Maxwell'a. Розвідка ся має, як сказано, більш характер реферату, бажати би проте авторови, щоби вихісновуючи великий материял, який зібрав, представив ті інтересні вислїди обширнїйше, не полпшаючи при тім і сторони теоретичної сього питання, а принесе через се користь для нашої убогої єще лїтератури природописної. *В. Л.*

Сборникъ Херсонскаго Земства, Херсон, 1886—1894.

Заходом попереднього предсїдателя ґубернської управи П. Никитіна і при діяльній співучасти тодїшних статистиків О. О. Русова і О. О. Браунера що-місячний орґан херсонського земства в 1886 роцї поширив свій проґрам, діставши змогу друковати, опріч урядових наказів, земських протоколів та справоздань, також хроніку земств України і цїлі дослїди та статї, що дотичать ся місцевої історий, етноґрафії, кліматольоґії, економічної та лїкарської статистики, а також статї загального змісту з поля ветеринариї, гіґієни, шкільництва і сільської господарки. Завдячуючи діяльности головним робом губернського статистичного бюра за найлїпших його часів, а також співчуттю місцевих мешканців: учителїв, властителїв ґрунтів і представників духовеньства, Збірник херсонського земства умістив на своїх сторонах багато вельми цїнного материялу для всесторонного вивчення края. На першім плянї мусять бути поставлені видані по тому окремо шість (по числу повітів) великих томів „Материялів для оцінювання ґрунтів Херсонської ґуберниї,“ де опріч власно оціночних дат читач знайде докладні відомости з топоґрафії, етноґрафії, історий кольонїзациї і володїння ґрунтами.[1]) Для збирання материялів з археольоґії і етноґрафії края видруковані були два осібні проґрами (для археолоґії 1889 р. Ч. 4, для етноґрафії 1890 р. Ч. 3.) Відповідю на етноґрафічну проґраму була обширна стаття свящ. Г. Сорокіна „Містечко Дмитрівка“ (1890 р. Ч. 7—8), — що містила в собі багато цїкавого про родинні відносини людности того містечка (Українців і Москалїв) про весїлля, хрестини, похорони, вулицю, шептання (17) для худоби і для людей, опис картових грищ (забав) (галаган, банк і малафейка), опис рідкого звичая побратимства і посестримства, відомости про народну просьвіту; далї наступають дати з господарської статистики містечка. Для вивчення края з боку природничого

[1]) Прегарним додатком до них є велика статя Т. Осадчого „Крестянська посїлість в Херсонській ґуб. (1893 р. ч. 6—7—8; 1894 р. N 3—4).

варто зазначити „Фенолоґічні спостереження, зроблені в південно-західній Росиї в 1888 р.“ проф. Клоссовського; вони дають цікавий материял не для самих климатолоґів, але й для етноґрафів, бо в додатку містять ще уваги, прислівя і приповідки що до погоди й господарських прикмет, зібрані в ріжних повітах херсонської, в таврийській, бесарабській, подільській, полтавській, катеринославській і тамбовській ґуберпях. Далї треба згадати статї д. Махна „Сусликъ крапчатий“ (1889 р. Ч. 4). „Про жаби“ (1890 Ч. 3), д. Порчанського „Кобилки або полеві коники“ (1892 Ч. 9), д. Браунера „Про початок лиманів“ (1890 р. Ч. 2). Найбільше дослїдів і статей в Збірнику присьвячено господарству і економічному побуту краєвої людности. По більшинї і змісту тут на перший плян приходить праця П. З. Рябкова „Рибальство в Херсонщинї“ (1890 Ч. 2—3—5—7—12, 1891 Ч. 3, 1892 Ч. 3 і 1894 Ч. 3—9). Сій же темі присьвячені статї Г. Скадовського „Нарис сучасного рибальства на Днїпровім лиманї“ (1887 р. Ч. 2) і О. Браунера „Уваги про рибальство на Днїстрі і Днїстровім лиманї в границях Одеського повіту“ (1887 р. Ч. 3). До статї д. Браунера додано короткий реєстр місцевих технїчних виразів, що дотикають ся рибальства. До статей про сільске господарство і економіку края належать, крім того, такі: „Проба опису годівлї худоби в Херсонскій ґуб.“ О. О. Краєвського (1890 р. Ч. 9), „Головні доби в господарськім розвою Херсонщини“ Л. Падалки (1890 р. Ч. 10), „Лїси Херсонскої губ.“ Ф. Трезвинського (1891 Ч. 5) „Проби хову шовковицї в Олександрійськім повітї“ С. Синицького (1892 Ч. 4), „Господарський стан Роксандрівки Херсонск. пов.“ Л. Падалки (1892 Ч. 6), „Виноградники Херсонскої губ.“ (1892 Ч. 7—9), „В справі промислової годівлї птахів на полуднї Росиї“ Е. Ростовцева (1894 Ч. 9) „Проба уґрупування селянської людности що до розміру сївби на двір“ Н. Борисова (1894 р. Ч. 11). *Н. Н.*

Энциклопедическій словарь, изд. Брокгауза и Ефрона, Томъ XV, полутоми 29—30, Спб., 1895.

Кожний том сього словника, поділяючись на два полутоми, представляє в певній мірі закінчену цїлість з осібною нумерациєю. Се й дозволяє нам, подавши в VII книжцї Записок рецензию на XIV—XVI томи, присьвятити отсю коротеньку замітку нововиданому тому.

Перш усього треба зазначити, що й тут знаходимо ті самі недостачі, на які ми вже звертали увагу: як і ранїйше, віддїл України оброблюєть ся меньш повно, нїж віддїл про Великоросию і як перше, кидаєть ся в вічи нерівномірність в обробленню материялу по ріжним питанням. З другого боку треба звернути увагу на те, що редакция більш

та більш розпросторює відділ про Росию взагалї: в сїм вона іде цїлком за своєю програмою, що висловила в передмові до IX т.

Перейдемо до перегляду статей про Україну; переличимо попереду найбільші обсягом: Кипріян, митр. київський, Кирилиця, Кирил і Методий, Кирило Туровський, Київо-Воронїжська зелїзниця, Київська Лавра, Київська ґубернія, Київський унїверситет, Київське князївство, Київ, Климент Смолятич, Княз — се в полутомі 29; в полутомі 30-ім — Кобеляки, Козацтво, Колонїзация Руси, Коляда, Кониський Георгий і Кониський Олександр.

Між статями ґеоґрафічного змісту звертають декотрі на себе увагу свіжостю своїх статистичних звісток — на приклад — Київо-Воронїжська-зелїзниця, Кобеляки, Козелец. З иньших статей цікава стаття Мілюкова: „Колонїзация Руси" з гарно зробленим покажчиком лїтератури сього питання.

При переглядї иньших статей нам кинулись в вічи де-котрі помилки або недостачі, які і зазначаємо.

В статї про Кипріана (87 стор.) автор не зазначив, що висьвяченнє его на митрополита було останнею пробою литовського уряду леґально, через патріарха константинопольского заснувати осібну литовську митрополію; не сказано з другого боку, яку вагу мала лїтературна діяльність Кипріяна, що своїми житєписями святих виробів прийняту потім духовними письменниками риторичну, штучну форму житєписей. В статї про Кирика (ст. 111) поміж виданями „Впрашанія Кюрикового" не вказано нове, важне виданє Павлова в петербурській Рус. Історич. библїотецї т. VI. В статї за Кирила III (ст. 120) не зазначено, що він енерґічно боров ся з усякими непорядками, що закрадались в житє Церкви за часи находа Монголів. В статї про Київську Лавру (253—255) не сказано яке значїннє мав печерський монастир, як огнище осьвіти і розсадник аскетизма в давнїй Руси. В статї про Київське князївство (262—266) нічого не сказано про Київське воєводство, як би його зовсїм не було. Не справедливо сказано в статї про Київ, (266—272) що бискупа київського іменовано після Люблинської унїї, себ то після 1569 р., бо бискупи номінальні були ще з XIV в. (1320 р.). Кажучи потім за боротьбу між унїятами та православними, автор нічого не згадує за значїннє в сю добу діяльности київського братства. В статї про Климента Смолятича (394) зазначено, що у Климента було багато крилошан, які знали грецьку мову і історию грецької лїтератури — се лише більш-меньш правдоподібне обяснення неясного тексту посланя Климентового. В статї про Ковель (508) хибна звістка, що Гедимин (sic) дав його в XIV в. своєму внуку Федору Сангушкови. В статї про козацтво (581—592) автор дуже мало

каже про історию й побут українських козаків в порівнаню з козаками иньшими. В статї про шкуряні гроші (567) автор каже, що назви „лобки, мордки, куни, білки“ належать до гроший металїчних — се ще справа суперечна, досї не вияснена.

До 29 полутому додана мапа Київської ґубернії і плян Київа, обидві друковані фарбами. *Ол. Г-ий*

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

М. Владимірскій-Будановъ — Помѣстья литовско-русскаго государства, 1889.

— Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литвѣ, 1892.

— Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до пол. XVI в., 1893.

А. Ефименко — Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси, 1892.

М. Любавскій — Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута, 1893.

— Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи въ Литовско-Русскомъ государствѣ, 1894.

Ѳ. И. Леонтовичъ — Очерки исторіи литовско-русскаго права. Образованіе территоріи Литовскаго государства, 1894.

— Сословный типъ территоріально-административнаго состава Литовскаго государства и его причины, 1895.

J. Wolff — Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku, 1895.

Коллекція древнихъ предметовъ и монетъ, пожертвованная Церковно-археологическому Музею при кіевской Духовной Академіи Н. А. Леопардовымъ, 1895.

Ѳ. В. Покровскій — Изъ доисторическаго быта на славянско-литовской границѣ, 1894.

Г. Пясецкій — О св. Кукшѣ, какъ просвѣтителѣ Орловскаго края, 1894.

П. А. Ивановъ — Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до к. XIV в., 1895.

Леонидъ архимандритъ — Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собранія графа А. С. Уварова, т. I—IV, 1893—4.

Владиміръ архимандритъ — Систематическое описаніе рукописей московской синодальной (патріаршей) библіотеки, ч. I, 1894.

Н. Н. Оглоблинъ — Обозрѣніе столбцовъ и книгъ Сибирскаго Приказа ч. I, 1895.

A. Jabłonowski — Handel Ukrainy w XVI w., 1895.

W. Czermak — Plany wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny, Serya II, Tom V), 1895.

В. Ейнгорнъ: Книги кіевской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка, 1894.

И. Шараневичъ, — Николай Крассовскій, отъ года 1686 до г. 1692 писарь управленія, а отъ г. 1692 до г. 1697 старѣйшина Ставропигій-ского Братства во Львовѣ, 1895.

— Юрій Еліяшевичъ, отъ 1720 г. членъ и въ 1722—1735 гг. одинъ изъ сеніоровъ Ставр. Братства въ Львовѣ, 1895.

В. Иващенко — Историческій очеркъ Умани и Царицына сада (Софіевки), 1895.

О. Я. Кониський — Дитинний вік Т. Г. Шевченка, 1892.

— Парубочий вік Т. Г. Шевченка до викупу з крепацтва (1829—1838), 1894.

— Т. Шевченко під час розцьвіту його кебети до арешту його (1845—1847), 1895.

— Т. Шевченко в арешті (5/IV—23/VI 1847), 1895.

А. Н. Пыпинъ — Матеріалы для біографіи А. А. Котляревскаго, 1894.

A. Karszniewicz — Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet, 1895.

F. Řehoř — Čert, mosaika z lidových podání halicko-ruských, 1895.

— Kalendařik z národniho žiwota Bojkův, 1895.

Чтенія въ историч. обществѣ лѣтописца Нестора, кн. VIII, 1894.

Извѣстія историко-филологическаго института князя Безбородко въ Нѣжинѣ, т. XIII, 1894.

Ученыя Записки Императорскаго Московскаго Университета, отдѣлъ историко-филологическій, випуск XX і XXI, 1894.

Историческое Обозрѣніе, т. VI—VIII, 1893—5.

Я. Миколаєвич — Опис ґеоґрафічно-статистичний повіта Камянецького, 1894.

J. Petryk — Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznemi, 1895.

Сборникъ Херсонскаго земства, 1886—1894.

Энциклопедическій словарь, изд. Брокгауза и Ефрона, том XV, полутоми 29—30, 1895.

З ТОВАРИСТВА.

Діяльність секций за останню третину р. 1895 (вересень—грудень).

12 н. ст. вересня засідане секциї математично-природничо-лїкарської: 1) Проф. В. Левицкий предложив свою математичну студию „Елїптичні функциї модулові“ (надруковано в Записках т. VII). 2) В. Левицкий відчитав докінченнє своєї терминольоґії механїчної; в ширшій дискусиї обговорено термінн від букви М до кінця і рішено цілу терміноло́ґію видрукувать в „Записках“, яко „Материяли до фізичної термінольоґії (часть перша)“.

24 н. ст. жовтня засіданнє секциї історично-фільозофічної: проф. М. Грушевський відчитав реферат свій про найдавнійшу лїтопись литовсько-руську (видруковано в „Записках“ т. VIII).

28 н. ст. жовтня засіданнє секциї філольоґічної: 1) проф. М. Грушевський зреферував розвідку д. О. Кониського: Проба улаштовання хронольоґії до творів Т. Шевченка; ухвалено до друку в „Записках“ (див. т. VIII). 2) Проф. О. Макарушка відчитав свою рецензию на розправку Ад. Каршневича: Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes Kmet (надрук. в „Записках“ т. IX).

12 н. ст. листопада засіданнє секциї математично-природничо-лїкарської: 1) др. Щ. Сельский і проф. І. Верхратский реферували працю дра О. Ч. „Неовіталїзм і його хиби“; рішено видруковати в „Записках“ (див. т. IX). 2) Проф. І. Верхратский предложив рецензию п. В. Левицкого на працю Петрика „Krytyczny przegląd prac dokonanych dotychczas nad falami elektrycznemi (надрук. в „Записках“ т. IX).

11 н. ст. грудня засіданнє секциї історично-фільозофічної: 1) проф. В. Білецкий відчитав реферат з праць дра Сид. Шараневича з історії Ставропіґії (видрук. в „Записках“ т. IX). 2) Проф. О. Макарушка відчитав реферат про куренду еп. І. Снїгурського з р. 1827 (видрук. в „Записках“ т. VIII). 3) Проф. М. Грушевський прочитав кілька заміток до

тексту Галицько-Волинської літописи (часть їх видруковано в „Записках“ т. VIII).

14 н. ст. грудня засїданне секциї історично-фільозофічної: 1) др. К. Студиньський відчитав свою розвідку про панеґірик з р. 1633: „Евфонія веселобрмячая“ (надрук. в „Записках“ т. VIII). 2) Др. Ів. Франко зреферував свою працю „Варлаам і Йоасаф“; ухвалено до друку в „Записках“ (див. початок в т. VIII).

Окрім періодичних видань наукового товариства імени Шевченка вийшли:

Збірник етноґрафічний т. I, за редакциєю М. Грушевського; містить в собі: Різдвяні сьвятки на Чорноморії М. Крамаренка, Галицькі народні казки з повіту Брідського, зібрав О. Роздольський, уложив др. І. Франко, Українські людські вигадки, зібрані О. Шимченком і Проґраму до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, улож. членами товариства.

Історична бібліотека т. XVII, під редакциєю Ол. Барвіньского („Мазепа“ Костомарова, гл. 1—12).

Жерела до історії України-Руси (Fontes historiae ukraino-russicae (ruthenicae) a collegio archaegraphico societatis scientiarum Ševčenkianae editi) т. I, люстрациї земель Галицької і Перемиської 1565—6 р. (староства: Снятинське, Коломийське, Галицьке, Теребовльське, Рогатинське, Стрийське, Дрогобицьке, Самбірське і волость Озиминська), з вступною розвідкою: „Економічний стан селян на Подністровю галицькім в пол. XVI в.“; уложив М. Грушевський.

Друкують ся: Памятки українсько-руської мови й лїтератури, т. I. апокрифи старозавітні, уложені дром Ів. Франком; Жерела до історії України-Руси т. II: люстрациї земель Перемиської й Саноцької, ул. М. Грушевський; Етноґрафічний збірник т. II.; Історична бібліотека т. XVIII (Мазепа (кінець) і Мазепинцї Костомарова, Останнї часи козачини на правім боцї Днїпра В. Антоновича).

15 січня н. ст. 1896 р. уконститовала ся комісия археоґрафічна Наукового товариства імени Шевченка, вибравши головним редактором (він же провадить комісиєю) проф. М. Грушевського, заступником дра Ів. Франка і секретарем дра К. Студиньского.

Ухвалою виділа товариства зреформовано трохмісячник „Часопись Правнича“ на річник: „Розвідки правничі історично-фільозофічної секциї наукового товариства імени Шевченка“, що виходити ме й далї під редакциєю дра К. Левицького.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj s. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruśewśkyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Mai — August) 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI; 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hruśewśkyj 1-16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet den P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von Al. Konyśkyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Цїна тому 1 зр. або 2 корони.

АДРЕСА ТОВАРИСТВА:

Львів, улиця Академічна ч. 8.

ADRESSE:

Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, Lemberg, Akademiestrasse 8.

П. Т. Авторів, Видавцїв і Накладцїв просимо надсилати Редакциї примірники рецензийні.